

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve
"Kanlı Seneler" in Bitmeyen Öyküsü

Ali ASKER - Esmem ÖZDAŞLI

Ermeni Katolik Papazların Macaristan'daki Faaliyetleri ve
Macar Gazeteci Yazar Dr. Attila Von Orbók'un
Türk Macar Dostluğuna Katkıları

Taner ASLAN

Bir Makûs Talih; Göç ve Sürgün: "Ermenilerin Tarih Boyunca
Maruz Kaldıkları Göç ve Sürgünler Üzerine Bir İnceleme"

Halil ÖZŞAVLI

İzmir Yangınının Yeniden Değerlendirilmesi

Maxime GAUIN

Rus Edebiyatında Evrilen Ermeni İmgesi

Gülsün YILMAZ GÖKKİS

KİTAP TAHLİLLERİ

1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey

Aslan Yavuz ŞİR

Hocalı Bir Savaş Suçuna Tanıklık (Ermenistan Sanık Sandalyesinde)

Ali ASKER - Betül ERDOĞAN

sayı

59

2018

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi
2018, Sayı 59

YAYIN SAHİBİ
Ali Kenan ERBULAN

EDİTÖR
Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Aslan Yavuz ŞİR

YAZI KURULU
Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN	Dr. Erdal İLTER (Tarihçi)
Yiğit ALPOGAN (E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Nurşen MAZICI (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)	Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR (Siyaset Bilimci)
Prof. Dr. Nedret KURAN BURÇOĞLU (Boğaziçi Üniversitesi)	Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
Prof. Dr. Sadi ÇAYCI (Başkent Üniversitesi)	Prof. Dr. Mehmet SARAY
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK	Dr. Bilal N. ŞİMŞİR (E. Büyükelçi)
Dr. Şükrü ELEKDAĞ (E. Büyükelçi)	Dr. Pulat TACAR (E. Büyükelçi)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)	Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN (Gazi Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU
Alfabetik Sıra İle

Çınar ALDEMİR (E. Büyükelçi)	Prof. Dr. Justin MCCARTHY (Louisville Üniversitesi)
Ertuğrul APAKAN (E. Büyükelçi)	Dr. Ayten MUSTAFAYEVA (Azerbaycan İlimler Akademisi, İnsan Hakları Enstitüsü)
Prof. Dr. Edward ERICKSON (Tarihçi)	Jeremy SALT
Prof. Dr. Michael M. GUNTER (Tarihçi)	Prof. Dr. Norman STONE
Prof. Dr. Enver KONUKÇU	Prof. Dr. Ömer TURAN (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Jean-Louis MATTEI (Tarihçi)	Prof. Dr. Hakan YAVUZ (Utah Üniversitesi)

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yerel Süreli Yayın.

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

İmtiyaz Sahibi
AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Yayın İdare Merkezi
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 30 Mayıs 2018

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni
Ruhi ALAGÖZ

Baskı:
Özyurt Matbaacılık
Büyük San. 1. Cad. Süzgün Sok. No: 7 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 384 15 36 **Belgegeçer:** +90 312 384 15 37

Abone Sorumlusu
Hülya ÖNALP
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Abone Ücreti: 45 TL
Yurtdışı Abone Ücreti: 30 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007
Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221
IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar ..... (Contributors)	5
Editörün Notu ..... (Editorial Note)	9
MAKALELER ..... (ARTICLES)	11
Olaylar ve Yorumlar ..... (Facts and Comments)	11
Alev KILIÇ	
Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve "Kanlı Seneler" in Bitmeyen Öyküsü ..... (Armenian Atrocities in the Caucasus (1905-1906) and the Unending Story of The "Bloody Years")	37
Doç. Dr. Ali ASKER - Öğ. Gör. Dr. Esmem ÖZDAŞLI	
Ermeni Katolik Papazların Macaristan'daki Faaliyetleri ve Macar Gazeteci Yazar Dr. Attila Von Orbók'un Türk Macar Dostluğuna Katkıları ..... (Activities of Armenian Catholic Priests in Hungary and Contributions of Hungarian Journalist Author Dr. Attila Von Orbók to Turkish-Hungarian Friendship)	65
Doç. Dr. Taner ASLAN	
Bir Makûs Talih; Göç ve Sürgün: "Ermenilerin Tarih Boyunca Maruz Kaldıkları Göç ve Sürgünler Üzerine Bir İnceleme" ..... (A Doom Fate; Migration and Exile: "A Study on the Armenian Forced Deportations and Exiles Throughout the History")	87
Dr. Öğr. Ü. Halil ÖZŞAVLI	
İzmir Yangınıının Yeniden Değerlendirilmesi ..... (Revisiting the Fire of İzmir)	111
Maxime GAUIN	
Rus Edebiyatında Evrilen Ermeni İmgesi ..... (Evolving Armenian Image in Russian Literature)	143
Arş. Gör. Gülsün YILMAZ GÖKKİS	

KİTAP TAHLİLLERİ	173
<i>(BOOK REVIEWS)</i>	
1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey	173
<i>(1915 Armenian Relocation and Governor of Urfa Martyr Nusret Bey)</i>	
Aslan Yavuz ŞİR	
Hocalı Bir Savaş Suçuna Tanıklık (Ermenistan Sanık Sandalyesinde)	181
<i>(Khodjaly: Witnessing a War Crime (Armenia in the Dock))</i>	
Doç. Dr. Ali ASKER - Betül ERDOĞAN	
YAZIM KURALLARI	190
<i>(STYLE SHEET)</i>	

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, Büyükelçi (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Doç. Dr. Ali ASKER

Ali Asker, Karabük Üniversitesi İİBF Uluslararası İlişkiler Bölüm Başkanı olarak görev yapmaktadır. 1993 yılında Azerbaycan Teknik Üniversitesi, 1997 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun olan Ali Asker, 2000 yılında Marmara Üniversitesinde Kamu Hukuku dalında yüksek lisans, 2007 yılında Ankara Üniversitesinde aynı alanda doktora eğitimini tamamlamıştır. Bölge çalışmaları alanında doçentlik unvanı kazanan Asker, post-Sovyet ülkeler, Kafkasya ve Türk Dünyası alanında akademik çalışmalar yürütmektedir.

Öğ. Gör. Dr. Esme ÖZDAŞLI

1982 Ankara doğumlu. 2005'de Karadeniz Teknik Üniversitesi Uluslararası ilişkiler Bölümünden mezun oldu. 2008 yılında Yüksek Lisans öğrenimini "Rus Dış Politikasını Şekillendiren Temel Dinamikler Çerçevesinde Rusya Federasyonu-Orta Asya Türk Cumhuriyetleri (Türkistan) İlişkileri (1991-1999)" başlıklı tez çalışması ile Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalında tamamladı. Doktora öğrenimini Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında "Stratejik Ortaklık Kavramı ve İsrail'in Azerbaycan Politikası" başlıklı tezi ile 2012 yılında tamamladı. 2012'de Yrd. Doç. ünvanını aldı ve halen Mehmet Akif Ersoy Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalışmalarına devam etmektedir.

Doç. Dr. Taner ASLAN

1972 yılında Aksaray İli Belisırma Köyünde dünyaya geldi. İlk, orta ve lise tahsilini Aksaray’da tamamladı. 19. Mayıs Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Bölümünde okudu. Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliğini bitirdi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD’nda yüksek lisans, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD’nda doktora yaptı. 2013 tarihinde doçent oldu. 1998-1999 yılları arasında Kayseri İli Yeşilhisar İlçesi Ticaret Meslek Lisesinde tarih öğretmenliği yaptı. 1999 yılında Niğde Üniversitesi Aksaray Eğitim Fakültesine araştırma görevlisi olarak girdi. Erasmus öğretim üyesi değişim programıyla Avusturya Salzburg’da Salzburg Üniversitesinde bulundu. YÖK bursuyla Amerika Birleşik Devletleri Virginia Eyaletinde 3 ay süreyle eğitim ve araştırma yaptı. Yurt içi ve yurt dışında sempozyum ve eğitim etkinliklerinde bulundu. Halen Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Öğretmenliğinde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Yrd. Doç. Dr. Halil ÖZŞAVLI

2009 itibaren yılında Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretimi Anabilim Dalında araştırma görevlisi olarak göreve başlayan Halil Özşavlı, 2010 yılında Harran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. Yine 2010 yılında YÖK bursu ile “Urfa Ermeni Olaylarını” araştırmak üzere ABD, Ann Arbor’daki Michigan Üniversitesi Ermeni Çalışmaları Programı’na misafir araştırmacı olarak gitti. 2011 yılı yaz döneminde Erivan’da Ermenice dersler aldı. 2013 yılında bir kez daha Amerika Birleşik Devletleri’ndeki Michigan Üniversitesi’nden kabul olarak Dearborn şehrindeki Ermeni Araştırmaları Merkezi’ne gitti ve bir yılı aşkın bir süre burada kalarak hem doktora tezini yazdı hem de Ermenice dil eğitimini tamamladı. 2014 yılında Hacettepe Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalında Doktora eğitimini tamamlayarak doktor unvanını kazandı. Aynı yıl Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretimi Anabilim Dalında Yrd. Doç. Dr. olarak göreve başladı. Halen Türk Tarih Kurumu’nun Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Bursu kapsamında İngiltere’de bulunan Kent Üniversitesi’nde post doktora çalışmalarını sürdürmekte ve yeni kitabı “Ne Zaman ve Nereye Gittiler! Anadolu’nun Gayrimuslimsizleşmesi” adlı kitabı için İngiliz Milli Arşivi’nde araştırmalar yapmaktadır.

— Maxime GAUIN —

Maxime Gauin, Ağustos 2012'den bu yana AVİM bünyesinde misafir akademisyen olarak araştırmalarını sürdürmektedir. Tarih alanındaki lisans derecesini universit  Bordeaux-III'da (2005), ağdaş Tarih alanındaki yüksek lisans derecesini ise universit  Paris-I-Sorbonne ve  cole normale sup rieure de Lyon'da tamamlamıştır (2010). Gauin, halen Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarih Bۆlümü'nde doktora adayıdır. Gauin, European Journal of International Law, Journal of Muslim Minority Affairs, International Review of Turkish Studies ve diğer hakemli dergilerde akademik makaleler yayınlamıştır. Ayrıca, Hürriyet Daily News, Daily Sabah, Haaretz, The Jerusalem Post ve Cumhuriyet gibi yayın organlarında yazıları yayınlanmaktadır. Gauin, Ermeni meselesinin ve Fransız-Türk ilişkilerinin ağdaş yۆnleriyle ilgili olarak çalışmalar yapmaktadır.

— Arş. Gۆr. Gülsün YILMAZ GۆKKİS —

2009 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bۆlümü Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalından mezun oldu. 2013 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalında "Türk, Rus ve Ermeni Edebiyatlarında Ermeni İmgesi" başlıklı yüksek lisans tezini savundu. şu anda aynı anabilim dalında doktora çalışmalarını sürdürmektedir. 2013 yılından bu yana Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalında araştırma gۆrevlisi olarak gۆrev yapmaktadır.

Dergimizin bu 59ncu sayısında altı makale ve iki kitap tahlili bulunmaktadır.

Her sayıda olduğu gibi ilk yazımız **Olaylar ve Yorumlarda** Ermenistan ve Türk-Ermeni ilişkilerinde son gelişmeler ele alınmıştır. Dergimizin son sayısından bu yana Ermenistan’da önemli değişimler ortaya çıkmış, bununla bağlantılı olarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de yeni açılımlara ilişkin beklentiler dile getirilmiştir.

Ermenistan’ı on yıldır yöneten Sarkisyan normal görev süresini tamamlayıp Başkanlıktan ayrılmış ancak bu kez aynı yetkilerle Başbakanlığa atanmıştır. İktidarını böyle bir düzenleme ile kalıcılaştırma girişimi, hızla gelişen gösterilere dayanamamış ve Sarkisyan istifa etmek zorunda kalmıştır. Göstericilerin lideri N. Paşinyan iktidar partisinin oyu ile kerhen Başbakanlığa atanmış, hızla kendi kabinesini kurmuştur.

Türkiye Ermenistan ilişkileri Mart 2018’de S. Sarkisyan’ın açıkladığı 2009 Protokollerinin resmen feshedildiği karar ile yeniden belirsiz bir mecraya girmiştir. Paşinyan’ın Başbakan seçilmesinin ardından Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Başbakan Yıldırım’ın Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geleceğine yönelik yapıcı beyanları ile yeni bir başlangıç olanağı ortaya çıkmıştır.

Dönem içindeki diğer gelişmeler, Ermeniler tarafından her yerde anılan 24 Nisan’ın özellikle Ermenistan’daki gelişmelerin ışığında sönük geçmesi, ABD Başkanı Trump’ın mesajının her yıl olduğu gibi Ermenileri tatmin etmekten uzak kalması, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın Türkiye’deki Ermeni cemaatine verdiği mesajın dengeli, yapıcı ve olumlu çizgisini sürdürmesi olmuştur.

Ali Asker, **“Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve “Kanlı Seneler”in Bitmeyen Öyküsü”** başlıklı çalışmasında 1905 Rus devriminin yaşandığı dönemde Ermeni çetelerinin, devlet iktidarının zayıfladığı dönemde bugünkü Azerbaycan topraklarından Türk ve Müslüman nüfusa yönelik mezalimini incelemektedir. Ali Asker, Mehmet Said Ordubadi’nin yakın zamanda gün yüzüne çıkan **“Kanlı Yıllar”** başlıklı, görgü tanıklığına ve objektif bir şekilde yazılmış eserini, o dönemde yaşanan bu olaylar ile ilgili objektif ve özeleştirici içeren ayrıntılı bir eser olması sebebiyle önemli bir kaynak olarak değerlendirmektedir.

Taner Aslan, **“Ermeni Katolik Papazların Macaristan’daki Faaliyetleri ve Macar Gazeteci Yazar Dr. Attila Von Orbók’un Türk Macar Dostluğuna**

Katkıları” başlıklı çalışmasında birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti ile aynı safta yer alan Macaristan’daki Katolik Ermeni papazlar, Macar Halk Partisi ve Kardinal János Csernoch’un Ermenilerin müracaatı üzerine 1915 tarihindeki Ermenilerin sevk ve iskânını uluslararası bir mesele haline getirmeye çalışmaları üzerine Türk Macar dostu Dr. Attila Von Orbók’un Macar Parlamentosunu, Katolik ruhani reisleri ve kamuoyunu bilgilendirmek ve söz konusu meseleye dair yanlış ve yanlış bilgileri ortadan kaldırmak için kaleme aldığı “Az Igazság Az Örményak Forradalmi Mozgalmáról” (Ermeni İsyasının Gerçekleri) isimli eserini yeni kaynaklar ışığında ve ayrıntılı bir şekilde incelemektedir.

Halil Özşavlı, **“Bir Makûs Talih; Göç ve Sürgün: “Ermenilerin Tarih Boyunca Maruz Kaldıkları Göç ve Sürgünler Üzerine Bir İnceleme”** başlıklı çalışmasında Ermenilerin yaşadıkları topraklarda İranlılar, Bizanslılar ve Ruslar tarafından nasıl tarih boyunca göçe, din değiştirmeye ve sürgüne zorlandıklarını incelemektedir.

Maxime Gauin, **“İzmir Yangınının Yeniden Değerlendirilmesi”** başlıklı çalışmasında Eylül 1922’de Türk ordusundan kaçan ve kaçarken de geçtikleri tüm topraklarda yangınlar çıkarmayı bir yöntem olarak belirlemiş Yunan ordusunun, İzmir’de bu yöntemi nasıl Ermeni komitelerine devrettiklerini, 1919-1920’de Kilikya’da benzer olaylara karışmış Ermeni komitelerinin ise bu yangını nasıl İzmir’de başlattıkları ve yaydıklarını incelemektedir.

“Rus Edebiyatında Evrilen Ermeni İmgesi” başlıklı çalışmasında Gülsün Yılmaz Gökkis, Rus edebiyatının büyük ve etkili şair ve yazarlarının (A. S. Puşkin, A. S. Griboyedov, A. P. Çehov, N. A. Teffi, O. E. Mandelştam ve A. G. Bitov’un) sekiz eserini Ermeni imgesi bağlamında incelemektedir. Puşkin, Griboyedov, ehov, Teffi’nin eserleri ile Mandelştam ve Bitov’un eserlerinin bir karşılaştırmasını sunan Gökkis Rus edebiyatında yaratılan Ermeni imgesinin zaman içinde nasıl evrildiğini göstermektedir.

Bu sayımızda iki kitap tahlili de bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Aslan Yavuz Şir tarafından hazırlanan, Bayram Akça’nın **1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey başlıklı kitabının incelemesidir.** İkinci tahlil ise Ali Asker ve Betül Erdoğan tarafından hazırlanan, Ian Peart ve Fiona Maclachlan’ın **“Hocalı Bir Savaş Suçuna Tanıklık (Ermenistan Sanık Sandalyesinde)”** başlıklı kitabın incelemesidir.

İyi okumalar dileği ve saygılarımızla,

Editör

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi

AVİM, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı

akilic@avim.org.tr

Öz: *Bu incelemede Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ve Ermenistan'ın iç ve dış dinamiklerindedeki Ocak, Şubat, Mart ve Nisan 2018 aylarındaki gelişmeler ele alınmaktadır. Bu kapsamda, Ermenistan'ın 2009 Zürih protokollerini feshetmesi, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Türkiye Ermenilerine mesajı, 24 Nisan'ın anılması, Ermenistan'da Armen Sarkisyan'ın yeni Cumhurbaşkanı seçilmesi, Serj Sarkisyan'ın Başbakan seçilmesi, bunun yol açtığı kitlesel gösteriler sonrası istifa etmesi ve gösterilerin lideri Nikol Paşinyan'ın Başbakan seçilmesi anlatılmaktadır.*

Anahtar Sözcükler: *Serj Sarkisyan, Armen Sarkisyan, Nikol Paşinyan, Ermenistan, Türkiye*

Abstract: *This analysis aims to cover developments in the relations of Turkey and Armenia as well as the internal and international dynamics of Armenia in January, February, March and April of 2018. The abrogation of the Zurich protocols, the message sent to the Turkish Armenians by President Erdoğan, commemoration of the 24th April, the elections of Armen Sarkissian as the new president of Armenia, the designation of as the Prime Minister, public unrest as a consequence of this step leading to the resignation of Serzh Sargsyan and the election of Nikol Pashinyan as the new Prime Minister are the major issues that are going to be discussed within the scope of this article.*

Keywords: *Serzh Sargsyan, Armen Sarkissian, Nikol Pashinyan, Armenia, Turkey*

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

2018 yılının ilk ayları Ermenistan bakımından olağan dışı hareketli ve hızlı bir tempoda geçmiştir. Ocak ayı başlarında uluslararası basında, 2018 yılında toplumsal huzursuzluklar çıkabileceğine dair haberler görülmeye başlamıştır.¹ Bu haberlerin ve endişelerin kaynağı Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın anayasal görev süresinin doluyor olması ancak iktidarda kalmak üzere 2015 yılında anayasada yapılan değişiklik sonucu parlamenter sistemde güçlü bir başbakan olarak seçilme olasılığı, keza yeni cumhurbaşkanının kim olacağı konuları olmuştur.

Cumhurbaşkanı S. Sarkisyan 19 Ocak'ta kendisinin gönlünde yatan cumhurbaşkanı adayı olarak eski büyükelçi, eski başbakan ve iş adamı Armen Sarkisyan'ı tanıtmıştır.² Muhalefetin tepki gösterdiği bu tercihle ilgili tartışmalar bir süre gündemde kalmıştır.

Bilindiği üzere Ermenistan'da 7 Aralık 2015'de yapılan referandum ile kabul edilen anayasa değişikliği sonucu, 2018 yılında başkanlık sisteminden parlamenter sisteme geçilmişti. Parlamenter sisteme geçişte kilit rol oynayacak olan yeni parlamento seçimleri 2 Nisan 2017 tarihinde yapılmış ve Başkan Sarkisyan'ın Cumhuriyetçi partisi mutlak çoğunluk kazanmıştı.³ Serj Sarkisyan'ın Nisan 2018'de sona eren süresinden sonra yeni cumhurbaşkanı halk tarafından değil, bu parlamento tarafından seçilecektir.

Nitekim, 23 Şubat'ta Armen Sarkisyan parlamentoda Cumhurbaşkanlığı için resmen ve tek aday olarak gösterildi. 2 Mart 2018 tarihinde yeni Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan ilk kez halkoyu ile değil, parlamentoda, yedi yıl süre ile seçilmiş ve 9 Nisan 2018'de yemin ederek görevine başlamıştır.⁴

Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan 23 Haziran 1953'te Erivan'da doğmuştur. Evli ve iki çocuk babasıdır. Fizik profesörüdür. Büyükelçilik ve dört ay süreyle Başbakanlık yapmıştır. 1991-1995 ve 1998-1999 yıllarında Ermenistan'ın Londra Büyükelçiliğini yaptıktan sonra emekli olmuş, İngiltere'ye yerleşmiş,

1 "Social Unrest Knocking on Doors in Armenia - Country's Media," *AzerNews.az*, 8 Ocak 2018. <https://www.azernews.az/aggression/125154.html>.

2 "Republican Party Nominates Armen Sarkissian for Next President of Armenia," *MasisPost*, 19 Ocak 2018. <https://massispost.com/2018/01/republican-party-nominates-armen-sarkissian-next-president-armenia/>.

3 "Republicans win majority of seats in Armenian parliament," *OC Media*, 03 Nisan 2015. <http://oc-media.org/republicans-win-majority-of-seats-in-armenian-parliament/>.

4 "Dr. Armen Sarkissian Sworn in as President of Armenia," *Asbarez*, 09 Nisan 2018. <http://asbarez.com/171551/dr-armen-sarkissian-sworn-in-as-president-of-armenia/>.

5 "Entrepreneur, diplomat and ex-PM: Who is Armen Sarkissian?" *News.am*, 19 Ocak 2018. <https://news.am/eng/news/431897.html>.

İngiliz vatandaşlığını almış ve iş hayatına atılmıştır.⁵ Serj Sarkisyan tarafından Cumhurbaşkanlığına aday gösterildiğinde İngiliz vatandaşlığı muhalefet tarafından eleştirilmiş, Anayasanın cumhurbaşkanı adaylarının en az son altı yıl Ermenistan vatandaşı olma şartını ihlal ettiği iddia edilmiştir.⁶ A. Sarkisyan bu eleştirilere karşı yaptığı açıklamada, 2011 yılında çifte vatandaşlığını feshettiğini ve o tarihten bu yana sadece Ermenistan vatandaşı olduğunu beyan etmiştir.⁷ Adalet Bakanı, Sarkisyan'ın İngiliz vatandaşlığını kendisinin fesih tarihinin esas olduğunu, İngiliz makamlarınca bunun ne zaman yürürlüğe konduğunun İngiltere'yi ilgilendiren bir konu olduğunu ifade etmiştir. Muhalefet, altında imzasının bulunduğu 2014 tarihli bir İngiliz vergi beyannamesinde hala İngiliz vatandaşı olarak kayıtlarda görüldüğüne dikkat çekmiş, Sarkisyan dikkat etmeden imzalamış olduğunu söylemiş, muhalefetteki Yelk milletvekili Paşinyan bu ifade üzerine bu "gayri ciddi tavır" eleştirerek, "kamu söylemini değersizleştirdiğini" belirtmiş ve "cumhurbaşkanı olduğunuzda dikkat etmeden, içinde ne yazıldığını okumadan başka belgeleri de imzalayabileceğinizi mi bekleyelim" diye sormuştur.

Yeni Cumhurbaşkanı tek aday olarak belirlenip parlamentoda seçildikten sonra sıra yeni başbakanın seçimine gelmiştir. 2015 yılında kabul edilen anayasa değişikliği sonucu başbakanlık görevi ülke yönetiminin en güçlü makamı haline geldiği cihetle bütün dikkatler kuşkusuz bu seçime odaklanmıştır.

2015 yılında, başkanlık sisteminden parlamenter sistemine⁸ geçiş referandumu dönemin Cumhurbaşkanı S. Sarkisyan'ın öncülüğünde ve yoğun çabalarıyla gerçekleşmiştir. Kendi iktidarını sürdürebilmek için bu değişikliğe gidildiği ithamlarını bertaraf edebilmek üzere S. Sarkisyan daha 2014 yılında, açık, kesin, hiçbir kuşkuya yer bırakmayacak ifadelerle, bu sistem değişikliğinin iktidarını uzatmak amacıyla kişisel hesaplarla yapılmadığını ve kendisinin aday olmayacağını beyan etmiş, bu vadini daha sonraları da birkaç kez tekrarlamıştır.

2018 yılına gelindiğinde, cumhurbaşkanı adayının iktidar partisi tarafından kolaylıkla belirlenip seçilebildiği de görüldükten sonra, partisinin parlamentodaki mutlak çoğunluğundan aldığı cesaretle, S. Sarkisyan başbakan adaylığını açıklamıştır.

6 Hrant Galstyan, "Does Armen Sarkissian Qualify as Armenia's Next President? British Documents Raise Armenian Citizenship Doubt," *Hetq*, 8 Şubat 2018. <http://hetq.am/eng/news/85625/does-armen-sarkissian-qualify-as-armenias-next-president-british-documents-raise-armenian-citizenship-doubt.html>.

7 "Armen Sarkissian: I Am Only Armenia Citizen since December 2, 2011," *News.am*, 01 Mart 2018. <https://news.am/eng/news/438906.html>.

8 Parlamenter hükümet sisteminde yürütme organı iki başlıdır. Bir yanda 'devlet başkanı', diğer yanda ise 'bakanlar kurulu' vardır. Başbakan, eşitler arasında birinci olarak bakanlar kurulunun başında bulunur. (Gözler, 2011)

Bu gelişme üzerine, 23 Mart'ta sivil toplum temsilcileri protesto gösterilerine başlamıştır. Yuvarlanan kartopu etkisi ile genişleyen ve büyüyen bu gösteriler, parlamentoda on milletvekili ile temsil edilen YELK (çıkış yolu) grubunun muhalif lideri Nikol Paşinyan'ın protesto gösterilerine liderlik etmesiyle, bütün Ermenistan'a yayılan kitlesel bir tepkiye dönüşmüştür. 30 Mart günü bir açıklama yapan Paşinyan, "Sarkisyan başbakan olmamalıdır." demiş ve bu tarihten on gün sonra yeni cumhurbaşkanı görevi devraldığına, S. Sarkisyan'ın iktidardan gideceğini ilan etmiş ve bir daha geri gelmesine izin verilmemesi çağrısında bulunmuştur.⁹

Din cephesi de bigâne kalmamıştır. Gerek Katolikos II. Karekin, gerek Antelias Patriği I. Aram göstericileri sükûnete davet eden mesajlar yayınlamışlardır.

31 Mart'ta Paşinyan'ın liderliğinde örgütlenen protesto kampanyası Gümrü'de başlayıp Erivan'a yürüyüşe geçmiştir.¹⁰ 13 Nisan'da Paşinyan ve taraftarları Erivan'a ulaşmış ve Özgürlük meydanında kalıcı gösteriler başlanmıştır.

17 Nisan günü Ermenistan Ulusal Meclisi özel bir toplantı yaparak Serj Sarkisyan'ı başbakan olarak seçmiştir. Paşinyan liderliğindeki göstericiler S. Sarkisyan'ın istifasını talep etmiş ve bu sonucu almak üzere "kadife devrim" ilan etmişlerdir.¹¹ Bu süreçte çok sayıda gösterici tutuklanmıştır.

ABD Dışişleri Bakanlığında 18 Nisan'da Ermenistan'daki son siyasi gelişmelere ilişkin resmi bir açıklama yapılmıştır. Gösterilerin yakından izlendiği belirtilmiş, taraflara gerginlik yaratacak veya şiddete varan eylemden kaçınma çağrısında bulunulmuştur.

21 Nisan'da Sarkisyan, Paşinyan'ı diyaloga çağırılmış, Paşinyan hükümetle sadece Sarkisyan'ın istifasını konuşabileceklerini açıklamıştır.¹² Aynı gün Cumhurbaşkanı A. Sarkisyan göstericilerin arasına gelip Paşinyan ile bir görüşme yapmıştır.¹³

9 Seda Ghukasyan, "Pashinyan's March to Yerevan: "We Have No Plans of Going Home," *Hetq*, 10 Nisan 2018.

<http://hetq.am/eng/news/87276/pashinyans-march-to-yerevan-we-have-no-plans-of-going-home.html>.

10 Anahit Chilingaryan, "Protests Surge in Armenia," *Human Rights Watch*, 18 Nisan 2018.

<https://www.hrw.org/news/2018/04/16/protests-surge-armenia>.

11 "Nikol Pashinyan about Likely Scenario of Velvet Revolution Development in Armenia," *Информационное агентство ARKA News Agency*, 20 Nisan 2018.

http://arka.am/en/news/politics/nikol_pashinyan_about_likely_scenario_of_velvet_revolution_development_in_armenia/.

12 "Серж Саргсян о митингах в Ереване: Сложно понять, как дальше будут развиваться события," *News.am*, 19 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/447274.html>.

13 "Президент Армении пришел на площадь Республики," *News.am*, 21 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/447607.html>.

Din cephesi de bigâne kalmamıştır. Gerek Katolikos II. Karekin, gerek Antelias Patriği I. Aram göstericileri sükûnete davet eden mesajlar yayınlamışlardır.¹⁴

22 Nisan'da Paşinyan ile Sarkisyan televizyon kameraları önünde görüştüler. Paşinyan Sarkisyan'dan derhal istifasını talep etmiştir. Sarkisyan, bunun bir diyalog değil, ültimatom olduğunu, devlete ve meşru otoritelere şantaj teşkil ettiğini, söylemiş ve 1 Mart 2008'deki olaylardan ders almalıyız, demiştir. Paşinyan ise tehditlerin yıldırmayacağını, artık durumun değiştiğini, Sarkisyan'ın bir otoriteye sahip olmadığını, Ermenistan'da gücün halkın eline geçtiğini söylemiştir. Sarkisyan bunun üzerine görüşmeyi terk etmiş, Paşinyan ise halkı protestolara devam etmeye çağırmıştır.¹⁵ Söz konusu görüşmenin ardından hemen aynı gün tutuklanmıştır.

23 Nisan günü Paşinyan serbest bırakılmış, hemen sonrasında ise S. Sarkisyan istifa ettiğini açıklamıştır.¹⁶ Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan aynı gün hükümetin istifasını kabul etmiştir.

Paşinyan, S. Sarkisyan'ın istifasını ilk adım olarak değerlenmiştir. "İkinci adım, Ulusal Meclis'in halkın adayını başbakan olarak atamasıdır. Bu bir hafta içinde olacak. O zamana kadar geçici bir hükümet kurulmalı, ardından olağanüstü parlamento seçimleri yapılmalıdır" şeklinde bir açıklama yapmıştır.¹⁷

Ermenistan'daki gelişmeleri yakından izleyen Rusya'nın Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, son gelişmeleri değerlendirerek, "Tarihinin en zor anlarında bile güçlü olan, anlaşmazlıklara rağmen birbirine saygı duyan insanlar büyük bir halkı temsil eder. Ermenistan, Rusya her zaman yanınızdadır" açıklamasında bulunmuştur.¹⁸ Paşinyan bu açıklamadan duyduğu memnuniyeti belirterek, "temiz Ermeni kadife devrimine" desteğin uluslararası toplumdan beklediğini ifade etmiştir.

Ermenistan'ın Başbakan yardımcısı ile Dışişleri Bakanı 26 Nisan'da Moskova'ya ani bir ziyarette bulundu. Üst düzey temaslarda buldukları basına yansdı. Rusya Devlet Başkanı Putin'in devreye girdiği, Cumhurbaşkanı

14 "Католикос всех армян: Призываем всех не терять трезвость и разум," *News.am*, 19 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/447191.html>.

15 "Political Crisis Deepens in Armenia, Protest Leader Pashinyan Detained," *DailySabah*, 22 Nisan 2018. <https://www.dailysabah.com/europe/2018/04/22/political-crisis-deepens-in-armenia-protest-leader-pashinyan-detained>.

16 "Armenia's Prime Minister Sargsyan Resigns Amid Opposition Protests," *Sputnik International*, 23 Nisan 2018. <https://sputniknews.com/europe/201804231063824234-sargsyan-resignation/>.

17 "Пашиян: Ты победил, Гордый гражданин Республики Армения," *News.am*, 23 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/447885.html>.

18 "Мария Захарова прокомментировала последние события в Армении," *News.am*, 23 Nisan, 2018. <https://news.am/rus/news/447897.html>.

A. Sarkisyan ve Başbakan vekili Karapetyan ile görüştüğü Rus ve Ermeni basınında yer aldı. Putin'in temel mesajının, Ermenistan'daki siyasi krize, mevcut anayasa çerçevesinde ve Nisan 2017 seçimleri ile oluşan parlamentonun yetkileri kapsamında acil bir sonuç sağlanması olduğu kaydedildi.

Halkın kendisini başbakan olarak görmek istemesi halinde bu sorumluluktan kaçmayacağını ilan eden Paşinyan, protesto gösterilerinin tekrar başlatılmasını istedi. Gösteriler devam ederken iktidardaki Cumhuriyetçi Parti başbakanlık için partiden bir aday gösterilmeyeceğini açıklamıştır. 30 Nisan'da parlamentodaki azınlık Yelk grubu Paşinyan'ı başbakanlığa aday göstermiştir.¹⁹ 1 Mayıs'ta Ermenistan Parlamentosu başbakan seçimi için özel bir oturum yapmış, sandalye çoğunluğuna sahip olan Cumhuriyetçi Parti, Paşinyan'a oy vermeyeceğini açıklamıştır. Dolayısıyla Paşinyan Başbakan seçilememiştir. Seçimler yedi gün sonrasına ertelenmiş, Paşinyan sivil itaatsizliğin ve barışçıl eylemlerin yeniden başlatılmasını istemiştir.²⁰

7 Mayıs'ta iktidar partisinin koalisyon ortağı Taşnaksutyun Partisi Paşinyan'ın adaylığını destekleyeceklerini açıklamıştır. Cumhurbaşkanı da, "Başbakan seçilirse Paşinyan ile çalışacağım" açıklamasında bulunmuştur.²¹

En nihayetinde, 8 Mayıs 2018'de, Nikol Paşinyan Ermenistan Başbakanı olarak seçilmiştir.²²

Nikol Paşinyan Ermenistan'ın İcevan şehrinde, 1 Haziran 1975 yılında doğmuştur. Evli ve dört çocuk babasıdır. 2012 yılında parlamento milletvekili olarak girmiştir.

Erivan Devlet Üniversitesi gazetecilik bölümünden, dördüncü yılında, siyasi faaliyetleri nedeniyle ihraç edilmiştir. Koçaryan ve Sarkisyan politikalarına karşıtlığıyla bilinen, Ermenistan'ın en çok satan liberal gazetesi "Armenian Times" gazetesinin editörlüğünü yapmıştır. 2000 yılında gazetesi hakaret suçlarıyla itham edilmiştir.

19 "Фракция «Выход» выдвинула кандидатуру Никола Пашиняна на пост премьер-министра Армении," *News.am*, 30 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/448940.html>.

20 Sara Khojoyan, "Armenia Risks Further Unrest After Protest Leader Is Rejected as PM," *Bloomberg.com*, 01 Mayıs 2018. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-05-01/armenian-parliament-fails-to-elect-protest-leader-as-premier>.

21 Oliver Carroll, "Armenian President Says He Is 'ready to Stand between Police and Protesters,'" *The Independent*, 04 Mayıs 2018. <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/armenia-president-protests-police-name-violence-interview-anti-government-a8336661.html>.

22 Margarita Antidze ve Hasmik Mkrtchyan, "Protest Leader Nikol Pashinian Elected Prime Minister Of Armenia," *HuffPost*, 8 Mayıs 2018. https://www.huffingtonpost.com/entry/armenia-prime-minister-election_us_5af17239e4b0c4f193267607.

İkinci Cumhurbaşkanı Koçaryan'ın görev süresinin sona ermesi nedeniyle yapılan ve Sarkisyan'ın seçildiği Şubat 2008 cumhurbaşkanlığı seçimlerine karşı düzenlenen, ilk cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan'ın liderlik ettiği Mart protestolarına katılmıştır. Bu protestolarda 10 kişi ölmüş, 100 kişi ise tutuklanmıştır. Paşinyan, polis tarafından cinayet ve kamu düzenini bozma suçlarıyla aranmaya başlanmış ve bir sene saklandıktan sonra teslim olmuştur. Mayıs 2011'de siyasi tutuklulara getirilen aftan yararlanarak serbest bırakılmıştır. (22 Nisan görüşmesinde Sarkisyan'ın Paşinyan'a hatırlattığı olay budur.)

Başbakan seçildikten sonra Paşinyan'ın ilk icraatı 9 Mayıs'ta Dağlık Karabağ'ı ziyaret olmuştur. Bu ziyaret sırasında Türkiye ile önkoşulsuz ilişkilere hazır olduğunu söylemiştir. Türkiye'nin ön koşul ileri sürdüğünü, üçüncü bir ülkeyi öne çıkardığını iddia etmiştir. Türkiye'den Ermeni soykırımını tanınmasını beklemediğini, bunun tanınması için uluslararası alanda çaba gösterdiğini ifade etmiştir.²³ Dağlık Karabağ konusunda, Ermenistan'ın Dağlık Karabağ yönetimi adına konuşmayacağını, Karabağ'ın kendisinin görüşme süreci içinde, masada olması gerektiğini ileri sürmüştür. Dağlık Karabağ sorunu Paşinyan bakımından, sorunun Ermenistan'da ulusal bir dava addedilmesinden öteye, önceki iki cumhurbaşkanının burası ile bağları itibarıyla ziyadesiyle duyarlı bir durum oluşturmaktadır.

Hankendi (Stepanakert) doğumlu S. Sarkisyan, Dağlık Karabağ'ın işgali ve savaştaki rolü, özellikle Hocalı katliamındaki sorumluluğu ile esasen daha baştan uzlaşmaz geleceğin habercisi olmuş, Koçaryan'dan devir aldığı mirası daha da kökleştirmiştir. Son olarak 20 Şubat 2018'de, Dağlık Karabağ'da Şubat 1988'de başlayan ayrılıkçı ayaklanmanın "Ermenistan'ın yeniden hayat bulması" 30.uncu yıl kutlamalarında militan hissiyatı yeniden kıskırtmış, bir kere daha ASALA teröristi Monte Melkonyan'ı saygı ve minnetle anmıştır.²⁴ Şubat sonunda da bu kez Şubat 1988'de Bakü'ye yakın Sumgayıt kentinde yaşanan, gerçek niteliği tartışmalı ve şaibeli olaylar, Dağlık Karabağ katliamlarına adeta bir mazeret ve gerekçe yaratmak istenircesine, katliam olarak nitelendirilerek, "Sumgayıt'te Ermenilerin kitlesel katliamının otuzuncu yıldönümü anılmıştır.

23 "Paşinyan: Karabağ'ın Uluslararası Çapta Tanınması Ermenistan'la Birleşmesine Yol Açabilir," *Sputnik Türkiye*, 09 Mayıs 2018. <https://tr.sputniknews.com/dunya/201805091033373673-pasinyan-karabag-ermenistan/>.

24 President of the Republic of Armenia, "Address by President Serzh Sargsyan on Artsakh Revival Day and Karabakh Movement 30th Anniversary," *President of the Republic of Armenia Official Website*, 20 Şubat 2018. <http://www.president.am/en/statements-and-messages/item/2018/02/20/President-Serzh-Sargsyans-address-on-the-30th-anniversary-of-the-Karabakh-movement/>.

Paşinyan'ın Ermenistan'da yürütmenin başına gelmesi, yirmi yıldır iktidarı elinde bulunduran Dağlık Karabağ kökenli yönetimin sona ermesi anlamına mı gelmektedir, bunu zaman gösterecektir. Bir diğer ifadeyle yirmi yıllık bir yönetimin oluşturduğu bir düzenin ve çıkar birliğinin değiştirilmesi girişimi başarıya ulaşabilecek midir sorusunun cevabı henüz açıktır. Paşinyan iktidar partisinin rızasıyla başbakan olabilmıştır. Dolayısıyla hareket ve icra kabiliyeti denetim altındadır. Paşinyan'ın karşı kozu ise, görevinden alınması halinde yeni seçimlere gidilmesi zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Görünen, çoğunluk partisinin Paşinyan'ın hatalarını bekleyip karşı girişim için uygun zaman kollaması, Paşinyan'ın ise bir an öce reformlara ve tasfiyelere girişerek yandaşlarından kuvvetli bir toplumsal taban oluşturmaktır.

2. Ermenistan'la İlgili Dış Gelişmeler

Paşinyan'ın karşı kozu ise, görevinden alınması halinde yeni seçimlere gidilmesi zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Görünen, çoğunluk partisinin Paşinyan'ın hatalarını bekleyip karşı girişim için uygun zaman kollaması, Paşinyan'ın ise bir an öce reformlara ve tasfiyelere girişerek yandaşlarından kuvvetli bir toplumsal taban oluşturmaktır.

Ocak ayında bir çalışma ziyaret çerçevesinde Cumhurbaşkanı S. Sarkisyan Fransa'ya gitmiştir. 22 Ocak'ta Paris Belediyesinde Fransa-Ermenistan Parlamento dostluk Grubu, Fransa'daki Ermeni toplumu temsilcileri ve Paris Belediye Başkanı ile görüşükten sonra, ertesini gün Fransız mevkidaşı Emmanuel Macron ile bir araya gelmiştir.²⁵ Macron, Fransa'nın Ermenistan ile sıcak ilişkilerini ve uluslararası alanda desteğini sürdürmeye devam edeceğini söylemiş, basına yaptığı açıklamada da "Fransa her daim Ermenistan'ın yanında olacaktır. Tarihinizde her zaman yaptığınız gibi, ülkenizin geleceğinin de muzaffer olabilmesi için Fransa, bu sorunlu bölgesel çevrede size refakat edecektir" demiştir. Macron iki ülke arasında,

Fransa'daki kayda değer ve etkili Ermeni toplumunun varlığının da kuvvetlendirdiği "derin bağlar"a atıfta bulunmuş, "Fransa'daki Ermeni diasporasının soykırım anısı için mücadelesinin bilincindeyim ve bu mücadeleye derin saygı duyuyorum" demiştir. Bu görüşmede Macron'a Ermenistan'a resmi ziyaret daveti yapılmış, Ekim 2018'de Erivan'da düzenlenmesi öngörülen 17. Francophone zirvesi için yapılan daveti Macron'un kabul ettiği bildirilmiştir.

25 "Sargsyan-Macron meeting kicks off in Paris," *ArmenPress*, 23 Ocak 2018.
<https://armenpress.am/eng/news/919956/sargsyan-macron-meeting-kicks-off-in-paris.html>.

Sarkisyan, 25 Ocak'ta Strazburg'a geçerek Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisine hitap etmiştir. Sarkisyan Dağlık Karabağ sorununa değindiği konuşmasında:

“Mevcut ateşkes durumuna sıkı bir şekilde bağlı kalınması ve geçmişten beri yapılan anlaşmalara saygı gösterilmesi gerekmektedir. Çözümün ise barışçıl ve adil olması şarttır. Dağlık Karabağ sorununun barışçıl çözümü için tarafların ortak sorumluluk alması ve ortak bir nokta üzerinde anlaşma zemini bulması gerekmektedir. Yalnız AGİT Minsk Grubu tarafından kurulan uluslararası formatı kabul edebiliriz.

Dokuz yıldız Türkiye'den bazı adımlar atılması gerektiği yönünde açıklamalar duyuyoruz. Belgelerde her şey açıkça belirtilmiş durumda. Önce ilişki kurulacak, daha sonra da ülkeler arasındaki sorunlu konular ele alınacak. Türkiye'nin ön koşullarını hiçbir zaman kabul edemeyiz. Evet, Türkiye, Ermenistan'la kıyaslanamayacak kadar büyük potansiyele sahip güçlü bir ülke ancak bu, Türkiye'nin Ermenistan'la güç ve ön koşul diliyle konuşması gerektiği anlamına gelmiyor. Bu kabul edilemez” ifadelerini kullanmıştır.²⁶

Sarkisyan ile görüşmesinin ardından Fransa Cumhurbaşkanı Macron, 31 Ocak'ta katıldığı Ermeni Teşkilatları Eşgüdüm Konseyi'nin (CCAF) yıllık yemeğinde Ermeni dosyasını açacağına dair açıklamalarda bulunmuş ve Fransa'da “Ermeni soykırımını anma günü” ilan edileceğini bildirmiştir.²⁷ “Ermeni soykırımının tanınması ve adalet için mücadele hepimizin mücadelesidir. Bu mücadeleyi, soykırımı anma gününü destekleyerek yürütüyoruz” ifadelerini kullanmıştır. Macron, kendisinden Ermenistan'ın işgali altındaki Dağlık Karabağ'a gitmesini isteyen diaspora temsilcilerinin bu talebini ise geri çevirmiştir. Mevcut durumda bölgeye gitmesi halinde Fransa'nın krizin çözümündeki “arabulucu” rolünü yitireceği mesajını vermiştir. Sonbaharda bir devlet ziyareti kapsamında Ermenistan'a gideceğini ifade etmiştir.

Ayrıca Sarkisyan bu dönemde yeni bir söylemi gündeme getirmiş ve başkent Erivan'ın 2800. yıldönümünü kutladıklarını ifade etmiştir. Bu iddiaya

26 “Karabakh Conflict Resolution, End to Turkey Protocols Focus of Sarkisian's PACE Speech,” *Asbarez*, 25 Ocak 2018. <http://asbarez.com/170020/karabakh-conflict-resolution-end-to-turkey-protocols-focus-of-sarkisians-pace-speech/>.

27 “French President Macron Pledges to Add Armenian Genocide to French Calendar and to One Day Visit Artsakh,” *The Armenian Weekly*, 01 Şubat 2018. <https://armenianweekly.com/2018/02/01/macron-ccaf-2018/>.

Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev'den yanıt gecikmemiştir. 9 Şubat'ta Aliyev "Biz, Azerbaycanlılar o tarihi topraklara (Erivan'a) geri dönmeliyiz. Bu bizim siyasi ve stratejik hedefimiz ve bu hedefe kademeli olarak yaklaşmalıyız" şeklinde bir beyanda bulunmuştur.²⁸

Hollanda parlamentosu, 16 Şubat'ta, 1915 olaylarını soykırım olarak niteleyen bir karar aldı.²⁹ Parlamentodaki oylama öncesinde Hollanda Dışişleri Bakan vekili söz alarak Hollanda hükümetinin bu konudaki tutumunu açıklamıştır. Bakan vekili özetle, soykırım suçunun tanımının 1948 BM Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına İlişkin Sözleşme'de yapıldığına ve soykırımın ispatlanması gerektiğine işaret etmiş, Hollanda hükümetinin de ancak uluslararası yetkili bir mahkemenin kararı, BMGK kararı veya derin bilimsel araştırmalar neticesinde soykırım suçunun varlığına hükmedebileceği düşüncesini koruduğunu söylemiştir. Bakan vekili ayrıca, Hollanda hükümeti olarak 1915 olaylarına Hollanda parlamentosundan farklı yaklaşıtlarına dikkat çekmiş, parlamentonun alacağı bir "soykırım" kararının hükümet açısından bağlayıcı olmayacağını belirtmiştir.

T.C. Dışişleri Bakanlığı da Hollanda parlamentosunda alınan karara ilişkin olarak aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

"Hollanda Temsilciler Meclisi'nin bugün 1915 olaylarını soykırım olarak tanıyan kararlar almasını şiddetle kınıyoruz.

Avrupa'nın ortasında Srebrenitsa'da acısı hala dinmemiş soykırımı göz yuman bir ülkenin meclisinin aldığı söz konusu mesnetsiz kararların ne tarihte ne adalette yeri vardır. Dolayısıyla hiçbir hukuki bağlayıcılığı ve geçerliliği yoktur.

Türkiye'nin 1915 olaylarına ilişkin tutumu, tarihi olgulara ve hukuki normlara dayalıdır. Avrupa hukukuna yerleşmiş içtihatlar ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin kararları, bu hususta haklılığımızı ortaya koymaktadır.

Diğer yandan, Hollanda Hükümeti'nin, Temsilciler Meclisi'nin soykırımı ilişkin değerlendirmesini uygulamayacağı ve Erivan'da düzenlenen anma törenlerinde temsil edilmenin olayların soykırım

28 "6th Congress of New Azerbaijan Party held in Baku VIDEO," *AzerTac*, 8 Şubat 2018. https://azertag.az/en/xeber/6th_Congress_of_New_Azerbaijan_Party_held_in_Baku_VIDEO-1134998.

29 "Dutch Parliament Recognizes 1915 Armenian Massacre as genocide," *Reuters*, 22 Şubat 2018. <https://www.reuters.com/article/us-netherlands-turkey-armenia/dutch-parliament-recognizes-1915-armenian-massacre-as-genocide-idUSKCN1G62GS>.

olarak kabul edildiği anlamına gelmeyeceği yönündeki açıklamasını not ediyoruz.”³⁰

Cumhurbaşkanı Sarkisyan katıldığı Münih Güvenlik Konferansında 17 Şubat'ta bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Türkiye'yi hedef alan Sarkisyan, “Türk yönetimindeki siyasi irade eksikliği Ermenistan ile ilişki kurulamamasının önündeki temel engeldir “iddiasını dile getirmiştir. Devamla, “Soğuk savaş döneminde Ermenistan iki karşıt blokun birisinin sınırındaydı. Berlin duvarının yıkılmasının üstünden otuz yıl geçti, ancak Türkiye hala Ermenistan ile sınırını kapalı tutuyor. Görülüyor ki, orada saatler durmuş.” demiştir.³¹

8 Mart'ta Sırbistan Parlamentosu, bir muhalefet partisi tarafından sunulan “Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere karşı işlenen soykırımı tanıma” kararını çoğunlukla reddetmiştir.

2016 yılında Almanya parlamentosunda kabul edilen soykırım kararının sunucularından Yeşiller Partisi milletvekili Cem Özdemir'e 23 Mart'ta, Ermenistan'ın Berlin Büyükelçiliğinde düzenlenen törenle, “Ermeni soykırımı”nın uluslararası alanda tanınmasında önemli katkısından dolayı Mkhitar Gosh madalyası verilmiştir.

3. Avrupa Birliği ile İlişkiler

Avrupa Birliğinin Ermenistan ile Doğu Ortaklık İşbirliği çerçevesinde 24 Kasım 2017'de imzaladığı “Kapsamlı ve Genişletilmiş Ortaklık Anlaşması” süreci hızlı bir gelişme göstermiştir. 21 Şubat'ta, AB ile Ermenistan arasında Ortaklık Anlaşmasının öncelikleri üzerine de bir anlaşma imzalanmıştır.³² Söz konusu öncelikler: Kamu kurumlarının güçlendirilmesi ve iyi yönetim, Ekonomik kalkınma ve piyasa fırsatları, Çevre ve enerji olarak üç başlık altında toplanmıştır.

30 T.C Dışişleri Bakanlığı, “No: 53, 22 Şubat 2018, Hollanda Temsilciler Meclisi'nin 1915 Olayları Konusunda Aldığı Kararlar Hk.,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 22 Şubat 2018. http://www.mfa.gov.tr/no_-53_-hollanda-temsilciler-meclisinin-1915-olaylari-konusunda-aldigi-karar-hk.tr.mfa.

31 “Munich Security Conference: President Sargsyan Stresses Armenia's Top Foreign, Security Policy Issues,” *ArmenPress*, 17 Şubat 2018. <https://armenpress.am/eng/news/923063/munich-security-conference-president-sargsyan-stresses-armenia's-top-foreign-security-policy-issues.html>.

32 “Nalbandian, Mogherini Sign Document on Implementation of Armenia-EU Partnership,” *ArmenPress*, 21 Şubat 2018. <https://armenpress.am/eng/news/923533/nalbandian-mogherini-sign-document-on-implementation-of-priorities-of-armenia-eu-partnership.html>.

9 Mart'ta AB Dışışleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi F. Mogherini " Ermenistan- AB ilişkileri hiç bu kadar yakın olmamıştı" açıklamasını yapmıştır.

Ermenistan Ulusal Meclisi, Ortaklık Anlaşmasını 11 Nisan günü, bütün iç çalkantıların arasında, oy birliğiyle onaylamıştır.

19 Nisan'da yeni Cumhurbaşkanı A. Sarkisyan onay yasasını imzalamış ve yürürlüğe girmiştir.³³

Rusya Federasyonu Dışışleri Bakanı Lavrov 11 Nisan'da Ermenistan basınında yayınlanan ayrıntılı bir mülakatta, Ermenistan – AB ilişkileri konusunda şu görüşleri ifade etmiştir:

"Ermenistan'ın bütün alanlarda ilişkilerini geliştirme duygusuna sahip olduğu doğrudur. Bu bir ülke için kazandırıcı ve yararlı bir politikadır. Sovyet sonrası ülkeler Rusya ile Batı arasında bir tercih yapma yanışını kabul etmemelidir. Bu ideolojik ve siyasi güdümlü bir yaklaşımdır. Ben Ermenistan'ın AB ile –Ermenistan'ın başka entegrasyon süreçlerindeki hakları ve sorumluluklarının onaylanmış belgelerle tanınmasıyla- ilişki kurma ısrarının doğru yönde bir adım olduğuna inanıyorum. Elbette, Avrupa Birliği'nin, 2014 Ukrayna olaylarına yol açan ya ben ya o çarpık mantığından vazgeçmesi çok önemlidir ki, Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın veya Doğu Ortaklığı diye adlandırılan AB girişiminin diğer katılımcılarının hakları ve çıkarları saptırılmasın. Yoksa bu bir halkın bütün komşularıyla işbirliğini en geniş şekilde geliştirme olanağının elinden alınması anlamına gelir. Bu Rusya'nın istikrarla sürdürdüğü bir yaklaşımdır. Daha 2015 yılında Avrasya Ekonomik Birliği AB ile temas kurulması teklifinde bulundu. Ancak AB AEB'yi ideolojik ve siyasi nedenlerle işbirliği yapılabilecek bir ortak olarak tanımadı. AEB-AB ilişkilerinin geleceği hakkında iyimserim. Eminim AEB yönetim kurulunun Ermeni başkanı Tigran Sargsyan bu yöndeki gelişmeleri kolaylaştıracaktır."

4. Zürih Protokollerinin Feshi

Ermenistan Cumhurbaşkanlığı Basın Sözcüsü 1 Mart 2018 günü yaptığı açıklamada, Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın, Milli Güvenlik Kurulu toplantısında

33 "Armen Sarkissian Signs EU-Armenia Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement," *Arka News Agency*, 19 Nisan 2018.
http://arka.am/en/news/politics/armen_sarkissian_signs_eu_armenia_comprehensive_and_enhanced_partnership_agreement/

alınan karar uyarınca, 2009 yılında Zürih'te Türkiye ile imzalanan iki protokolün feshedildiğini açıkladığını duyurmuştur.³⁴

Türkiye ve Ermenistan arasında İsviçre'nin kolaylaştırıcı evsahipliğinde başlatılan süreç neticesinde, 10 Ekim 2009'da Zürih'te "Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü" ile "İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü" imzalanmıştır.³⁵

İkili ilişkilerin normalleşmesi için bir çerçeve sunan protokoller, onaylanmalarının uygun bulunması için TBMM'ye sevk edilmiş, Ermenistan'da ise anayasaya uygunluğu açısından incelenmek üzere Anayasa Mahkemesine iletilmişti.

Ermenistan Anayasa Mahkemesi 12 Ocak 2010'da protokollerin Ermenistan Anayasası'na uygun bulunduğunu açıklamış, ancak 18 Ocak 2010'daki gerekçeli kararında protokollerin lafzına ve ruhuna aykırı ön koşullara ve kısıtlayıcı hükümlere yer vermişti.³⁶

Ermenistan daha sonra protokollerin onay sürecini askıya aldığını bildirmiş, söz konusu belgeler Cumhurbaşkanı Sarkisyan tarafından Şubat 2015'te Ermenistan Parlamentosu'ndan geri çekilmişti.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan Eylül 2017'de New York'taki Birleşmiş Milletler toplantılarında Ermenistan'ın 2018 ilkbaharında protokolleri iptal edeceğini açıklamıştı.

Ermenistan Dışişleri Bakanı Edward Nalbandyan ise, "Bu belgeler sonsuza kadar rehin kalmaz, bu nedenle Cumhurbaşkanı Sarkisyan BM'de Ermenistan'ın protokolleri iptal edeceğini açıkladı. 2018 baharını bunlar olmadan karşılayacağız" ifadelerini kullanmıştı.³⁷

Cumhurbaşkanı Sarkisyan bu konuda şu açıklamayı yapmıştır:

"Bu an itibarıyla Türkiye ile imzaladığımız protokollerde belirttiğimiz yükümlülüklerimiz hukuki temelini yitirmiştir. Bundan sonra herhangi bir ön koşulsuz teklif gelirse değerlendirmeye alabiliriz, ama şimdilik

34 "Армения аннулировала армяно-турецкие протоколы," *Голос Армении*, 01 Mart 2018. <http://golosarmenii.am/article/63342/armeniya-annulirovala-armyano-tureckie-protokoly>.

35 *İbid.*

36 "Ermenistan, Zürih Protokollerini Feshetti." *TRT Haber*, 01 Mart 2018. <http://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistan-zurih-protokollerini-feshetti-353292.html>.

37 "Ermenistan, Türkiye ile Protokolleri İptal Etti," *Aksam*, 01 Mart 2018. <https://www.aksam.com.tr/dunya/ermenistandan-turkiye-ile-protokolleri-iptal-etti/haber-712579>.

gelişimimizi bu güne kadar olduğu gibi, Türkiye ile diplomatik ilişkimiz olmadan devam ettireceğiz. Protokoller ister onaylanmış olsaydı, ister olmasaydı, her iki halde de bundan Ermenistan kazançlı çıkmıştır. Biz protokolleri imzalayarak ilişkileri geliştirme irademizi ortaya koyduk. Diğer taraftan Türkiye'nin uygun siyasi iradeyi göstermediğini ve yükümlülüklerini yerine getiremeyeceğini fark ettik. Bu endişemizde haklı olduğumuzu zaman gösterdi. Şu ana kadar, Türk yetkililerin protokollerin onay işleminde gerekli adımları atmamaları, protokollerin onaylanmasını ön koşullara bağlama hususunda süregelen çabalar ve Ankara'nın Ermenistan'a ve Ermeni halkına tahrik edici beyanları açıkça Türkiye'nin protokollerin onaylanmasına ve uygulanmasına hazır olmadığını göstermiştir.”³⁸

Yavuz hırsız ev sahibini bastırır söylemini çağrıştıran açıklamalara ve fesih kararına Türk tarafından yanıt verilmemiştir. Protokollerin imzasından hemen sonra, protokollerin Bağımsızlık Bildirgesine uyumlu olduğu ölçüde uygulanacağını ilan etmekle Ermenistan en baştan protokollerin onay kapısını kapatmıştır.

Yavuz hırsız ev sahibini bastırır söylemini çağrıştıran açıklamalara ve fesih kararına Türk tarafından yanıt verilmemiştir. Protokollerin imzasından hemen sonra, protokollerin Bağımsızlık Bildirgesine uyumlu olduğu ölçüde uygulanacağını ilan etmekle Ermenistan en baştan protokollerin onay kapısını kapatmıştır. 22 Nisan 2010'da iktidar koalisyonu partilerin ortak Siyasi Konseyinin kabul ettiği ve Türkiye'ye resmen duyurduğu, onay

sürecini askıya alma kararı Ermenistan'ın niyetini esasen daha o tarihte belli etmişti. Daha sonra, Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın 2015 yılında protokolleri meclisten geri çekmesi ile sürecin akıbeti zaten belli olmuştu. Sarkisyan aynı niyeti son olarak da Eylül 2017'de BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmada tekrarlamıştı. Bu şekilde, Ermenistan baştan beri rahatsız olduğu bir uluslararası anlaşmayı tek taraflı fesih yoluna giderken, kademeli açıklamalarla, uluslararası hukukun temelini oluşturan “pacta sunt servanda” (ahde vefa) ilkesinin açıkça ihlalinin uluslararası toplumda yaratacağı tepkileri ölçme olanağını da bulmuştur.

Dolayısıyla 1 Mart 2018 fesih kararı malumun ilanından öteye bir anlam ifade etmemiş, Sarkisyan'ın bu şekilde diasporanın ve militan çevrelerin baştan beri şiddetle karşı çıktığı ve kendisine yoğun eleştiriler yönelttiği bir icraatından, görev süresi sona ererken, temize çıkma, sicilini düzeltme çabasını yansıtmıştır.

38 “Armenia Scraps Zurich Protocols; President Sargsyan Points to Turkish Intransigence,” *Hetq - News, Articles, Investigations*, 01 Mart 2018. <http://hetq.am/eng/news/86225/armenia-scraps-zurich-protocols-president-sargsyan-points-to-turkish-intransigence.html>.

Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 7 Mart'ta protokollerin feshiyle ilgili bir açıklama yapmıştır. Bu açıklamada “Rusya Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini desteklemektedir. Rus heyeti protokollerin imza sürecinde Zürih’te idi ve aktif bir rol oynadı. Biz iki ülkenin ilişkilerinin normalleşmesinin kendi çıkarları bakımından önem taşıdığı noktasından hareket ediyoruz.” denmiştir. ABD ve Fransa’dan da benzer kısa açıklamalar yapılmıştır.³⁹

Millitan diaspora basınında fesih kararı memnuniyetle karşılanmış, esasen imzalanmış olmasının hata teşkil ettiği vurgulanmıştır. Sarkisyan’ın biz her halde kazançlıyız anlayışı da eleştirilmiş ve bu süreçten gerçekte Türklerin kazançlı çıktığı ileri sürülmüştür. İleride benzeri bir sürece kapının açık tutulması da, hala ders alınmadı mı denerek kınanmıştır. Önde gelen Ermeni diaspora kuruluşu Amerika’nın Ermeni ulusal Komitesi (ANCA) yetkili yöneticisi, “Ermenistan tavla oynadı, Türkiye ise satranç” değerlendirmesinde bulunmuştur. Ermeni Devrimci Federasyonu’nun (Daşnaksutyun) yanı sıra ANCA esasen baştan beri kararlı ve ısrarlı biçimde protokol sürecine karşı çıkmış ve protokollerin Ermenistan ve Ermenistan davasının bütünü üzerindeki olumsuz etkisi konusundaki uyarılarını sürdürme gelmişti.

Ermenistan Dışişleri Bakan yardımcısı 15 Mart’ta, Ermenistan’ın Türkiye ile imzalanan ilişkilerin normalleştirilmesi protokollerini iptal ettiğini Ankara’ya resmen bildirdiğini açıklamıştır. Türk tarafının uluslararası hukukun gereğine uygun olarak bilgilendirildiğini ifade eden Bakan yardımcısı, “Cumhurbaşkanımızın talimatına uygun biçimde, Türkiye’ye protokollerin iptal edildiğini resmen bildirdik. Aynı zamanda, Ermenistan’ın ön koşulsuz olarak müzakerelere ve ilişkilerin normalleşmesine hazır olduğunu sürekli olarak açıkladığını da hatırlatmak isterim” demiştir.⁴⁰

5. 24 Nisan’ın Anılması

24 Nisan’ın 103.üncü yıl anma törenlerine Ermenistan’da iç siyasette yaşanan gelişmelerin ve gösterilerin gölgesi düşmüştür. Erivan’da alışlagelmiş tören, yeni Cumhurbaşkanı’nın, Başbakan vekilinin ve Paşinyan’ın da katılımıyla yapılmıştır. İstifa eden Başbakan ise katılmamıştır. Fransa Cumhurbaşkanı A.

39 “МИД РФ прокомментировал денонсацию армяно-турецких протоколов,” *News.am*, 07 Mart 2018. <https://news.am/rus/news/439998.html>.

40 “Ermenistan, Protokolleri İptal Ettiğini Türkiye’ye Resmen Bildirdi,” *Sputnik Türkiye*, 15 Mart 2018. <https://tr.sputniknews.com/avrupa/201803151032646019-ermenistan-protokol-iptal-turkiye-resmen-bildirdi/>.

Sarkisyan'a gönderdiği mesajda, "soykırım" ile ilgili üzüntülerini ifade etmiştir.⁴¹

Ermenistan'ın ilgi odağı ise ABD Başkanının mesajı ve içeriği olmuştur. Ermeni kuruluşları ABD'de yoğun bir lobi faaliyeti sürdürmüş, çok sayıda Kongre mensubunu harekete geçirmiş, Türk-ABD ilişkilerinin gergin bir ortama girmesinden de ümitlenerek, bu kez gönüllerine daha yakın, kendi söylemlerini destekleyecek bir mesaj yayınlanabileceği beklentisi ve ümidi içine girmişlerdir.

Bir hafta önce, aralarında Meclis Dışişleri ve İstihbarat Komitelerinin başkanları da dâhil olmak üzere 102 milletvekili Başkan Trump'a soykırımı tanıması çağrısına bulunan bir mektup göndermiştir.

Kongredeki Ermeni Dostluk Grubu Eş-Başkanları Frank Pallone (D-N.J.), David Trott (R-Mich.), Jackie Speier (D-Calif.) ile David Valadao (R-Calif.) ayrıca Başkan Yardımcıları Adam Schiff (D-Calif.) ile Gus Bilirakis (R-Fla.) tarafından hazırlanan mektupta özetle şu ifadeler yer verilmiştir: "Ermeni soykırımı insanlığa karşı suçların tanınmamasının ve kınanmamasının kabul edilemez olduğunun önemli bir hatırlatması olmaya devam etmektedir.⁴² Ermeni soykırımını tanıyarak hayatta kalanlarla birlikte ülkemizi bugüne dek güçlendirmeye devam eden Ermeni asıllı Amerikalıların azmini ve kararlılığını takdir ediyoruz. Ermeni soykırımını anarak gelecek mezalimleri önlemeye olan bağlılığımızı yenilemekteyiz." Mektup şu taleple sona ermiştir: "24 Nisan'ı Amerika'nın Ermeni soykırımını anma günü olarak uygun şekilde tescil ediniz."⁴³

Trump ise mesajında daha önceki başkanların ifadelerini tekrarlamıştır. Beyaz Saray Basın Temsilcisi, basın sorularına cevaben 24 Nisan'da Başkan Trump'ın sadece haleflerinin ifadelerini kullandığını teyit etmiş ve "Başkanın imzaladığı karar daha önceki yönetimlerin ifadeleriyle uyumludur" demiştir.

41 "Эммануэль Макрон о Геноциде армян: Не забудем никогда," *News.am*, 24 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/447978.html>.

42 "US Congressmen Call on Trump to Mark April 24 as Armenian Genocide Commemoration Day," *Armenpress.am*, 12 Nisan 2018. <https://armenpress.am/eng/news/929663/us-congressmen-call-on-trump-to-mark-april-24-as-armenian-genocide-commemoration-day.html>.

43 "US Congressmen Call on Trump to Mark April 24 as Armenian Genocide Commemoration Day," *Armenpress.am*, 12 Nisan 2018. <https://armenpress.am/eng/news/929663/us-congressmen-call-on-trump-to-mark-april-24-as-armenian-genocide-commemoration-day.html>.

Başkan Trump'ın mesajının tercümesi aşağıdadır:

“Bugün 20.Yüzyılın en kötü kitlesel katliamlarından olan Meds Yeghern'i anıyoruz. Bu katliamda Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında bir buçuk milyon Ermeni sürgün edilmiştir, katledilmiştir veya ölümlerine yürütülmüştür. 1915'in korkunç olaylarını hatırlıyoruz ve kaybedilen hayatlar ve acı çekenler için yas tutuyoruz.

Ayrıca bu anı, şiddeti sonlandırmayı amaçlamış olanların, kurtulanlara yardım etmekte ve toplumları yeniden inşa etmekte katkıda bulunmuş olanların cesaretini takdir etmek için ayırıyoruz. Bu kişilere şiddeti sonlandırmayı amaçlamış olan ve daha sonra Near East Relief (Yakın Doğu Yardım Kuruluşu) vasıtasıyla Ermeni halkına yardım etmek için para toplamış olan Osmanlı İmparatorluğu Amerikan Büyükelçisi Henry Morgenthau dahildir. Büyük bir kısmı Birleşik Devletler'de yeni hayatlar kurmuş olan ve ülkemize sayısız katkıda bulunmuş olan Ermeni halkının direncini derin bir saygıyla not ediyoruz.

Acı çekenlerin anısını onurlandırdığımızda benzer mezalimlerin tekrarlanmamasını sağlamaya olan bağlılığımızı ayrıca yansıtmış oluyoruz. Daha hoşgörülü bir gelecek yaratmanın adımı olarak geçmişin acı unsurlarının kabul edilmesi ve onlarla hesaplaşılmasının önemini üzerinde duruyoruz.

Bu önemli günde, kaybedilenlerin anısını onurlandırmak için bütün dünyada Ermeni halkını destekliyoruz ve daha iyi bir gelecek kurmak için beraber çalışmaya kendimizi adıyoruz.”⁴⁴

Başkan Trump'ın bilinen söylemi değiştirmemesi ABD'deki ve tüm diasporadaki aşırı, militan, ırkçı ve Türklere karşı nefret söyleminin öncülerini hayal kırıklığına uğratmış, bu kez Trump'ı aşağılayıcı söylemlere de yer verilmiştir. Hatta bunlardan biri, “iyi ki Trump soykırım demedi, böyle bir başkanın tanınması Ermeni davasına onur getirmezdi” diyebilmiştir. Tabiatıyla asıl hedef gene Türkiye ve Türkler olmuştur. ABD'nin önde gelen Ermeni kuruluşu “Amerika'daki Ermeni Ulusal Komitesi” (ANCA)'nın yetkili yöneticisi derhal bir açıklama yaparak Trump'ın açıklamasını başarısız olarak nitelemiş ve içindeki kini tercümesi aşağıdaki şu ifadelerle açığa vurmuştur:

44 “Trump's Commemorative Statement Fails to Properly Characterize Armenian Genocide,” *The Armenian Weekly*, 24 Nisan 2018. <https://armenianweekly.com/2018/04/24/trumps-commemorative-statement-fails-to-properly-characterize-armenian-genocide/>.

“Başkan Trump’ın ‘Önce Türkiye’ tutumu Erdoğan’ın Amerika’nın Ermenilere, Yunanlara, Asurlulara ve diğer Hristiyanlara yapılmış olan soykırımı dair politikasına olan hâkimiyetini sıkılaştırmıştır. Yıllık 24 Nisan konuşmasında Başkan yeniden Ermeni soykırımının Amerika’da dürüst kınanmasına ve anılmasına karşı Ankara’nın mecliste konuşmayı sınırlandıran kuralını uygulamıştır.

Başkan Trump soykırımı önlemekte Amerikan liderliğini Erdoğan’a devrederek - ki Erdoğan Amerikan çıkarlarını açıkça baltalamakta, Amerika’nın müttefiklerine saldırmakta, Amerikan birliklerini tehdit etmekte, Amerikan rahipleri hapsedmekte ve hatta Amerikan vatandaşlarının dövülmesini emretmekte- önceki Amerikan başkanlarını Türkiye’nin halen cezalandırılmamış milyonlarca Hristiyan’ı katletmesi konusunda sindirerek susturmuş olduğu için açıkça zevk alan yabancı bir diktatörü teşvik etmektedir.

Ne yazık ki, Başkan Trump Türk baskısına boyun eğerek bugün Ankara’nın soykırım inkârındaki son yardım eli olan Amerika’yı yalnızlaştırmaktadır. Amerikan eyaletlerimizin kırk sekizi Ermeni soykırımını tanımıştır, Fransa, Almanya, Avrupa Birliği ve tabii ki Papa Fransuva dâhil bir düzine NATO müttefikimiz gibi. Ankara’nın adaleti engellemesindeki Amerikan suç ortaklığını sonlandırmak için çalışmalarımızı kararlı bir şekilde sürdüreceğiz. Ankara’ya inkârlarıyla yüzleşmesi, sorumlulukları ile hesaplaşması ve Ermeni taraflar ile doğrudan ilişkiler kurup bu insanlığa karşı suçun samimi, adil ve kapsamlı uluslararası çözümüne doğru adım atması için etkin şekilde baskı uygulayan bir Amerikan politikasının uygulamaya konulması için çalışacağız.”

T.C. Dışişleri Bakanlığı da Trump’ın açıklamasını eleştirmiştir. Dışişleri Bakanlığının 25 Nisan tarihli açıklaması aşağıdadır:

“ABD Başkanı Donald Trump tarafından 1915 olayları hakkında, 24 Nisan 2018 tarihinde yapılan yazılı açıklamada yer alan yanlış ifadeleri ve sübjektif tarih yorumunu reddediyoruz.

ABD Yönetimi’nden beklentimiz Osmanlı’nın tüm milletlerinin büyük acılar yaşadığı bu dönemi adil bir yaklaşımla değerlendirebilmesidir.

Bu çerçevede, Başkan Trump’a aynı dönemde Ermeni isyancıların yer aldığı olaylar nedeniyle katledilen 500 binden fazla Müslümanın bulunduğunu hatırlatırız.

Türkiye bir Ortak Tarih Komisyonu kurulması yoluyla tarihin bu acılı döneminin aydınlatılmasını önermeye devam etmekte olup, arşivlerini araştırmacıların istifadesine açmıştır.

Öte yandan, I. Dünya Savaşı şartlarında hayatını kaybeden Osmanlı Ermenileri bu yıl da 24 Nisan günü, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde düzenlenen dini törenle hak ettikleri saygıya ve 800 yıllık Türk-Ermeni dostluğuna uygun bir biçimde anılmışlardır. ABD Yönetimi'ne, Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan'ın söz konusu törene ilettiği ve Türkiye'nin bu hassas konuya ilişkin yaklaşımını yansıtan, Osmanlı Ermenilerinin torunlarına muhatap 24 Nisan 2018 tarihli mesajını dikkate almalarını tavsiye ederiz.

Tüm bu hususlarla birlikte, ABD Başkanı tarafından yapılan açıklamanın bu konudaki uluslararası hukuki normlar içerisinde kalmasının ve asılsız soykırım iddialarının dile getirilmemiş olmasının aklıselime uygun bir hareket tarzı teşkil ettiğini düşünüyoruz.⁴⁵

Türkiye'deki etkinliklere gelince, bazı dernekler ve küçük gruplar anma törenleri düzenlemiştir.

Tabiiyla Türkiye bakımından önem ve anlam taşıyan gelişme, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesine gönderilen mesaj olmuştur. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın taziye mesajı aşağıdadır:

“Sayın Aram Ateşyan,

Türkiye Ermenileri Patrik Genel Vekili

Çok değerli Ermeni vatandaşlarım

Sizleri en kalbi duygularıyla selamlıyorum. Birinci Dünya Savaşı'nın zor ve sıkıntılı şartlarında vefat eden Osmanlı Ermenilerini anmak üzere bugün İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin çatısı altında toplanmış bulunuyorsunuz. Hayatlarını kaybeden Osmanlı Ermenilerini bir kez daha saygıyla yâd ediyor çocuklarına ve torunlarına içten taziyelerimi sunuyorum. Bu vesileyle aynı dönemde salgın hastalıklar, göçler, savaş ve çatışmalar sebebiyle yitirdiğimiz milyonlarca Osmanlı vatandaşına da Cenab-ı Allah'tan rahmet ve mağfiret niyaz ediyorum.

45 T.C. Dışişleri Bakanlığı, “T.C. Dışişleri Bakanlığı'ndan ABD Başkanı Trump'ın 1915 Olaylarına İlişkin Açıklaması Hk.,” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 25 Nisan 2018.
http://www.mfa.gov.tr/no_-119_-abd-baskani-trump-in-1915-olaylarina-iliskin-aciklamasi-hk.tr.mfa.

Biz tarih boyunca acıları ayırıştırın, birbiriyle yarıştıran değil, daima paylaşan bir millet olduk.

Kendi topraklarımızda yaşayan insanlarımızın yanı sıra Endülüs'ten Afrika'ya, Güney Asya'dan Avrupa'ya kadar başı düşen herkesin yardımına koştuk.

Bunu yaparken de hiç kimsenin inancına, diline, dinine, etnik ve kültürel aidiyetine bakmadık.

Bugün de ülke olarak bu mirasımızı muhafaza ederek, kardeşliği, empatiyi, barışı ve huzuru güçlendirmeye çalışıyoruz.

Ermeni vatandaşlarımızın tarihte yaşadığı acılara ortak olmak, bu acıları paylaşmak, Türk milletinin vicdani ve ahlaki duruşunun bir gereğidir.

İnşallah önümüzdeki dönemde de sizlerin acılarınıza ortak olmaya, sıkıntı ve sorunlarınıza çözüm bulmaya devam edeceğiz.

Ne surette olursa olsun tek bir vatandaşımızın dahi ötekileştirilmesine, inancından, dininden ve meşrebinden dolayı farklı muamele görmesine müsaade etmeyeceğiz.

Ermeni vatandaşlarımızın da kültürümüze, beşeri, siyasi ve ticari hayatımıza yaptıkları katkıları artırarak sürdüreceklerine inanıyorum.

Sizlerden bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da ortak geçmişimizi çarpıtarak tarihten kin, nefret ve husumet çıkarmaya tevessül edenlere fırsat vermemenizi istirham ediyorum.

Bu düşüncelerle Birinci Dünya Savaşı'nda yitirdiğimiz Osmanlı Ermenilerini tekrar saygıyla yâd ediyorum."⁴⁶

6. Türkiye - Ermenistan İlişkilerinde Son Gelişmeler

Ermenistan'da Paşinyan'ın 8 Mayıs'ta başbakan seçilmesinden sonra Dağlık Karabağ' ziyaretinde Türkiye ile önkoşulsuz ilişkilere hazır olduğu konusundaki beyanından sonra T.C. Başbakanı Yıldırım 11 Mayıs'ta

46 "Erdoğan'dan Ermeni Patrikhanesi'nde Düzenlenen Törene Mesaj," *Hürriyet*, 24 Nisan 2018.
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogandan-ermen-patrikhanesinde-duzenlenen-torene-mesaj-40815152>.

Paşinyan'ın açıklamalarına yanıt vermiştir. Başbakan Yıldırım “Ermenistan yıllardan beri sürdürdüğü Türkiye’ye yönelik hasmane tutumundan vazgeçiyorsa, yeni bir sayfa açmak istiyorsa, bunlarla ilgili detayları görüp ona göre karşılık veririz” demiştir.⁴⁷

Diğer taraftan, Cumhurbaşkanı Erdoğan 8 Mayıs’ta bir çağrıda bulunmuş, “TSK arşivi tamamen açılmıştır, artık incelemeye hazırdır. Cumhurbaşkanlığı arşivi açılmıştır, incelemeye hazırdır. Yüreği yeten varsa gelsin. Özellikle sözde Ermeni soykırımı iddiasında bulunanlara sürekli bu çağrıyla yaptık. Yüreğiniz yetiyorsa buyurun, biz arşivlerimizi açıyoruz, sen de arşivlerini aç” demiştir.⁴⁸

Cumhurbaşkanı Erdoğan, İngiltere’ye gerçekleştirdiği ziyarette, düşünce kuruluşu Chatham House’da 14 Mayıs’ta yaptığı, Türkiye’nin aktif dış politikasını ele alan konuşmasında, “Türkiye olarak, tarihi ipek yolu girişimine destek veriyoruz. Kafkasya’da kalkınma ve refah için tüm girişimleri destekliyoruz. Bu olumlu tabloda eksik olan tek ülke Ermenistan’dır. Ermenistan yönetiminde makul bir yaklaşım ve akliselim göreceğimiz günleri özellikle bekliyoruz” demiştir.⁴⁹

47 “Başbakan Yıldırım’dan Ermenistan Başbakanı Paşinyan’a Yanıt,” *Hürriyet*, 11 Mayıs 2018. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-yildirimdan-ermenistan-basbakani-pasinyana-yanit-40833453>.

48 “Erdoğan’dan, Soykırım İddialarına Yanıt: Yüreğiniz Yetiyorsa Buyurun,” *HaberTürk*, 08 Mayıs 2018. <http://www.haberturk.com/erdogan-dan-soykirim-iddialarina-yanit-yureginiz-yetiyorsa-buyurun-1955469>.

49 Chatham House, “Turkey’s Regional and Global Vision,” *Chatham House The Royal Institute of International Affairs*, 14 Mayıs 2018. <https://www.chathamhouse.org/event/turkey-s-regional-and-global-vision>.

KAYNAKÇA

“6th Congress of New Azerbaijan Party held in Baku VIDEO.” *AzerTac*. 8 Şubat 2018. https://azertag.az/en/xeber/6th_Congress_of_New_Azerbaijan_Party_held_in_Baku_VIDEO-1134998.

“Armen Sarkissian Signs EU-Armenia Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement.” *Arka News Agency*. 19 Nisan 2018. http://arka.am/en/news/politics/armen_sarkissian_signs_eu_armenia_comprehensive_and_enhanced_partnership_agreement/.

“Armen Sarkissian: I Am Only Armenia Citizen since December 2, 2011.” *News.am*. 01 Mart 2018. <https://news.am/eng/news/438906.html>.

“Armenia Scraps Zurich Protocols; President Sargsyan Points to Turkish Intransigence.” *Hetq - News, Articles, Investigations*. 01 Mart 2018. <http://hetq.am/eng/news/86225/armenia-scraps-zurich-protocols-president-sargsyan-points-to-turkish-intransigence.html>.

“Armenia’s Prime Minister Sargsyan Resigns Amid Opposition Protests.” *Sputnik International*. 23 Nisan 2018. <https://sputniknews.com/europe/201804231063824234-sargsyan-resignation/>.

“Başbakan Yıldırım’dan Ermenistan Başbakanı Paşinyan’a Yanıt.” *Hürriyet*. 11 Mayıs 2018. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/basbakan-yildirimdan-ermenistan-basbakani-pasinyana-yanit-40833453>.

“Dr. Armen Sarkissian Sworn in as President of Armenia,” *Asbarez*. 09 Nisan 2018. <http://asbarez.com/171551/dr-armen-sarkissian-sworn-in-as-president-of-armenia/>.

“Dutch parliament recognizes 1915 Armenian massacre as genocide” *Reuters*. 22 Şubat 2018. <https://www.reuters.com/article/us-netherlands-turkey-armenia/dutch-parliament-recognizes-1915-armenian-massacre-as-genocide-idUSKCN1G62GS>.

“Entrepreneur, diplomat and ex-PM: Who is Armen Sarkissian?” *News.am*. 19 Ocak 2018. <https://news.am/eng/news/431897.html>.

“Erdoğan’dan Ermeni Patrikhanesi’nde Düzenlenen Törene Mesaj.” *Hürriyet*. 24 Nisan 2018. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/erdogandan-ermeni-patrikhanesinde-duzenlenen-torene-mesaj-40815152>.

“Erdoğan’dan, Soykırım İddialarına Yanıt: Yüreğiniz Yetiyorsa Buyurun”
HaberTürk. 08 Mayıs 2018.

<http://www.haberturk.com/erdogan-dan-soykirim-iddialarina-yanit-yureginiz-yetiyorsa-buyurun-1955469>

“Ermenistan, Protokolleri İptal Ettiğini Türkiye’ye Resmen Bildirdi.” *Sputnik Türkiye*. 15 Mart 2018.

<https://tr.sputniknews.com/avrupa/201803151032646019-ermenistan-protokol-iptal-turkiye-resmen-bildirdi/>.

“Ermenistan, Türkiye ile Protokolleri İptal Etti.” *Akşam*. 01 Mart 2018.

<https://www.aksam.com.tr/dunya/ermenistandan-turkiye-ile-protokolleri-iptal-etti/haber-712579>.

“Ermenistan, Zürih Protokollerini Feshetti.” *TRT Haber*. 01 Mart 2018.

<http://www.trthaber.com/haber/dunya/ermenistan-zurih-protokollerini-feshetti-353292.html>.

“French President Macron Pledges to Add Armenian Genocide to French Calendar and to One Day Visit Artsakh.” *The Armenian Weekly*. 01 Şubat 2018. <https://armenianweekly.com/2018/02/01/macron-ccaf-2018/>.

“Karabakh Conflict Resolution, End to Turkey Protocols Focus of Sarkisian’s PACE Speech” *Asbarez*. 25 Ocak 2018.

<http://asbarez.com/170020/karabakh-conflict-resolution-end-to-turkey-protocols-focus-of-sarkisians-pace-speech/>.

“Munich Security Conference: President Sargsyan Stresses Armenia’s Top Foreign, Security Policy Issues” *ArmenPress*. 17 Şubat 2018.

<https://armenpress.am/eng/news/923063/munich-security-conference-president-sargsyan-stresses-armenia’s-top-foreign-security-policy-issues.html>.

“Nalbandian, Mogherini Sign Document on Implementation of Priorities of Armenia-EU Partnership.” *ArmenPress*. 21 Şubat 2018.

<https://armenpress.am/eng/news/923533/nalbandian-mogherini-sign-document-on-implementation-of-priorities-of-armenia-eu-partnership.html>.

“Nikol Pashinyan about Likely Scenario of Velvet Revolution Development in Armenia.” *Информационное агентство ARKA News Agency*. 20 Nisan 2018. http://arka.am/en/news/politics/nikol_pashinyan_about_likely_scenario_of_velvet_revolution_development_in_armenia/.

“Paşinyan: Karabağ’ın uluslararası çapta tanınması Ermenistan’la birleşmesine yol açabilir.” *Sputnik Türkiye*. 09 Mayıs 2018.

<https://tr.sputniknews.com/dunya/201805091033373673-pasinyan-karabag-ermenistan/>

“Political Crisis Deepens in Armenia, Protest Leader Pashinyan Detained.” *DailySabah*. 22 Nisan 2018.

<https://www.dailysabah.com/europe/2018/04/22/political-crisis-deepens-in-armenia-protest-leader-pashinyan-detained.>

“Republican Party Nominates Armen Sarkissian for Next President of Armenia.” *MassisPost*. 19 Ocak 2018.

<https://massispost.com/2018/01/republican-party-nominates-armen-sarkissian-next-president-armenia/>.

“Republicans win majority of seats in Armenian parliament.” *OC Media*. 03 Nisan 2015. <http://oc-media.org/republicans-win-majority-of-seats-in-armenian-parliament/>.

“Sargsyan-Macron meeting kicks off in Paris.” *ArmenPress*. 23 Ocak 2018.

<https://armenpress.am/eng/news/919956/sargsyan-macron-meeting-kicks-off-in-paris.html>

“Social Unrest Knocking on Doors in Armenia - Country’s Media.” *AzerNews.am*. 8 Ocak 2018.

<https://www.azernews.az/aggression/125154.html>.

“Trump’s Commemorative Statement Fails to Properly Characterize Armenian Genocide.” *The Armenian Weekly*. 24 Nisan 2018.

<https://armenianweekly.com/2018/04/24/trumps-commemorative-statement-fails-to-properly-characterize-armenian-genocide/>.

“US Congressmen Call on Trump to Mark April 24 as Armenian Genocide Commemoration Day.” *Armenpress.am*. 12 Nisan 2018.

<https://armenpress.am/eng/news/929663/us-congressmen-call-on-trump-to-mark-april-24-as-armenian-genocide-commemoration-day.html>.

“US Congressmen Call on Trump to Mark April 24 as Armenian Genocide Commemoration Day.” *Armenpress.am*. 12 Nisan 2018.

<https://armenpress.am/eng/news/929663/us-congressmen-call-on-trump-to-mark-april-24-as-armenian-genocide-commemoration-day.html>.

“Армения аннулировала армяно-турецкие протоколы.” *Голос Армении*. 01 Mart 2018. <http://golosarmenii.am/article/63342/armeniya-annulirovala-armyano-tureckie-protokoly>.

“Католикос всех армян: Призываем всех не терять трезвость и разум.” *News.am*. 19 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/447191.html>.

“Мария Захарова прокомментировала последние события в Армении.” *News.am*. 23 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/447897.html>.

“МИД РФ прокомментировал денонсацию армяно-турецких протоколов.” *News.am*. 07 Mart 2018. <https://news.am/rus/news/439998.html>.

“Пашинян: Ты победил, Гордый гражданин Республики Армения.” *News.am*. 23 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/447885.html>.

“Президент Армении пришел на площадь Республики.” *News.am*. 21 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/447607.html>.

“Серж Саргсян о митингах в Ереване: Сложно понять, как дальше будут развиваться события.” *News.am*. 19 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/447274.html>.

“Фракция ‘Выход’ выдвинула кандидатуру Никола Пашиняна на пост премьер-министра Армении.” *News.am*. 30 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/448940.html>.

“Эммануэль Макрон о Геноциде армян: Не забудем никогда.” *News.am*. 24 Nisan 2018. <https://news.am/rus/news/447978.html>.

Antidze, Margarita ve Hasmik Mkrtchyan. “Protest Leader Nikol Pashinian Elected Prime Minister Of Armenia.” *HuffPost*. 8 Mayıs 2018. https://www.huffingtonpost.com/entry/armenia-prime-minister-election_us_5af17239e4b0c4f193267607.

Carroll, Oliver. “Armenian President Says He Is ‘ready to Stand between Police and Protesters’.” *The Independent*. 04 Mayıs 2018. <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/armenia-president-protests-police-name-violence-interview-anti-government-a8336661.html>.

Chatham House. “Turkey’s Regional and Global Vision” *Chatham House The Royal Institute of International Affairs*. 14 Mayıs 2018. <https://www.chathamhouse.org/event/turkey-s-regional-and-global-vision>

Chilingaryan, Anahit. “Protests Surge in Armenia.” *Human Rights Watch*. 18 Nisan 2018. <https://www.hrw.org/news/2018/04/16/protests-surge-armenia>.

Galstyan, Hrant. “Does Armen Sarkissian Qualify as Armenia’s Next President? British Documents Raise Armenian Citizenship Doubt.” *Hetq*. 8 Şubat 2018. <http://hetq.am/eng/news/85625/does-armen-sarkissian-qualify-as-armenias-next-president-british-documents-raise-armenian-citizenship-doubt.html>.

Ghukasyan, Seda. “Pashinyan’s March to Yerevan: “We Have No Plans of Going Home.”” *Hetq*. 10 Nisan 2018. <http://hetq.am/eng/news/87276/pashinyans-march-to-yerevan-we-have-no-plans-of-going-home.html>.

Khojoyan, Sara. “Armenia Risks Further Unrest After Protest Leader Is Rejected as PM.” *Bloomberg.com*. 01 Mayıs 2018. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-05-01/armenian-parliament-fails-to-elect-protest-leader-as-premier>.

President of the Republic of Armenia. “Address by President Serzh Sargsyan on Artsakh Revival Day and Karabakh Movement 30th Anniversary.” *President of the Republic of Armenia Official Website*. 20 Şubat 2018. <http://www.president.am/en/statements-and-messages/item/2018/02/20/President-Serzh-Sargsyans-address-on-the-30th-anniversary-of-the-Karabakh-movement/>.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “No: 53, 22 Şubat 2018, Hollanda Temsilciler Meclisi’nin 1915 Olayları Konusunda Aldığı Kararlar Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*. 22 Şubat 2018. http://www.mfa.gov.tr/no_53_hollanda-temsilciler-meclisinin-1915-olaylari-konusunda-aldigi-karar-hk.tr.mfa.

T.C. Dışişleri Bakanlığı. “T.C. Dışişleri Bakanlığı’ndan ABD Başkanı Trump’ın 1915 Olaylarına İlişkin Açıklaması Hk.” *T.C. Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*. 25 Nisan 2018. http://www.mfa.gov.tr/no_-119_-abd-baskani-trump-in-1915-olaylarina-iliskin-aciklamasi-hk.tr.mfa.

KAFKASLARDA ERMENİ MEZALİMİ (1905-06) VE “KANLI SENELER”İN BİTMİYEN ÖYKÜSÜ

(ARMENIAN ATROCITIES IN THE CAUCASUS (1905-1906)
AND THE UNENDING STORY OF THE “BLOODY YEARS”)

Ali ASKER

Karabük Üniversitesi
İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doç.Dr.

Esmem ÖZDAŞLI

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, Öğ. Gör. Dr.

Öz: *Anadolu ve Kafkasların tarihinde Ermeni-Müslüman çatışması adı altında tarihe geçmiş olayları incelediğimizde her bir hadisenin tek bir zincirin halkalarını oluşturduğunu, tüm dönemlerde bir birinden şiddetli kıyım, tasfiye, etnik temizleme vs. unsurların olduğunu görmekteyiz. Devrim veya başka nedenlerle devlet iktidarının zayıfladığı dönemlerde Ermeniler fırsat kullanarak, çok önceden planladıkları şiddet ve saldırı eylemlerine başvurmuşlar. Bu olaylar zinciri içinde 1905 Rus Devrimi'nin yaşandığı süreç önemli bir halka oluşturmuştur. Ermeni çeteleri o zamana dek yaşanmamış boyutlarda ve organize bir şekilde Müslümanlara karşı saldırıya geçmişler. Saldırıları sıradan çatışma değil, mahallî muharebeler halinde Azerbaycan'ın her tarafını sarmıştı. Döneme ilişkin kaynaklar arasında Memmed Said Ordubadî tarafından yazılmış, fakat Sovyet hâkimiyeti boyunca saklı tutulmuş, Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde gün ışığına çıkmış “Kanlı Seneler” eseri önemli yere sahiptir. “Kanlı Seneler” o dönemde Azerbaycan'da Türklere ve Müslümanlara karşı uygulanan Ermeni mezalimini birçok yönden gözler önüne seren, özeleştirici, saygı ve objektiflik sınırları içinde yazılmış bir kroniktir.*

Anahtar kelimeler: *Kanlı Seneler, Ermeni-Müslüman çatışması, Kafkasya, 1905 Devrimi, Memmed Said Ordubadî*

Abstract: *An analysis of the past events in terms of the Armenian-Muslim conflict in Anatolia and the Caucasus reveals that every event is another ring in a chain of events, and that in every consecutive eras, violent atrocities, purge, and ethnic cleansing took place. Armenians committed previously planned violence and atrocities exploiting the lack of state control that resulted from either revolutions or several other reasons. In*

these chain of events, the Russian revolution of 1905 had been a critical turning point. Armenian gangs attacked Muslim population in a previously unseen extent and in a very organized manner. These attacks occurred in every part of Azerbaijan in the form of local fighting. Among the sources on the historical events of that time, one written by Mehmet Said Ordubadi titled “Bloody Years” that has been kept secret during the Soviet rule and appeared only after the dissolution of the USSR holds critical importance. “Bloody Years” is a chronicle that clearly captures the Armenian atrocities against the Turks and Muslims in Azerbaijan from different perspectives and written within the confinements of self-criticism, respect and objectivity.

Keywords: *Bloody Years, Armenian-Muslim conflict, the Caucasus, 1905 Revolution, Memmed Said Ordubadi*

Giriş

Ermeni sorunu olarak bilinen, aslında yapay bir şekilde ortaya çıkan ve Türkler üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanılan mesele her sene dünya gündemine getirilmektedir. Yüzyıl önce Ermenilerin Anadolu’da ve Kafkaslarda yaptıkları katliamlar, kıyımlar, devlete karşı başkaldırıları nihayetinde büyük faciaların yaşanmasına neden olmuştur. Çar yönetiminin demografik dengeleri alt-üst ettiği Kafkaslarda eski Revan Hanlığı toprakları üzerinde kurulan Ermenistan, gerek kuruluş yıllarında gerekse sonraki dönemlerde Türklere karşı hem suçlayıcı hem saldırgan emellerinden vazgeçmemiştir. 27 Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordu tarafından bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin yıkılmasından kısa süre sonra, 1922’de Sovyet hükûmeti Azerbaycan topraklarının bir kısmını Ermenistan’a vermiş; böylece Ermenistan Azerbaycan’dan önemli miktarda toprak parçası kopararak hem kendi sınırlarını genişletmiş hem de Nahçıvan’ı Azerbaycan’ın anakarasından ayırmıştır. 1948-1950’li yıllarda Ermenistan’ın dağlık bölgelerinde yaşayan 100.000 Türk sözde “kendi rızalarıyla” özde ise zorla Azerbaycan’ın Kür-Aras ovasına göç ettirilmiştir. Kafkasya’da bu gelişmeler yaşanırken aynı dönemde Stalin yönetimi Boğazların kontrolü yanı sıra Türkiye’nin doğusundan toprak koparmayı hedeflemiştir. Bu istek aynı zamanda Ermenilerin milliyetçilik duygularını ve Türk düşmanlığını körüklemiş, Ermeni toplumu Türkiye’nin doğu illerinin güya tarihi Ermenistan toprakları olduğu yalanına inanmaya devam etmiştir. Öte yandan, Türk tarihçiler ve siyasetçiler tarafından unutulmuş Ermeni sorunu ve terörü 27 Ocak 1973’de Türkiye’nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar’ın ASALA terör örgütü tarafından öldürülmesinin ardından Türkiye’nin gündemine yeniden gelmiştir. 1984 yılına kadar devam eden bu eylemler sadece birer suikast olarak kalmamış, Türk toplumunun hafızasında kalıcı yaralar açmıştır.

1980’li yılların ortalarında M.S. Gorbaçov’un Sovyetler Birliği’ni kurtarma reçetesi olarak ortaya attığı “glasnost” ve “perestroyka”, Sovyetler Birliği’nin yıkılışını hızlandırmıştır. Bu dönemde Ermeniler sergiledikleri “etnik düşmanlık” ile çözümlenme sürecinin öncüllüğünü yapmışlardır. Azerbaycan’dan toprak talebiyle başlayan bu hareket 1990’ların başında büyük çaplı savaşa dönüşmüş, Azerbaycan topraklarının yaklaşık yüzde 20’sinin Ermenistan tarafından işgali ile sonuçlanmıştır. Bu savaş sırasında ayrıca Ermeniler, Azerbaycan’ın Hocalı kasabasında son yüzyılın en kanlı katliamını gerçekleştirmişlerdir.

Ermenistan’ın, bağımsızlığını kazandıktan sonra komşu devletlere yönelik politikası; ilhak ve asılsız toprak iddiaları üzerine kurulmuştur. Dört komşusundan üçüne karşı toprak iddiasında bulunan bu devletin kurucu

belgelerinde Türkiye'ye karşı açık toprak iddiaları ve sözde "soykırım"la ilgili suçlayıcı hükümler yer almıştır. Tüm bu gelişmeler Ermeni sorununun bir proje olarak ortaya çıktığını, asıl amacın Ermenilerin tarihin hiçbir döneminde sahip olmadığı topraklarda "Büyük Ermenistan"ın kurulması olduğunu ve dolayısıyla Anadolu ve Kafkaslarda Türk/Müslümanlara karşı yapılan mezalimin bir bütünün parçaları olduğunu doğrulamaktadır.

Tarihi olaylara ışık tutan kaynak eserleri ve belgeleri incelerken, niteliği ve acımasızlığı açısından Ermeni saldırganlığının birbirinin benzeri olan ve günümüzde de devam eden olaylar zincirinden ibaret olduğunu görmekteyiz. Özellikle 1905-1906 dönemi yaşanan olaylar bu sürecin önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Yeteri kadar incelenmemiş söz konusu dönemde, Ermeni saldırılarının karakterini gözler önüne seren birkaç önemli kaynak¹ arasında Azerbaycan'ın usta kalemlerinden Memmed Said Ordubadî'nin (1872-1950) kaleme aldığı "Kanlı Seneler" eseri dikkat çekmektedir. Sovyet rejiminin yasak yayınları arasında yer almış bu eser, sözde "Ermeni Sorunu"nun iç yüzünü göstermesi bakımından önemli bir kaynaktır.

1. Ordubâdî'nin Edebi Şahsiyeti ve "Kanlı Seneler" Eseri

20. yüzyılın başında Azerbaycan içtimai ve siyasi hayatında etkin rol oynayan Memmed Said Ordubâdî 24 Mart 1872'de Nahçıvan'ın Ordubad şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası Hacığa, Fakir mahlasıyla şiirler yazan bir şairdi.² Memmed Said, 1886'da babası yoksulluk içinde öldükten sonra ciddi maddi sıkıntılarla baş başa kalmıştır. Büyük zorluklara rağmen hem çalışıp hem de okula devam ederken ders sonrası medreseye giderek Arapça, Mantık ve Farsçayı da öğrenmiştir. İlk şiirleri Şark-i Rus gazetesinde yayımlanmış, 1906 yılında ise Ömer Faik Numanzade'nin takdim yazısıyla *Gaflet* adlı ilk şiir

1 Dönemin tanıklarından Mir Möhsün Nevvab'ın "1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması" (Nevvab, 1993) ve Mirza Rahim Fena'nın "1905 Hadisesi" kitapları bu tür çalışmalardandır. Eserler, günümüz Azerbaycan Türkçesine uyarlanmıştır. Mir Möhsün Nevvab, *1905-1906-cı illərdə erməni-müsləman davası* (Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993). Mirzə Rəhim Fəna, *1905-ci il hadisəsi* (Bakı: Nurlan, 2009). Ayrıca Nevvab'ın eseri ile ilgili bkz: Ali Asker, Serap Bozpolat Ayan, Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması, *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar* Editörler Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu (Konya: Eğitim yayımevi, 2016), 381-400.

2 Ordubâdî'nin yaşam ve faaliyetlerini konu alan araştırmalar için bkz: Yavuz Axundlu, *Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, mühiti və yaradıcılığı)* (Bakı: Sabah, 1997); İsa Həbibbəyli, *Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi* (Bakı: Elm və təhsil, 2012); M. S. Ordubâdî'nin kendi kaleminden yayınlanmış anıları için bkz: Məmməd Səid Ordubadi, *Həyatım və mühitim*, Toplayanı, tərtib edən, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli (Naxçıvan: Əcəmi nəşr., 2012); Yazarın hayat ve faaliyetleriyle ilgili Türkçe bir çalışma için bkz: Ramin Sadıkov, "Mehmet Said Ordubadi'nin (1872-1950) Azerbaycan Milli Kültür ve Sosyal Hayatındaki Yeri," (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009).

kitabını Tiflis'te yayınlatabilmiştir. Ardından, *İnkilab-ı Perişan* adlı eserini neşrettirmek için Tiflis'e göndermiş, fakat eser sansüre uğramış ve yayınlanamamıştır. 1907'de ise *Vatan-ı Hürriyet* adlı diğer bir kitabını bastırmıştır.³ Sanatın toplumun geliştirilmesinde en önemli araçlardan biri olduğunu savunan Ordubâdî, eserlerini halkın anlayabileceği ve Arapça ve Farsçadan arındırılmış sade bir Türkçe ile yazmıştır.⁴ Ordubâdî, Doğu etkisiyle gelişen ve giderek Batı edebiyatı ile sentez yapan Nahçıvan edebi kültür muhitinin en önemli temsilcilerinden biri haline gelmiştir.⁵ Onun eserleri arasında Avrupa'da, Şark'ta ve Azerbaycan'da yaşanmış tarihi olayları ihtiva eden gazete yazıları, mizah, tarihi öykü ve romanlar da yer almaktadır. Çok yönlü bir edebi kişilik olan Ordubâdî, *İki Çocuğun Avrupa Seyahati* (1908), *Bağ-i Şah Yahut Tahran Faciası* (1910), *Endülüs'ün Son Günleri veya Grenada'nın Teslimi* (1914) gibi tarihî piyeslerin yanı sıra *Kanlı Seneler* (1911), *Bedbaht Milyoncu Yahut Rzakulu Han Firengimeab* (1914) gibi kitaplar da yazmıştır.⁶

Güçlü bir kaleme sahip Memmed Said'in önem verdiği konulardan biri de İslam dünyası idi. Onun bu konudaki makalelerinde özellikle Avrupa'nın emperyalist devletlerinin, fakir İslam ülkelerinde yaptıkları mezalimlere dikkat çekilirken, yine bu coğrafyadaki istibdat rejimleri de şiddetle eleştirilmiştir.

Güçlü bir kaleme sahip Memmed Said'in önem verdiği konulardan biri de İslam dünyası idi. Onun bu konudaki makalelerinde özellikle Avrupa'nın emperyalist devletlerinin, fakir İslam ülkelerinde yaptıkları mezalimlere dikkat çekilirken, yine bu coğrafyadaki istibdat rejimleri de şiddetle eleştirilmiştir.⁷

Memmed Said Ordubâdî'nin gazete yazarı olarak faaliyetini sürdürdüğü 20. yüzyılın başları Rusya, İran ve Osmanlı'da önemli dönüşüm ve değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Memmed Said'in istibdat ve gericiliğe karşı yazdığı

3 Рамин Садыгов, Некоторые вопросы жизни и творчества Мамеда Сеида Ордубади, *Вестник КазНУ (серия историческая)*. No: 59, (Алматы, 2010), 130.

4 Erdoğan Uygur, "Memmed Seid Ordubadi'nin Büyük Guruluşta Piyesinde Sovyet Mefkûresi," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 557, s. 9 (Güz 2008): 555-564.

5 Nergiz İsmayilova, "XIX-XX. Yüzyıl Nahçıvan Edebiyatında Doğu Etkileri," *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitimi Dergisi* 239, s. 4/1 (2015): 236-243.

6 Səidə Əli qızı, "Məmməd Səid Ordubadinin "Qanlı illər" əsəri tarixi mənbə kimi," *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası* 3 (2015): 29-36.

7 Ramin Sadigov, "20. Yüzyılın Başlarında İslam Dünyasındaki Sorunlar Hakkında Azerbaycanlı Yazar Mehmet Said Ordubadi'nin Değerlendirmeleri," *Uluslararası 1. Orta Doğu Sempozyumu Bildirileri*. 2. Cilt, Editör: Şamil Öçal, (Kırıkkale Üniversitesi- Türk tarih Kurumu, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınları, 2014): 319-320.

yazılar ona karşı tepkileri artırmıştır. Birinci Dünya Savaşı başladıktan sonra, 1915 yılında hapsedilerek sürgüne gönderilen Ordubâdî'nin hayatında 1917 Ekim Devrimi sonrası yeni bir dönem başlamıştır. Bu süreçte Ordubâdî, önce Astrahan'daki Azerbaycan Bolşevikleri'nin Hümmet gazetesinin en faal yazarlarından biri haline gelirken, Bolşeviklerin güneye ilerlemesiyle bir süre Dağıstan'da faaliyet göstermiştir.⁸ Azerbaycan'da Sovyet rejimi kurulduktan sonra 2 Mayıs 1920'de Bakü'ye gelerek burada çeşitli gazetelerde yazarlık faaliyetini sürdürmüştür. 1930'lardan itibaren tarihi romanlar yazmaya başlamıştır. Onun dört ciltlik *Dumanlı Tebriz* (1933-1948), *Dövüşen Şehir* (1936), *Gizli Bakü* (1940), *Kılıç ve Kalem* (1946-1948) gibi tarihi romanları edebi eser olmanın yanı sıra gerçek olayları konu alan ve birçok arşiv belgesine dayanarak yazıldığı için tarihi kaynak olma özelliğini de taşımaktadır.⁹ Bolşevik ideolojiyi benimsemiş yazar, dönemin siyasi iklimi gereği komünizmi ve rejimi destekleyen yayınlar yapmış, Lenin ve Stalin'i öven şiirler kaleme almıştır. Ahmed Cevad, Hüseyin Cavid ve Mikail Müşfik gibi Azerbaycan münevverlerinin de öldürüldüğü 1937-38 "repressiya" (baskı) sürecinin de etkisiyle yazılan bu şiirlerde, yazarın "komünizme" olan bağlılığını ispatlama gayretinin izleri görülür. Tüm Sovyet coğrafyasında milli değerleri savunan veya rejimi eleştiren aydınlara yönelik 1920'den başlayarak 1938'e kadar sistemli olarak devam eden tasfiye (repressiya) döneminde hayatta kalmayı başaran nadir kalemlerden biri de Ordubâdî'dir.¹⁰ Buna rağmen 1937 yılında *Kanlı Seneler* kitabı nedeniyle Azerbaycan Sovyet Yazarlar Birliği'nin III. Toplantısı'nda "milliyetçilikle" suçlanmaktan kurtulamamıştır.¹¹

Yazarın toplamda, yaklaşık olarak 4000 felyeton¹² ve şiir, 1800 makale, diğer türlerde yazılmış çok sayıda esere imza atması onun yaratıcılık yelpazesinin ne kadar geniş olduğunu göstermektedir.¹³ Ordubâdî'nin yaşam ve edebi faaliyetleri, bu konudaki ilk monografinin müellifi Yavuz Ahundov¹⁴ başta olmak kaydıyla, birçok Azerbaycanlı edebiyatçı ve yazar tarafından geniş bir şekilde tetkik edilmiştir.

8 Ordubâdî'nin Bakü'ye dönene kadarki faaliyetleri için bkz: Ramin Sadıgov, "Mehmet Sait Ordubadi'nin (1872-1950) Azerbaycan Milli Kültür...", 40-55.

9 Səidə Əli qızı, "Məmməd Səid Ordubadinin "Qanlı illər" əsəri tarixi mənbə kimi," *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası* 3 (2015): 29-36.

10 Садыгов, с. 130.

11 Ramin Sadıgov, "Memmed Seid Ordubadi'nin Bakı'ya Döndükden Sonrakı Faaliyyətləri", *Bakı Devlet Universitetinin İlahiyat Fakültesinin Elmi Məcmuəsi* 15, (Aprel 2011): 165.

12 Edebiyatta tür. Fransızca feuilleton, feuille kelimesinden gelmektedir. Mizahî ve hicvî özellikler içeren gazete yazıları

13 Yavuz Axundlu, *Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, mühiti və yaradıcılığı)*, 24.

14 Ş.İ. Hüseynova, "M.S.Ordubadinin yorulmaz tədqiqatçısı (Professor Yavuz Axundlu haqqında)," *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası* 4 (2008): 82.

2. “Kanlı Seneler” Eserinin Neşri Üzerine

Memmed Said Odubâdî, 1905-1906 yıllarında yaşanan Türk-Ermeni çatışmasının nedenlerini o yılların tanıkları ve kaynakları ışığında kaleme aldığı “Kanlı Seneler” isimli eserinde ortaya koymaya çalışmıştır. Bakü zenginlerinden Ağa Murtuza Muhtarov’un yardımıyla Haşim Bey Vezirov’un *Seda* matbaasında 1911 yılında yayınlanmış bu eserin tam ismi “*Kanlı seneler. Hicri 1323 (Miladi 1905-1906) Yılında Kafkasya’da Meydana Gelen Ermeni-Müslüman Çatışmasının Tarihi*” olarak geçmektedir. Daha önce de vurguladığımız gibi Odubâdî’nin bu eseri Sovyet döneminde yasaklanmıştır. Bu yasağın nedeni, kitapta yer alan gerçeklerin sosyalist rejimin Güney Kafkasya halklarının yüzyıllardır dostça yaşadıklarına dair yalan propagandasıyla bağdaşmaması ve Azerbaycan halkının milli duygularının uyanmasını tetikleyeceğinin düşünülmesidir.¹⁵

Eser, 1952 yılında (Hicri 1372) İran’da Arap harfleri ile Azerbaycan Türkçesinde neşredilmiştir. Kitabın ilk dört sayfasına Doktor Cevat Heyet tarafından 1952’de (Hicri 1372) önsöz yazılmıştır.¹⁶ Sovyetler Birliği’nin dağılması sırasında eser, orijinalinden, yani eski alfabeden günümüz Türkçesine (Azerbaycan Türkçesinde, Kiril alfabesiyle) aktarılarak yeniden yayınlanmıştır.¹⁷ Maalesef, eserdeki birçok kişi ve yer adları yanlış aktarılmış, okuyucuların ihtiyaç duyabilecekleri açıklama ve yorumlara yer verilmemiştir. Kitap, 2007 yılında tekrar aynı hatalarla basılmıştır.¹⁸ 2010 yılında eser İngilizce¹⁹ ve Rusça²⁰ ayrı ayrı yayın evleri tarafından bazı değişiklik ve ilaveler yapılarak basılmıştır. Tarafımızdan orjinal baskısı kullanılarak, açıklama ve yorumlarla birlikte Türkiye Türkçesi’ne aktarılmış bu eserin ilerleyen tarihlerde basılması öngörülmüştür. Eserin geç de olsa Türkiye’de yayınlanması, bu alandaki literatüre önemli bir katkı yapacaktır.

15 Rəna Rəcəbli, “M. S. Ordubadi yaradıcılığında milli kimliyin ifadəsi,” *21-ci əsrin pəncərəsindən Mədəniyyət və Kimlik Beynəlxalq Simpoziumun materialları, 26-28 May 2014* (Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2016), 10.

16 M. S. Ordubadi, *Qanlı Seneler* (Tehran: Diba Basımevi, 1952), naklen: Ayvaz Morkoç, “Memmed Seid Ordubadi ve “Kanlı Seneler” Adlı Eserinde Ermeniler,” *Journal of Social and Humanities Sciences Research* 5, Issue: 18 (2018): 395.

17 Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsləman davasının tarixi* (Bakı: Qarabağa Xalq Yardımı Komitəsi, 1991).

18 Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsləman davasının tarixi* (Bakı: Qafqaz, 2007).

19 Mammad Said Ordubadi, *Years of Blood. A History of the Armenian-Muslim Clashes in the Caucasus, 1905-1906* (Ithaca Press, 2010).

20 Мамед Саид Ордубади, *Кровавые годы. История армяно-мусульманской войны на Кавказе в 1905-1906 годах* (Санкт-Петербург: АИК, 2010).

3. Yazarın Amacı

1905'te meydana gelen kanlı olayları objektif bir gözle açıklamaya çalışan Ordubâdî, "Meramın ifadesi" başlığı altında, çatışmaların kaynağını dört nedene bağlamaktadır.²¹

Birincisi, Taşnaksütyun Partisi'nin Müslümanlara yönelik bir dizi kanlı eylemler gerçekleştirmesidir: 18 Kasım 1905'te Gence'de Behmenli köyü

Müslümanlar Ermenilerin kurnazlığını yeterince algılamamıştır. Örneğin, Bakü'de meydana gelen çatışmalar sonrası Ermeniler barış ilan ederek Müslümanları yatıştırmış, ardından Şuşa'da savaşa başlamışlardır. Şuşa'da barış akdederek Gence bölgesinde diğer yerleri yakıp yıkmaya girişmişlerdi.

sakinlerinin öldürülmesi, yine Gence'de İranlıların ve Goşa Çınar adlı Ermeni mahallesinde Molla Celilli sakinlerinin Taşnaklar tarafından kurşun yağmuruna tutulması, Nahçıvan faciasına birkaç gün kala bir Müslümanın namaz kıldığı sırada Taşnaklar tarafından şehit edilmesi.

İkincisi, mahalli hükümet memurlarının savaş sırasındaki itinasızlığıdır. 1905 Devrimi dolayısıyla merkezi hükümet büyük sorunlarla uğraşırken, küçük memurlar keyfi davranarak Ermeni-Müslüman çatışmasının durdurulması için herhangi bir önlem almamış, önlem almak

isterken de Ermeni teröründen korkarak bir tarafı tutarak diğer tarafa karşı aşırı derecede vicdansızca davranmışlardır.²²

Yazar üçüncü neden olarak, Müslümanların cahilliklerinin, ilim, siyaset ve silahtan yoksun oluşlarının çatışmaların gerçek nedenini anlamalarını engellediğini iddia etmektedir. Nitekim bu durum merkezi hükümetin Kafkasya'ya yönelik emellerinin Müslümanlarca idrak edilmesini zorlaştırmıştır. Ayrıca, Müslümanlar Ermenilerin kurnazlığını yeterince algılamamıştır. Örneğin, Bakü'de meydana gelen çatışmalar sonrası Ermeniler barış ilan ederek Müslümanları yatıştırmış, ardından Şuşa'da savaşa başlamışlardır. Şuşa'da barış akdederek Gence bölgesinde diğer yerleri yakıp yıkmaya girişmişlerdi.

Dördüncü neden ise, Ermenilerin idari özerklik talebinde bulunmalarınıdır. Ermeniler bu amaca ulaşmak için İngiltere, Fransa, Almanya gibi birçok

21 Bu ve sonraki dipnotlarda, eserin, tarafımızdan aktarılmış Türkçe metni henüz yayınlanmadığından sayfa numaraları Bakü'de neşredilmiş 1991 baskısına uygun olarak verilmiştir. Ordubadi, *Qanlı illər*, 7-11.

22 Ordubadi, *Qanlı illər*, 8-9.

ülkeden yardım istemiş, ancak bu ülkelerden umduklarını bulamamışlardı. Yazar, Ermenilerin İngilizlerden yardım alamadıklarını, bu yüzden Patrik Mıkırtıç’ı²³ Almanya’ya gönderdiklerini, Patriğin, Almanya kabinesinden (hükümetinden) “Şimdi kılıç zamanıdır” talimatını aldığını, bunun üzerine Ermenilerin derhal örgütlenerek Osmanlı’da Taşnaksütyun Partisi’ni kurduklarını ifade etmektedir. Tüm çabalara rağmen Osmanlı topraklarında devlet kuramayacaklarını anladıktan sonra, Taşnaksütyun Partisi tüm gücüyle Kafkasya’ya yönelmiştir.²⁴

Bu bakımdan Kafkasya’da yaşanan çatışmalar Ermenilerin hayal ettikleri devleti kurmak için bir bahane olmakta, özellikle Rusya’ya Türk ve Ermenilerin birlikte yaşayamayacakları mesajı verilmektedir. Bu nedenle Ermeni komiteciler Kafkasya’da çatışma ortamını sürekli sıcak tutmaya çalışmışlardır. Örneğin, Devlet Duması’nın Ermeni milletvekili Bahadurov Hristofor İvanoviç, Petersburg’ta Ermeni-Müslüman çatışmasını sebep göstererek, bu iki halkı birbirlerinden ayırmanın zorunlu olduğu yönünde propaganda faaliyetine girişmiştir. Bahadurov’un planına göre; Bakü vilayeti ile Gence vilayetinin ovalık bölgeleri Müslümanlara, Revan vilayeti ve Gence’nin yayla ve dağlık bölgeleri Ermenilere verilecek ve Ermenilere ayrılan topraklar Kars sancağı ile birleştirilerek bir Ermeni devleti kurulacaktır.²⁵ Büyük Ermenistan hayaline ulaşmak için çok kanlı bir mücadele yürüten Taşnaksütyun örgütü yürüttüğü eylemlerle bölgede terör yoluyla alan hâkimiyeti sağlanarak, işgal stratejisini genişletmeyi hedeflenmiştir.

Eserde belirtildiği üzere yazar, olayların gerçekleştiği bölgelerde yaşayan ‘muhabirler’den almış olduğu 245 mektubu ayıklayarak,²⁶ Taşnaksütyun Partisi’nin yaptığı eylemlerle ilgili 400’den fazla olayı konu alan belgelerden yola çıkarak, elde ettiği bilgileri objektif çerçevede değerlendirmeye çalışmış, o dönemde yaşananları tarafsız bir şekilde ortaya koymaya gayret etmiştir. Yazar, birçok kez *İrşad*²⁷ ve *Taze Hayat*²⁸ gazeteleri vasıtasıyla çevre muhabirlerden bilgi talep ettiğinde, bunu

23 Patrik Mıkırtıç: Patrik Mıgırdıç Hirımyan (görev yılları 1869-1873). 1820’de Van’da doğan Mıgırdıç Hirımyan “ Ermeni sorunu”nun mimarlarındanıdır.

24 Ordubadi, *Qanlı illər*, 9-10.

25 Ordubadi, *Qanlı illər*, 10-11.

26 Ordubadi, *Qanlı illər*, 8.

27 *İrşad* gazetesi: 17 Aralık 1905-25 Haziran 1908 tarihleri arasında Bakü’de Azerbaycan Türkçesinde günlük olarak çıkan siyasi, içtimai, edebi bir gazete. Genel editörü Ahmet Bey Ağayev idi.

28 *Taze Hayat* gazetesi: 07 Nisan 1907-07 Ekim 1908’de Bakü’de Kaspi matbaasında günlük olarak yayımlanan içtimai-siyasi, iktisadi, edebi bir gazete. Baş editörü Haşım Bey Vezirov, naşiri ise Hacı Zeynelabidin Tağriyev olmuştur.

objektif ve tarafsız bir şekilde kaleme almalarını istediğini, yine bilgi almak amacıyla muharrirlere, kalem ehline özel mektuplar yazarak çatışma sırasında bölge yönetiminin her iki tarafa ilişkin tutumunu sorduğunu vurgulayarak, her türlü fitneden ve Şahsi garazlardan uzak mektuplar alıp onlarda dile getirilen hakikatleri yayımladığından dolayı çok mutlu olduğunu ifade etmektedir.²⁹

“Amacım, Müslüman ve Ermenilerin iki yıl içinde yaptıkları yanlış ve hataları dile getirmektir. Belki de bu hatalardan dolayı onların ve bizlerin üzülerek gelecek kuŐaklar karşısında utanacağımızı tekrarlamaktır. Öncelikli amacım Müslümanların cehalet ve bilgisizlik yüzünden bu belalara duğer olduklarını söylemek, Ermenilerin de bazı yazarların ham hayallerine kurban gittiklerini onların kendilerine vurgulamaktır. Bu çalıŐmamın, zahiren olayların tasvirinden ibaret olmasına rağmen her iki millete manevi fayda ve yarar sağlayacağını d Ő nuyorum. Ümit ediyorum ki her iki milletin kendi yanlış ve hatalarını düŐünebilmesi için saygın Ermeni yazarları da bu tarafsız eseri Rusçaya veya Ermeniceye çevirerek vatan evlatlarına bir “intibah g ldestesi” misali emanet bırakacaklardır. Böylece yaşadıkları dönemde karŐılarına bu tür cinayetlere meydan verecek bir takım kimseler çıkarsa, onların  n n  kesmeye çalıŐacaklar.”³⁰

Yazarın bu sözleri, ne yazık ki bir temenni olmanın ötesine geçememiŐ, Ermenilerin Türklere karşı yaptıkları katliam, mezalim ve işgal eylemleri devam etmiştir. Ermeni saldırganlığı günümüzde de bölge barışı açısından ciddi bir tehdit olarak durmaktadır. Bugün Ermenistan devleti dört komşusundan   ne (Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan’a) karşı açık bir Şekilde toprak iddiaları ileri sürmekte, ayrıca müttefiki olan İran’daki Türk bölgelerini de kendi “tarihî toprakları” olarak görmektedir.

Bu kitabın sayfalarında yer alan, 20. yüzyılın başında yaşanan kanlı olayları okurken günümüzde de aynı işgalci politikaların izlendiğini ve aynı faciaların yaŐandıđını görmekteyiz. Ermeni yayılcığı eskiden süregelen ve bugün de devam eden bir projedir. İŞte 1905-1906’daki kanlı olaylar da bu projenin bir halkasını oluŐturuyor.

29 Ordubadi, *Qanlı ill r*, 6-7.

30 Ordubadi, *Qanlı ill r*, 7.

4. Tarihi, Siyasi ve Beşeri Gerçekler

4.1. Çatışmanın Kronolojisi³¹

4.1.1. Bakü

Yazar bu eserde, önce 6 Şubat 1905 tarihinde aniden patlak vermiş Bakü faciasını kaleme almıştır. Olayların fitili, Şubat ayında Guba Meydanı olarak bilinen alanda Ağarza adlı bir Müslümanın Ermeni komitacıları tarafından öldürülmesiyle ateşlenmiştir. Daha sonra, Müslüman bir tutuklu tahkikat veya soruşturma amacıyla bir yerden başka bir yere sevk edilirken bir Ermeni asker tarafından yolda öldürülmüştü. Yazar, Bakü’de yaşanan vahşetin sonuçlarını şu cümlelerle tasvir etmektedir:

“Güzelliği ve abatlığıyla ünlü Bakü şehri, 8 Şubat’ta âdeta bir cehenneme dönüşmüştür. Bir tarafta bombaların patlaması, diğer tarafta yüksek binaların birer yanardağ misali alevler içinde yanması, başka bir yerde petrol tesislerinden gökyüzüne alevler yükselirken çaresiz kalan insanlar, ne yapacaklarını bilmiyorlardı. O gece kolluk güçlerinin tamamı görev yerlerini terk etmiş, şehri kendi kaderine bırakmışlardır. Şehirde yağmacılar ve bir de masum evlatlarının kanlar içinde kaldığını görerek ahret dünyasından Bakü’ye üşüşen ruhlar vardı.”³²

Şubat ayının 6’sında başlayan çatışmalar 10’una kadar sürmüştür. Ermeni ve Müslümanların toplam can kaybı binden fazla değildir.³³ Fakat mal kaybı milyonları aşmıştır. Hükümet güçlerinin bu karışıklıkları durdurmak için ciddi adımlar atmadığı herkes tarafından bilinen bir gerçekliktir.³⁴

4.1.2. Nahçıvan

1905 yılı Mayıs ayının başlarında Bakü’de yaşanan Ermeni-Müslüman çatışması sonrası Nahçıvan’da durum gergin hale gelmişti. 5 Mayıs 1905’te öğlen saat üç sularında Cehri köyünden üç Müslüman, Şıhmahmut adlı Ermeni köyünün yanından geçerken ağır bir şekilde yaralanmışlardır. Bu

31 Bu bölümde çatışmayla ilgili siyasi ve tarihi tahlil yapılmadan, ait olayların kronolojisi Kanlı Seneler eserinde yer aldığı şekilde sıralanacaktır. Bu konudaki tarih araştırmaları için bkz: Musa Qasımlı, *Kafkaslarda Ermeni Sorunu (1724-1920)* (Ankara: İpek Üniversitesi Yayınları, 2014); Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006).

32 Ordubadi, *Qanlı illər*, 15.

33 Olaylar sırasında öldürülenlerin sayısı hakkında kesin bilgilere ulaşılmasa da resmi verilere göre 231 kişi öldürülmüş, 179 kişi yaralanmıştır. Öldürülenlerin 153’ü, yaralananların 67’si Ermeni idi. Öldürülen Müslüman sayısı daha fazlaydı. Fakat resmi makamlar bunu açıklamıyordu. Ayrıca, Müslümanlar öldürülen soydaşlarının cesetlerini hemen alarak defnettikleri için sayı olarak tespit edilmesi son derece zordu. Bkz: Musa Qasımlı, 108.

34 Ordubadi, *Qanlı illər*, 15.

haber Şehre ulaşınca halk heyecana kapılmıŐ, Ermeniler ise o günden itibaren d kk nlarını kapatarak Müslümanlardan gizli bir Şekilde evlerde ve kilisede toplanmaya başlamışlardır. 7 Mayıs'ta Tunbul adlı köyün yakınında yine bir Müslüman vurularak öldürülmüştür. Müslümanların, bu sırada Nahçıvan'a gelmiş olan Revan vali yardımcısı Baranovski'ye, Ermenilerin saldırı hazırlığında oldukları yönünde yaptıkları Őik yet sonuÇsuz kalmıştır. İlginÇ olan, Müslümanlar  z m istediklerinde Baranovski: "*Ermeniler size ateş ediyorsa, siz de onların silahlarını ellerinden alınız!*" Daha sonra "*Ben bilmem*" diyerek Őik yete gelenleri geri göndermiştir.³⁵ Bu olayların ardından, Kasım ayına kadar devam eden s reŐte Nahçıvan'da Ermeniler ve Müslümanlar arasında defalarca barış görüşmeleri yapılmış ve barış tesis edilmiştir. Fakat 1905 yılının Aralık ayından itibaren başlayan çatışmalar sırasında birÇok kanlı olay yaşanmıştır. H k met bu çatışmaları görmezden gelmiştir. Pazar ve d kk nların Ermeniler tarafından yaŐmalanması ve yakılması ise polis reisi, milliyetŐe Ermeni olan Angil'in gözü önünde gerŐekleŐmiŐtir. Sonuncu pazar ve d kk n yangınında Angil, Krılov ve Kozak alayının komutanı bu yangın hadisesine bizzat iştirak etmişlerdi.³⁶

4.1.3. Revan

Revan'da 23 Mayıs 1905'te   Müslüman genÇ ile Ermeniler arasında yaşanan kavga Türkler ile Ermeniler arasında beklenen çatışmanın fitilini ateŐlemiŐtir.³⁷ Yazarın tabiriyle, "savaş görmüş ve hazırlıklı on binlerce Ermeni'nin karşısında, harp görmemiŐ ve eğitimsiz bir avuÇ Müslüman köylüsü kalmıştı." Revan'da Müslümanlar yeteri kadar birlik sergileyememiŐ, zenginler kendi mal-mülklerini kurtarmak iÇin uĐraŐmıŐlardı. Yaz boyunca değişik köylerde ve iskân birimlerinde kalabalık Ermeni birlikleri tarafından büyük çaplı katliam ve tahribatlar yapılmıştır. Revan olayları Müslümanların savaş sanatından pek anlamadıklarını ortaya koymuştur. Öte yandan, Müslümanlar silahtan mahrum oldukları iÇin Ermeni saldırılarına maruz kalan halka hiÇbir Şekilde yardım edememiŐlerdi.³⁸

Ermenilerin 31 Mayıs 1905'te Revan vilayetine bağlı G zecik köyüne saldırması üzerine birÇok Müslüman Menkus adlı köye kaŐmıŐtır. Bu sırada köyün ağası Himmet Bey Hüseyinzade Şehre taŐındıĐı iÇin köyün başında Nevruz Kâzım oğlu isimli birisi bulunuyordu. Ermenilerin buraya doğru hareket ettiklerini duyan Müslümanlar kaŐmaya başlamışlardır. Nevruz Kâzım

35 Ordubadi, *Qanlı ill r*, 20.

36 Ordubadi, *Qanlı ill r*, 21-22.

37 Ordubadi, *Qanlı ill r*, 23.

38 Ordubadi, *Qanlı ill r*, 33.

oğlu onları geri döndürmek için büyük çaba sarf etmiş; başarılı olamayınca da tek başına Ermeni çeteleri ile mücadele etmiştir. Bir Ermeni tarafından aktarıldığına göre; kurşunu bitene kadar mücadeleye devam eden Nevruz Kâzım oğlu, Ermenilerce yakalanmış ve büyük bir işkenceyle öldürüldükten sonra kafası kesilerek önce Aleksandropol’a,³⁹ ardından Bakü’ye gönderilmişti. Onun başını kesen ise Tirjabad köyünün papazı Ayrapet olmuştu.⁴⁰

4.1.4. Eçmiyazin-Üçkilise

Eçmiyazin-Üçkilise’de 1905 yılı 3-10 Haziranda çatışmalar devam etmiştir. Müslümanların ellerindeki silahlar eski ve etkisiz iken Ermeniler daha gelişmiş silahlar kullanıyorlardı. Ermeni birlikleri sayı itibariyle de çok üstündü (örneğin, Üşü köyündeki çatışmada bir Müslümanın karşısına on beş Ermeni çıkıyordu).⁴¹ Üçkilise’de Müslümanlara yönelik katliam ve yağma olaylarında bölgenin coğrafi konumunun elverişsizliği nedeniyle Müslümanlara eşi benzeri görülmeyen zulümler yapılmıştı.⁴²

4.1.5. Cebrail-Karyagin

Çatışma, 13 Haziran 1905 tarihinde Gence vilayetinin Cebrail-Karyagin kazasında başlatılmıştır. Savaşı önce Ermeniler başlatmış, Cebrail ve Karyagin kazasındaki Veyselli ve Divanallı köylerini yağmalamışlardı. Çatışmalar sırasında birtakım Ermeni köyleri de yağmalanmıştır. Bu olaylar sırasında Müslümanlara ait iki kışla köyü yağmalanmış, bu yüzden sakinleri yaylalara göç etmek zorunda kalmışlardır. Ermenilerin bu kazada yenilgilerinin asıl nedeni Şuşa şehriydi. Zira Ermeniler bütün gücünü Müslümanları mahvetmek için bu şehre toplanmışlardı. Öte yandan, Cebrail Müslümanlarının savaşa konusunda yetenekli olmaları Ermenilere ağır kayıplar yaşatmıştır. 1906 yılında bölgedeki mukateleleri durdurmak amacıyla Şuşa ve Zengezur kazalarına gönderilen General V.N. Goloşapov, hükümet güçlerini Ermenilere yardım etmek için Şuşa’da bulundurmuş, şehrin dışına çıkmasına izin vermemiştir. Diğer yerlerde ise barışı sağlamakla mükellef hükümet askeri yoktu.⁴³

39 Aleksandropol: Gümrü, 1837’de burada Rus kalesi inşa edilmiş ve I. Nikolay’ın eşi Aleksandra’nın şerefine Aleksandropol adlandırılmıştı. Revan’dan 126 km uzaktadır.

40 Ordubadi, *Qanlı illər*, 31.

41 Ordubadi, *Qanlı illər*, 35.

42 Ordubadi, *Qanlı illər*, 33.

43 Ordubadi, *Qanlı illər*, 51.

4.1.6 Şuşa

Gence vilayetinin Şuşa kazasında Ermeniler Müslümanlara karşı muharebe hazırlıklarına çok önceden başlamışlardı. Fakat Müslümanları sakinleştirerek bu hazırlıkların Rusya'da idari bir bağımsızlık ve özerklik elde etmek için yaptıklarını söylüyorlardı. 8 Ağustos 1905'de gece saat iki sularında Ermenilerle Müslümanlar arasında yeni bir savaş başlamıştır. Bu çatışmanın fitilini ateşleyen olay bir sokağın köşesindeki şehir fenerlerini yakan bir İranlı Müslüman'ın Ermeniler tarafından öldürülmesi olmuştur. Ermenilerin bu vahşi hareketi Müslümanları galeyana getirse de barış taraftarları, ortalığı yatıştırarak karışıklığa fırsat vermemişlerdi. Aynı günlerde Veng adlı Ermeni köyünde oluşturulan 300 kişilik eşkıya grubu, göçebe kervanlarına saldırarak Müslümanları yağmalamış ve katletmişlerdi. Bu haber Müslümanlara ulaşınca karışıklık ihtimali artmış fakat barış komisyonu bir kez daha olayları önleyebilmişti. 16 Ağustos sabahı saat dokuzda Müslüman mahallesinin bitişiğindeki Ermeni mezarlığında Kozaklarca silahsızlandırılmak istenen bir Ermeni emre uymamakta direnince öldürülmüştür. Ermeniler bu olayın failinin Müslümanlar olduğu yalanını yayarak, durumu gerginleştirmişlerdir. 16 Ağustos'ta başlayan çatışmalar, 21 Ağustos'ta barış ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır. Çatışmalar sırasında Ermeni askerler kendi milletlerine çok yardım etmiş, hükümet güçleri ise tarafsız kalmışlardı.⁴⁴

4.1.7. İkinci Şuşa Faciası

Şuşa'da ikinci bir facia 12 Temmuz 1906 yılında yaşanmıştır. Müslümanlara karşı uygulanan kırım yukarıda bahsi geçen General Goloşapov'un doğrudan tertiplenmesiyle olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi, 1906 yılında bölgedeki mükâteleyi durdurmak amacıyla Şuşa ve Zengezur kazalarına General V.N. Goloşapov'un komutasında toplarla donatılmış birlikler sevk edildi. 14 Ocakta Şuşa'ya gelen Goloşapov Ermeni ve Türkler arasında barış "tesis etmesine" rağmen Türklerin durumu gittikçe ağırlaşmıştı. İlkbaharda çatışmalar yeniden alevlenmiş, Kozakların desteğini alan Ermeniler Türklerin yaşadıkları köylere saldırmışlardı. Şuşa ve Yelizavetpol'dan Müslümanlar her gün Tiflis ve Bakü'ye şikâyet dolu mektuplar göndererek V. N. Goloşapov'un görevden alınması talebinde bulunuyorlardı. Hacı Zeynelabdin Tağıyev'in gönderdiği telgrafta "Goloşapov görevde olduğu sürece Şuşa'da istikrar beklemek oldukça zordur" deniyordu. Temmuz 1906'da Şuşa'da Müslümanlara karşı yapılan kıyımda General Goloşapov, karargâh

44 Ordubadı, *Qanlı illər*, 52-58.

defterhanesi reisi Kleşinski, Kozak subay Gazarov’un doğrudan katılımıyla çok sayıda Türk katledilmişti.⁴⁵ Savaş sırasında Müslümanlar cesurca direndiler. Yazar şöyle yazıyor: “İkinci Şuşa savaşı sırasında yediden yetmişe herkes silaha sarılarak Ermenilere karşı çarpışıyordu. Çatışma sırasında kadınlar da siperlere cephanelik taşıyorlardı. Yıllarca gün yüzü görmeyen Müslüman hanımları, sırtlarında ekmeğe ve su taşıyarak Müslüman askerinin yardımına koştukları için dünyanın takdirini kazandılar.”⁴⁶ Sonunda 18 Temmuz, tarihinde barış sağlanmıştı.

4.1.8. İkinci Bakü Faciası

20 Ağustos 1905’te ikinci bir Bakü faciası yaşanmıştır. Ermeniler, Cumartesi günü saat beş buçukta, şehri savunan gönüllü Müslüman gençlerin şehirde olmadığı bir anda aniden Müslümanlara saldırmışlardı. Müslümanlar bu savaştan habersizdi. Bunun yanı sıra Müslümanlar Ermenilerin 6 Şubat tarihindeki yenilgisini, Ermeniler üzerindeki son zafer olarak algılamışlardı.⁴⁷ 20 Ağustos’tan 10 Eylül’e dek Bakü’de ve civarında çok sayıda cinayet işlenmiştir. 10 Eylül’de Kont Vorontsov-Daşkov barışı sağlamak için Bakü’ye gelmiş ve 14 Eylül 1905 tarihinde Çarşamba günü barış tesis edilmiştir.⁴⁸

Ermeniler, Cumartesi günü saat beş buçukta, şehri savunan gönüllü Müslüman gençlerin şehirde olmadığı bir anda aniden Müslümanlara saldırmışlardı. Müslümanlar bu savaştan habersizdi.

4.1.9. Muhammedkulu Bey Kengerli’nin Öldürülmesi

29 Ağustos 1905 tarihinde Müslüman aydınlardan Muhammedkulu Bey Kengerli’nin Batum şehrinde Ermeni komitacıları tarafından öldürülmüştür.⁴⁹

45 Багирова И. С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917 (Баку “Elm”, 1997), 170-171.

46 Ordubadi, *Qanlı illər*, 63.

47 Ordubadi, *Qanlı illər*, 64.

48 Ordubadi, *Qanlı illər*, 69.

49 Ordubadi, kitabın bir bölümünü bu olaya hasreterek, duyduğu derin üzüntüyü kaleme almıştır: “Muhammedkulu Bey’in, vahşi teröristlerin eliyle şehit edildiğini duyup da ağlamayan Kafkasyalı bir Müslüman yok gibidir. Milletimizin bütün aydınları Muhammedkulu Kengerli’nin Revan vilayetinde şimdiye kadar onur ve mertlik adına en fazla layık olan muhterem bir zât olduğunu itiraf ediyorlar.” Ordubadi, *Qanlı illər*, 71-76.

4.1.10. Cavanşir Olayları

Gence guberniyasının Cavanşir kazasının Ermenileri, 1905 yılı Ağustos ayından itibaren Karabağ ve Şuşa'daki karışıklıkları fırsat bilerek Müslümanlara sataşmaya başlamış, yer yer saldırarak ileriye dönük bir çatışmanın hazırlığı içine girmişlerdir. Yazarın aktardığına göre, polis reisi Privovarov ve Cavanşir kazasının zengin Müslüman beylerinin kayıtsızlığı yüzünden Ermeniler pek çok Müslüman köyünü yağmalamış, fazlaca ganimet ele geçirmiş ve yakıp yıkmışlardır. Onlar birçok köyde katliam yaparak; çocuk, kadın, yaşlı demeden sivil halka karşı canavarca eylemlerde bulunmuşlardır. Fakat 1 Ocak 1906 tarihindeki Papravend savaşında büsbütün mağlup olarak, daha önce yağmaladıkları ganimetleri savaş alanında bırakıp kaçmak zorunda kalmışlardır.⁵⁰

4.1.11. Gence Olayları

1 Kasım 1905 yılından itibaren Gence'de Taşnaksütyun'un öncüllüğünde Müslümanlara karşı saldırılar yapılmıştır. Ermeniler Kafkas Naibi'nin vekili General Malama'ya çatışmayı durduracakları konusunda söz vermişlerse de Müslümanların içinde bulunarak onların gücünü öğrenerek aniden baskın düzenlemenin peşinde idiler. Fakat 23 Kasım'da düzenledikleri ani saldırı büyük zayıt vermişlerdi. 24 Kasım'da General Malama'nın öncüllüğünde her iki tarafın ileri gelenleri toplaşarak kalıcı barış tesis etmeğe karar vermişlerdi. Fakat barış görüşmeleri yapıldığı sırada Ermeni birlikleri yeniden saldırılarda bulunmuş, barış ihlalini türlü bahanelere bağlamışlardır.⁵¹ Taraflar arasında yapılan yeni barış görüşmesi rehine takasıyla bitmiştir. Takasta, Ermeniler rehin aldıkları Müslümanların birçoğunu önceden yahut sonradan öldürüp yok ettikleri için teslim etmemişlerdir.⁵²

4.1.12. Tiflis Faciası

Tiflis'te Ermeniler ve Müslümanlar arasında katliam yapılacağına ilişkin dolaşan söylentiler üzerine 25 Ekim 1905'te Tiflis valisi muhtemel bir

50 Ordubadi, *Qanlı illər*, 77-88.

51 Ordubadi, bu olayla ilgili şöyle yazmaktadır: "Barışı ihlal eden Ermeniler, hükümet yetkililerine ve Müslümanlara barışın bozulmasıyla ilgili birtakım bahanelerde bulundular. Bir kısmı "Biz barış haberini daha Ermeni soydaşlarımıza vermemiştik, o yüzden böyle tatsız olaylar meydana geldi" diye kendini savunurken, bir diğer kısmı da "Bu barışı Hınçak Komitesi sağladığından, Taşnaksütyun Komitesi tanımadı ve bozdu" diyordu. Müslümanlar ise bu sözlere ister istemez inanarak susmaya mecbur olmakta, devlet yetkilileri de aynı zamanda bu bahanelere inanıp inanmamalarına rağmen yeni bir barış görüşmesinin hazırlıklarını yapmakta idiler." Ordubadi, *Qanlı illər*, 93-94.

52 Ordubadi, *Qanlı illər*, 94.

çatışmayı engellemek için gerekli önlemler aldıklarını duyurmuştur. Fakat duyuruya rağmen, Taşnaksütyun mensupları bu tür söylentileri yaymağa devam etmişlerdi. Böyle bir ortamda 20 Kasım tarihine kadar bir takım küçük çaplı olaylar yaşanmıştır. 20 Kasımda başlayan büyük çatışma 21 Kasım öğlene doğru durdurulmuş ve taraflar arasında barış görüşmeleri yapılmıştır. 24 Kasım gününde tekrar çatışma çıkmış ve iki taraftan da birçok kişi öldürülmüştür. Tiflis çatışmaları belli aralıklarla 29 Kasım’a kadar devam etmiştir. Çatışmalar sırasında 24 Ermeni öldürülmüş, aynı sayıda da yaralanmıştır. Müslümanlardan ise 15 ölü ve yaralı vardı.⁵³

4.1.13. Gazah Faciası

28 Kasımda Gazah’ta Ermeni-Müslüman çatışmaları tırmanmıştır. Gazah kazasında meydana gelen olayların başlangıç tarihi 29 Kasım 1905’tir. Burada da Müslüman halk, geri kalmışlık yüzünden büyük zarar görmüştür. Hükümet yetkilileri, özellikle de polis memurlarının çoğu Ermeniydi ve Müslümanlara fazla zarar vermişlerdi. Ermenilerden olan hükümet askerleri bu çatışmalarda hep Ermenilerin tarafını tutmuş ve onlara yardım etmişlerdir.⁵⁴

4.1.14. Tiflis Barış Görüşmeleri

1906 yılı 20 Şubat tarihinde Tiflis’te Vorontsov-Daşkov’un himayesinde Hümayun Sarayı’nın Yeşil Salonu’nda düzenlenen Ermeni-Müslüman barış görüşmeleri düzenlenmiştir. Müzakereler çok yoğun tartışma ortamında devam etmiştir. Bu müzakerelerde Ahmet Bey Ağayev’in cesur ve kararlı tutumu özellikle dikkat çekmektedir. Barış görüşmeleri sonucunda terör konusunda hükümetin ciddi önlemler alıp onu ortadan kaldırması, silahlı partilerin dağıtması konusunda karar kabul edilmiştir. Ermenilerin görüşmelere katılmakta amacı barış tesis etmek değil, devlet memurlarının yanında Müslümanlara üstün gelmek ve ileride tavize zorlamaktır.⁵⁵

4.1.15. Katar Muharebesi

29 Temmuz 1906 yılında Zengezur’un 5’inci bölgesinde bulunan Katar köyünde yaşanan çatışmada köy tamamen yakılıp yıkılmıştır. Kanlı çatışmalar 9 Ağustos tarihinde bitmiştir.⁵⁶

53 Ordubadi, *Qanlı illər*, 97-100.

54 Ordubadi, *Qanlı illər*, 104.

55 Ordubadi, *Qanlı illər*, 116.

56 Ordubadi, *Qanlı illər*, 124-125.

4.1.16. Zengezur Olayları (Okçu-Őabadın ve Kapan Deresi)

Şuşa'da bozguna uğramış Ermeniler    almak amacıyla Zengezur'a büyük silah, mühimmat ve insanı g c toplamaya başlamışlardı. Revan'dan Zengezur'a uzayan yolu kontrol altına almak için yol üzerindeki birçok köy Ermeniler tarafından yakılıp yıkılmıştır. Cesur ve aynı zamanda dayanışma ruhu kuvvetli olan Müslüman Okçu-Őabadın, Pirdavud, Atkız köyleri Zengezur'un kilit iskan birimleri idi. 9 Ağustos 1906 tarihinde en modern silahlarla teçhiz olunan Ermenilerin başlattığı savaşta, Okçu Müslümanları dört gün boyunca kahramanca direnmiŐ 13 Ağustosta Ermenileri geri çekilmeye mecbur ederek yenilgiye uęratmıŐlardı.⁵⁷ 14 Ağustosta Ermeniler yeniden toparlanarak Okçu-Őabadın dağlarını ele ge irmıŐlerdi. Ellerinde yeterince cephanelik olmayan Müslümanlar Sakkarsu köyüne sıęınmıŐlardı. Sabaha yakın Ermeniler Sakkarsu ve dört Müslüman köyünde büyük katliam yapmışlardı. Müslümanlar karla kaplı ormanda bir süre dolaŐtıktan sonra perişan bir h lde Ordubad'a ve  evre köylere ulaŐabilmıŐlerdi. Ordubad halkı felakete uğramış bu insanlara özel ilgi göstermiŐti. 16 Eylül 1906 tarihinde düzenlenen karşı saldırıda Ermenilerden 200 kişi öldürülmüş ve 300 civarında da yaralanmıştır. Müslümanlardan ise  c kişi Şehit olmuş, altı kişi ise yaralanmıştır.⁵⁸

4.2. Etnik Temizleme, Vahşet ve Mezalim

1905 yılında meydana gelen olaylar Ermenilerin Müslümanlara karşı d Ő n lm Ő, planlı, öncekilere nazaran sistematik ve büyük çaplı Şiddet hareketlerini içeriyor. Ermenilerin amacı, Müslümanları yurtlarından etmek, bunu yaparken akıl almaz Şiddet eylemlerine baŐvurmak, korku ve dehşet salarak Müslümanların yurtlarını terk etmeye zorlamaktı. Bu yüzden 1905 olayları sıradan bir çatışma değildir. Bu  atıŐmanın temelinde etnik temizlik, vahşet ve mezalim unsurlarının  ne çıktığı olaylar yatmaktadır. Güney Kafkasya'da birçok Türk köyü Ermenilerin saldırı ve yağmaları sonucunda boŐaltılmıŐtır. Ermeniler, bu olaylarda iyi organize edilmiş askeri birlik nizamıyla hareket ederek masum Müslüman köylülerini türlü gaddarlık ve iŐkencelerle imha etmişlerdir. Bu olaylar Memmed Said Ordubâdi'nin kaleminden zaman ve mekan  er evesi kapsamında okurlara aktarılmaktadır:

“3 Ekim 1905'te, sabah erkenden ormandan hüzünlü bir borazan sesi duyuldu.  nce g c l  piyade grupları, arkasından ise savaş bayraklarıyla

57 Ordubadi, *Qanlı ill r*, 128-129.

58 Ordubadi, *Qanlı ill r*, 129-136.

piyade ve süvariler çıkarak köye yaklaştılar. Askerî birlikler önemli tepeleri ve mevkiileri işgal edip köyü ateşe tuttular. Ateş sesini duyunca paniğe kapılan Müslümanlar ailelerini de alarak ormanlara doğru kaçmak istedilerse de dört yüz Ermeni süvarisi onları takip ederek katletti. Hamazaps komutasındaki bu süvariler, köyü tamamen yakıp yıktılar. Kısa bir zamanda köy, Müslüman cesetleriyle doldu. Her tarafta çok sayıda kan göletleri oluştu. Ardından Sırhavend’e komşu Aliağalı köyü de yağmalanarak yakıldı. Köyün zenginlerinden toprak ağası İsmail Bey ile Cavad Ağa Cavanşir’in mülkleri de yağmalanarak yakıldı. Vahşiler emzikteki bebekleri beşikleriyle birlikte ateşe atıyorlardı. Çocukları annelerinin kucağından alıp duvarlara vurarak parçalıyor, süngülere geçiriyorlardı.”⁵⁹

26 Aralık 1905’te Umudlu’da yaşayan Müslümanlar köyü terk etmek için yola çıktıklarında başka bir vahşete maruz kalmışlardı. Göç sırasında Heyvalı isimli Ermeni köyünden Abram Bey adlı bir Ermeni Müslümanların “yolculuk yapmalarından duyduğu mahcubiyetini dile getirerek” gece yolculuk etmemelerini ve Heyvalı’da kalmalarını istirham etmiştir. Müslümanlar Ermeninin tatlı diline aldanarak teklifini kabul etmiş ve böylece yeniden tuzağa düşürülmüştür. Gece yarısına doğru Umudluların etrafını saran Taşnak haydutlar erkekleri kadınlardan ayırarak önce erkeklerin başlarını kesmiş, sonra ise kadınların bir kısmını öldürmüş, diğer kısmını ise alıkoymuşlardır. Ordubâdî’nin *Heyvalı mezbahası* olarak tarif ettiği bu olaydan kurtulabilenlerin sayısı otuzu geçmemiştir. Ermeniler, hamile kadınların karnını hançerle paralarken masum bebeklerin kanlı başları dışarı sallanıyordu. Müslüman kadın ve kızlar Ermeni vahşilikleri karşısında ne yapacaklarını bilemeden sağa sola kaçıyorlardı. Ordubâdî, Umudlu faciasını yazan muhabirin, mektubu yazdığı sırada ağladığını, gözyaşından mektubun mürekkebinin bozulduğunu, aynı duyguları kendisinin de yaşadığını ifade ederek, okuyucuları üzmemek adına bu faciayı özetle anlattığını vurgulamaktadır.⁶⁰ Yazar, Taşnak komitacıları tarafından organize edilen katliamı sorgularken bu zamana kadar insanlık tarihinin böyle bir vahşete tanıklık etmediğini yazıyor:

“İnsanlık tarihi gözden geçirilirse, Ermenilerin Umudlu’da kadınlara yaptığı zulmün bir benzeri görülmediği anlaşılacaktır. Bir annenin gözleri önünde üç dört çocuğunu kurban edip, çocukları çabalayarak can çekişirken gözü yaşlı anneyi aşağılamak insanlığa sığar mı? Bu

59 Ordubadi, *Qanlı illər*, 80-81.

60 Ordubadi, *Qanlı illər*, 86.

mudur Ermeni medeniyeti? Bu kadar kötü niyetle bağımsızlık arzusunda olan bir halkın akıbeti acaba nasıl olacaktır? 150'ye yakın kadın ve erkeği öldürdükten sonra cesetlerini üst-üste toplayarak yakmak, hangi medeni millete yakışır? Ben bu çalışmamızın tarafsız olduğunu beyan etmişim ve bunu hâlâ iddia ediyorum fakat yine de Ermenilerin bu kadar insanlık dışı tavrına karşı tarafsız kalmak mümkün olmuyor... biz hep barıştan yana olduğumuz için bazı olayları yazmayıp üstü kapalı bıraktık.”⁶¹

Bu dönemde Ermenilerin askeri ve siyasi açıdan yaptıkları örgütlenmenin yanı sıra ekonomik anlamda da sıkı bir işbirliği sürecine girdikleri bilinmektedir. 1905-1906 yıllarında Gence ve Şuşa'ya saldırarak bölgedeki birçok köyü haritadan silen Ermeniler, işgali kolaylaştırmak için Gence'den Şuşa'ya uzanacak bir araba yolu yapımına başlamışlardır. Söz konusu yolun yapımına komitenin 60 bin manat ayırması bu bakımdan önemlidir.

Bu dönemde Ermenilerin askeri ve siyasi açıdan yaptıkları örgütlenmenin yanı sıra ekonomik anlamda da sıkı bir işbirliği sürecine girdikleri bilinmektedir. 1905-1906 yıllarında Gence ve Şuşa'ya saldırarak bölgedeki birçok köyü haritadan silen Ermeniler, işgali kolaylaştırmak için Gence'den Şuşa'ya uzanacak bir araba yolu yapımına başlamışlardır. Söz konusu yolun yapımına komitenin 60 bin manat ayırması bu bakımdan önemlidir.⁶²

Ermenilerin karışıklık çıkararak bölgeye hâkim olmaya yönelik girişimlerinde birçok Ermeni de zarar görmüştür. Nitekim zaman zaman Taşnaklar kendilerine katılmayan Ermenileri öldürmüş, halkı galeyana getirmek için mesnetsiz iddialarda bulunmuşlardır. 1905'teki Şuşa olayları sırasında 16 Ağustos 1905'te Müslüman mezarlığı yakınındaki Ermeni mezarlığında Kozaklarca silahsızlandırılmak istenen bir Ermeni emre uymayınca öldürülmüş, olayın tanıkları olmasına rağmen suç Müslümanlara yıkılmaya çalışılmıştır. Ermeni hafiyе örgütü mensubu dış hekimi Maşoryans güya Müslüman köyü Zarışlı'da dört Ermeni'nin işkence ile öldürüldüğü iddiasında bulunmuştur. Bu söylentinin etkisiyle birçok Ermeni silaha sarılarak Müslümanlara saldırmışlardır.⁶³

4.3. Kilisenin Rolü

Kilisenin siyasi hayat üzerindeki etkisini 1905 yılında yaşanan olaylarda da açıkça görmek mümkündür. Ordubâdi'nin de ifade ettiği gibi terör eylemleri

61 Ordubadi, *Qanlı illər*, 86-87.

62 Ordubadi, *Qanlı illər*, 77.

63 Ordubadi, *Qanlı illər*, 55.

bizzat kilise tarafından organize edilirken, birçok militan kilisede yuvalanmış, bazı Müslüman tüccarlardan gasp edilen mallar dahi kiliseye saklanmış. Revan olayları sırasında Menkus adlı Müslüman köyüne saldıran Ermeni militanlarına tek başına karşı koyan Nevruz Kazımoğlu'nun bedenini başından ayırmak suretiyle öldüren kişi Tirjabad köyü papazı Ayrapet'ti.⁶⁴ Üç Kilise'ye (Eçmiyazin) bağlı Üşü köyüne saldıran Ermenilerin başında bir papazın bulunması da bu gerçeği ortaya koymaktadır. Ermeniler köye yaklaştıklarında başı üstünde bayrak tutan bir yaşlı papazın önderliğinde savaş şarkıları söylüyorlardı. Elinde haç tutan Ermeni papazı köy içinde askerlerin karşısında ilerleyerek büyük başarıyla onları savaşa ruhlendiriyordu.⁶⁵ Anadolu ve Kafkaslarda yaşanan Ermeni mezaliminde kilisenin öncül rolüne ilişkin Ordubâdi'nin gözlem ve tasvirleri döneme ilişkin tarihi araştırmalarda da yoğun bir çizgi şeklinde geçmektedir. Maalesef günümüzde bu olgunun değişmediği herkes tarafından bilinen bir gerçekliktir.

4.4. Çar Hükûmetinin Ermenileri Desteklemesi

Kafkasya'da yaşanan kanlı olayların devam ettiği sürece Ermeniler hem güçlü örgüt yapıları hem de sahip oldukları askeri güç sayesinde başarı sağlamışlardır. Bununla birlikte bölgede görev yapan devlet memurları ile yakın diyalogları, mali açıdan onları yanlarına çekebilecek seviyedeki ekonomik güçleri sayesinde de Müslümanlar karşısında güç kazanmışlardır. Eserde, Çar yönetiminin, devlet memurları ve emniyet güçlerinin Ermenileri kimi zaman gizli ve dolaylı yoldan çoğu zaman ise açıktan desteklediğine dair çok sayıda örnek geçmektedir. Merkezi hükûmetin önemli siyasi ve askeri isimlerinin Ermeniler lehine politika sergilemeleri de Müslümanların başarısız olmalarında etkili olmuştur. Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov, Türk-Ermeni çatışmalarının en yoğun yaşandığı dönemde Ermeni burjuvazisi ve petrol sanayicileri ile çok yakın ilişki kurmuş, Tiflis'te Ermenilerin önemli makamlara getirilmesine yardımcı olmuştur. Rusların Ermenilere verdikleri destek bürokrasi ile sınırlı kalmamıştır. Çar yönetimi gerek asker gerekse mühimmat açısından Ermenilere yardım etmiştir. Bu durum Ermenilerin işgal politikasını hızlandırmalarına yol açmıştır. Bu yüzden 1905 ve sonrası dönemde Müslümanların sadece Ermenilerle değil Kozaklarla ve Rus askerleri ile de mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Örneğin, 12 Temmuz 1906'da başlayan Şuşa çatışmaları sırasında Ermenilere hem Kozaklar hem de Rus askerleri bizzat doğrudan destek vermişlerdi.⁶⁶ Güvenlik adına,

64 Ordubadi, *Qanlı illər*, 31.

65 Ordubadi, *Qanlı illər*, 34.

66 Ordubadi, *Qanlı illər*, 59-65.

Müslümanlardan av tüfekleri bile toplanırken, Ermenilerin ağır silahlarla silahlanmalarına müsaade ediliyordu. Ordubâdî, “*Bu savaşta Müslümanlar bıçak ve hançer, Ermeniler ise tüfek kullanıyorlardı*” diye yazmaktadır.⁶⁷

Ordubâdî, I. Dünya Savaşı başlamadan Rus yönetiminin Ermenileri Müslümanlara karşı kullandığını yakından gözlemlemiştir. Yazar daha sonradan bu tespitlerini anılarında ifade ediyordu: “Çar hükûmeti Türkiye’ye karşı giriştiği savaşta yerli Müslümanların Türkiye lehine faaliyet göstereceğinden korkuyordu. Bu nedenle yerli Ermeniler tarafından Müslümanlar aleyhine tahribatlar hazırlanıyordu. Nahçıvan ve Culfa, Ordubad ve Nahçıvan arasındaki yolda Taşnak üyeleri Müslümanları yağmalıyor, dövüyor, aşağılıyor, dinlerine küfür ediyorlardı.”⁶⁸

Maalesef Rus yönetiminin Ermenilere verdiği destek Sovyet dönemi ve sonrasında da açık ve dolaylı yoldan devam etmiştir.

4.5. Türk Aydınların Ermenilere Karşı Mücadelesi

1906 yılı 20 Şubat tarihinde Tiflis’te Vorontsov-Daşkov’un himayesinde Ermeni-Müslüman barış görüşmeleri başlatılmış, hükûmet tarafından Vorontsov-Daşkov, yardımcıları, Tiflis, Revan, Gence valileri toplantıya katılmışlardır. Müslümanları A. Ağayev (Ahmed Bey Ağaoğlu), A. Topçubaşov, İ. Hacıyev, Doktor K. Karabeyov, A. Hasmemmedov, A. Ziyadhanov vd., Ermeniler taraftan ise *Mşak* gazetesi editörü Kalantar, Arşimandrit Muratyan, Doktor Stepanov, Hatisov, Muşekyants, Arutyunov, Arakelyan, Tagiyanusov, Ter-Avanesov vd. temsil etmiştir. Müslüman grubunun en aktif üyesi Ağayev idi. Ağayev 20-28 Şubat arası devam eden tüm oturumlarda grubun sözcüsü olmuş, Ermenilerin iftira ve iddialarına gereken şekilde cevabı vererek onları ifşa etmiştir. Naip vekili General Malama başkanlığındaki altıncı oturumda Ahmet Bey, Kafkasya’da Ermenilerin Müslümanlara karşı başlattıkları mezalim ve terör olaylarının çığ gibi büyüdüğünü, Çar yönetiminin olaylara seyirci kaldığını, bazen de tahrik edici rol üstlendiğini söylemişti. Ahmed Bey Ağayev’in oturumda söyledikleri günümüz şartları açısından da oldukça manidardır:

“Biz terör meselelerini gündeme getirdikçe sadece barış ve istikrarın olmasını istedik çünkü Müslüman halkı Kafkasya’da terörün devam ettiği sürece barışın olmayacağı inancındadır... Eğer bu yöneticiler,

67 Ordubadi, *Qanlı illər*, 35.

68 Ordubadi, *Həyatım və mühitim*, 76.

devletin görevlendirdiği yetkililer terörden korkarlarsa, onların halkın dertlerine çare olması mümkün müdür? ... birkaç gün önce cenap Hatisov kendi belagatli ve fesahatli nutkunda Taşnaksütyun Partisinin, Rusya yöneticilerinin, generallerinin, hatta Rusya devletinin Kafkasya temsilcisi [Vorontsov-Daşkov] cenaplarının düşüncelerine hizmet ettiğini ve kurulduğu 15 yıldan bu yana orduya, hazineye, hatta askere sahip olduğunu dile getirmişti. Biz Müslüman temsilciler bunu duyunca şaşkınlık ve hayret içerisinde kaldık. Mademki bu silahlı parti 15 yıldır faaliyet gösteriyor ve hükûmet yetkilileri bundan haberdar oldukları halde, onu kapatmak yerine onunla işbirliği yapıyor, ister hükûmetin, isterse de Ermenilerin bu partiyi ortadan kaldırmalarını beklememiz faydasız olur. Biz kendi başımızın çaresine kendimiz bakmalıyız. Demek ki bizim de mükemmel ve müselleh (silahlanmış) partilerimizin, ‘Taşnaksütyunlarımızın’ olması gerekiyor. Hükûmet bir tarafın bu gibi faaliyetine tahammül ediyor hatta destek oluyorsa, dengeyi sağlamak adına diğer tarafa da aynı şekilde davranmak zorundadır.”⁶⁹

Ermenilerin bu toplantıya katılımlarında samimi olmadıkları oturumlardaki konuşmalarından belli olmuştur. Zaten barış görüşmelerinden sonraki dönemde de onlar Müslümanlara karşı saldırılara devam etmişlerdir.

4.6. Özeleştir, Takdir ve Objektiflik

1905 olayları sırasında yaşanan birçok olay incelendiğinde günümüzde Karabağ’da yaşananların bu olayların bir devamı olduğunu açıkça görebiliriz. Ordubâdî, Ermenilerin bölgeyi ele geçirmek için uzun yıllar hazırlık yapmalarına rağmen Müslümanların buna karşı önlem almakta geciktiklerini, hatta Ermenilerin Müslümanlar aleyhinde herhangi bir girişimde bulunabileceklerine inanmadıklarını yazmıştır. Bu dönemde Kafkas Müslümanlarının Ermenilerle ilgili tutumu o kadar olumlu idi ki, Osmanlı topraklarında Ermeni isyanları çıktığında birçok Müslüman bunda Ermenilerin suçu olmadığını, isyanın Osmanlı baskısı sonucunda ortaya çıktığı düşüncesini savunmuşlardır. Ermeniler, askeri teçhizat ve silah tedariki gibi hazırlıkların Müslümanlara karşı değil; Rusya’ya karşı idari bağımsızlık elde etmeye yönelik bir hamle olduğuna Müslümanları inandırmışlardır. Ayrıca Ermenilerin son derece “cesaretsiz ve mertlikten uzak olduklarına” dair Müslümanlardaki algı da birtakım tedbirlerin alınmasını engellemiştir.⁷⁰

69 Ordubadi, *Qanlı illər*, 114-115.

70 Ordubadi, *Qanlı illər*, 52-53.

Ordubâdi tarafından dikkat çekilen hususlardan biri de Müslümanların, Ermeni emelleri konusundaki bilgisizliği ve güncel olaylardan habersiz olmalarıdır. Bu durum Rusların bölgeye gelmelerinden itibaren izlediği ve Türk milli bilincini yok etmek için Müslümanları eğitimsiz bırakmayı öngören politikalarının bir yansımasıydı. 20. yüzyılın başlarında en genç ve en az eğitimi sayısı Türklerin payına düŐmekteydi.⁷¹ Maalesef Müslümanlar, ar memurlarının Kafkasya’da izledikleri ifte standardı ve Ermenilerin bu durumdan faydalanmak istediklerini yeteri kadar anlayamamıŐlardı. Ordubâdi bu durumu Şu Şekilde izah etmektedir:

“Ermenilerin Kafkasya’nın tümünü işgal edecek kadar askeri yoktu. Ermeniler sadece hile ve siyaset kullanarak bir avuç gönüllü askerle Müslümanların gücünü ezmek istiyorlardı. Şöyle ki Bak ’de barış ilan ederek Müslümanları yatıştırarak Şuşa’da savaşa başlamışlardı. Şuşa’da barış akdederek Gence bölgesinde diğer yerleri yakıp yıkmaya girişmişlerdi. Müslümanlar önce bu siyaseti göremediler. Sonradan gözlerini açtıklarında Ermeniler Türkiye ve İran’dan getirdikleri askerler sayesinde Müslümanları ezmeye baŐladılar.”⁷²

Ordubâdi’ye göre; Müslüman halk müteŐekkil değildi ve organize mücadele kültürü zayıf olduğu kadar, toplumun  nde gelenlerinden birçoğu olayların vahametini görme yeteneğinden yoksundu. Bu konudaki sitemini yazar, Revan vilayetinden bahsederken Şu Şekilde dile getirmektedir:

“Revan’da halkın ileri gelenleri arasında bu çekiŐmeler yaşandığı sırada bölgede kanlar sel olup akmakta, günahsız yere kesilen Müslüman kafaları kan çukurlarına fırlatılarak zirveden zirveye atılıyordu. Bölgede Kur’anlar yakılırken Revan’da kendini Kur’an ehli olarak görenler firkacılık yapıyorlardı.”⁷³

Yazara göre, Revan’daki çatışmalarda Müslümanların çok fazla kayıp vermesinin en büyük nedeni silah potansiyelinin sınırlı ve çok eski olmasıdır. Odub di’nin ifadesiyle; Revan Müslümanlarının her türlü hazırlıktan yoksun olmakla birlikte, milli duyguları uyanmamıŐ birer kuru gölgeden ibaret olmaları da Ermeniler karşısında başarısız olmalarını etkilemiştir.⁷⁴

71 Musa Qasımlı, *Azerbaycan: Türklerin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*, Türkiye Türkçesine eviren Ekber N. Necef (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006), 27.

72 Ordubadi, *Qanlı ill r*, 9.

73 Ordubadi, *Qanlı ill r*, 29.

74 Ordubadi, *Qanlı ill r*, 24.

Çarlık yönetimi Hıristiyan olan Ermenileri askere alınırken, Müslüman Türkleri askere çağırılmayarak onlara ikinci sınıf vatandaşlık muamelesi yapmıştır. Bunun sonucu olarak Müslümanlar savaş bilgisinden mahrum bırakılmıştır. Taşnaksütyun’un askerleri en modern silahlarla teçhiz edilmişken Müslümanların yeteri kadar tüfekleri, çağa uygun mavzer silahları yoktu.⁷⁵

Yine eserden yola çıkarak Ermenilerin bu çatışmalarda her türlü gayrı insani tutum ve davranışları kendileri açısından mubah gördüklerini, dahası, Müslümanların yaşadıkları toprakları terk etmeleri için böyle davranılması gerektiğini düşündüklerini kesin olarak söyleyebiliriz. Buna karşılık Müslümanların muharebelerde gelenek ve inançlarının gereğini yapmaya gayret ettiklerini görmekteyiz. Bu husus, Karabağ’ın Hırmancık köyünde Müslüman savunma birlikleri komutanının konuşmasından da görülmektedir:

“Evlatlarım! Ben, her halükârda Ermenilerle Müslümanlar arasındaki düşmanlığın bu seviyeye ulaşmış olmasından üzüntü duyuyorum. Fakat esef duymanın şu anda ne bize ne de Ermenilere bir faydası var. Zira şu an biz onlarla karşı karşıya gelmiş ve savaşmak zorunda kalmış bulunuyoruz... Bizim şeriatta savunma, meşru müdafaa meselesi vaciptir. Bu yüzden kalplerinizde zerrece korku bulunmasın. Millet ve vatan uğruna fedakârlık yaparken korku ve ürkü büyük kabahattir ve reva görülmeyen hareketlerdendir... Önümüzdeki Hırmancık savaşını diğer muharebelere benzetmeyiniz. Hareketsiz durarak düşmana sırtınızı dönmeyiniz. Düşman hançerini sırtından yiyen askere yazıklar olsun! Muharebede vicdanınızı kaybederek silah kullanamayan çocuklara ve yaşlılara karşı merhametli olunuz! Ermenilerin çocuklarına ve kadınlarına hakaretle el uzatarak hiçbir zaman eziyet etmeyiniz! Aksi takdirde keramet sahibi sevgili Peygamberimizin karşısında mahcup oluruz.”⁷⁶

Buna karşılık Ermeniler Müslümanlara ait tüm maddi, manevi, dini değerleri yakıp yıkmakla, yok etmekle, çocuk-yaşlı demeden herkese işkence etmekle, öldürmekle, öldürülen cesetler üzerinde aşığılıyıcı hareketlerde bulunmakla “ün kazanmışlardı”.

75 Ordubadi, *Qanlı illər*, 36.

76 Ordubadi, *Qanlı illər*, 47-48.

Sonuç

Kanlı Seneler eseri Memmed Said Ordubâdî yaratıcılığından önemli numunelerinden biridir. Eserde, günümüzle ilgili önemli hususlarından biri, Ermeni saldırganlığının 20. yüzyılın başında nasıl seyrettiğini gözler önüne salmasıdır. Yazar, olayların tasvir ve tahlilini objektiflik ve vicdani duyarlılık çerçevesinde ele almış, kendi soydaŐlarına yönelik de kuvvetli bir Şekilde  zeleŐtiride bulunmaktan çekinmemiŐtir. Olayların bir bütün olarak ele aldığımızda 1905 yılında meydana gelmiş olaylar konusunda bazı tespitlerde bulunabiliriz: 1) Ermeniler devlet iktidarının zaafa uğradığı bir ortamda terör, Şiddet, mezalim, etnik temizleme ve toprak işgali eylemlerinde bulunmuşlardır 2) Ermeni çetelerinin yaptıkları Şiddet olaylarında Türklere karşı ağır işkence, hakaret ve hatta  l ler üzerinde aŐađılama gibi gayriinsan  tutum ve davranıŐlar net bir Şekilde gözlemlenmiştir 3)  ar yönetimi saldırı ve her türlü Şiddet eyleminde Ermeni çetelerine dolaylı ve çoğu zaman doğrudan destek vermiş ve onlarla işbirliği içinde bulunmuştur 4) Ermeni kilisesi Ermeni saldırganlığını koruyan, kollayan ve çoğu zaman  nc ll ğ ne üstlenen bir tutum içinde olmuştur 5) Türklerin Ermeni saldırganlığına karşı mücadelesi örgüt ruhundan yoksun, teŐkilatlanmamıŐ bir Şekilde yürümüŐtür. Dayanışma sergilenen durumlarda ise başarı sađlanabilmiŐtir. Türklerin  nde gelenleri, zenginleri, beyleri ve ağaları çoğu zaman halktan kopuk ve kendi çıkarlarını ön planda tutan bir durum sergilemiŐlerdir. Bu tespitler maalesef daha sonradan yaşanan Ermeni-Türk çatıŐmalarında da zaman açısından bazı farklılıklar içerse de aynı Şekilde devam etmiştir.

Kaynakça

- Asker, Ali ve Bozpolat, Ayan Serap. “Tarihe Tanıklık: Mir Möhsün Nevvab ve 1905-1906 Yıllarında Ermeni Müslüman Çatışması.” *Savaş ve Toplum: Savaş Üzerine Yazılar*, Editörler: Gürsoy Akça-İkbâl Vurucu. Konya: Eğitim yayınevi, 2016.
- Axundlu, Yavuz. *Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, mühiti və yaradıcılığı)*. Bakı: Sabah, 1997.
- Əli qızı, Səidə. “Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı illər” əsəri tarixi mənbə kimi.” *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası* 3 (2015): 29-36.
- Həbibbəyli, İsa. *Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi*. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
- Hüseynova, S.İ. “M.S. Ordubadinin yorulmaz tədqiqatçısı (Professor Yavuz Axundlu haqqında).” *Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası* 4 (2008): 81-85.
- İsmayilova Nergiz. “XIX-XX. Yüzyıl Nahçıvan Edebiyatında Doğu Etkileri.” *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 239, s. 4/1 (2015): 236-243.
- Morkoç, Ayvaz. “Memmed Seid Ordubadi ve “Kanlı Seneler” Adlı Eserinde Ermeniler.” *Journal of Social and Humanities Sciences Research* 5, Issue: 18 (2018): 387-400.
- Nəvvab, Mir Möhsün. *1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası*. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993.
- Mirzə, Rəhim Fəna. *1905-ci il hadisəsi*. Bakı: Nurlan, 2009.
- Ordubadi, Mammad Said. *Qanlı Seneler*. (Arap Harfli Azərbaycan Türkçesinde) Tehran: Diba Basımevi, 1952.
- Ordubadi, Mammad Said. *Years of Blood. A History of the Armenian-Muslim Clashes in the Caucasus 1905-1906*. Ithaca Press, 2010.
- Ordubadi, Məmməd Səid. *Həyatım və mühitim* (Toplayanı, tərtib edəni, çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli), “Əcəmi” nəşr., Naxçıvan 2012.

- Ordubadi, Məmməd Səid. *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi*. Bakı: Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, 1991.
- Ordubadi, Məmməd Səid. *Qanlı illər: 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi*. Bakı: Qafqaz, 2007.
- Qasımlı, Musa. *Azərbaycan: Türklerin Milli Mücadele Tarihi 1920-1945*. Türkiye Türkçesine Çeviren Ekber N. Necef. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2006.
- Sadıgov, Ramin. “Memmed Seid Ordubadi’nin Bakı’ya Döndükden Sonrakı Faaliyetleri.” *Bakı Devlet Üniversitetinin İlahiyat Fakültesinin Elmi Mecmuesi* 15, (Aprel 2011): 161-169.
- Sadıkov, Ramin. “Mehmet Sait Ordubadi’nin (1872-1950) Azərbaycan Milli Kültür ve Sosyal Hayatındaki Yeri.” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2009.
- Sadıgov, Ramin. “20. Yüzyılın Başlarında İslam Dünyasındaki Sorunlar Hakkında Azerbaycanlı Yazar Mehmet Sait Ordubadi’nin Değerlendirmeleri.” *Uluslararası 1. Orta Doğu Sempozyumu Bildirileri*. 2. Cilt, Editör Şamil Öçal. 319-326. Kırıkkale Üniversitesi- Türk tarih Kurumu, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınları, 2014.
- Uygur, Erdoğan. “Memmed Seid Ordubadi’nin Büyük Guruluşda Piyesinde Sovyet Mefkûresi.” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 557, s. 9 (Güz 2008): 555-564.
- Багирова, Ирада. *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917*. Баку: Elm, 1997.
- Ордубади, Мамед Саид. *Кровавые годы. История армяно-мусульманской войны на Кавказе в 1905-1906 годах*. Санкт-Петербург: Изд. АИК, 2010.
- Садыгов, Рамин. “Некоторые вопросы жизни и творчества Мамеда Сеида Ордубади.” *Вестник КазНУ (серия историческая)* 59, (2010): 127-131.
- Qasımlı, Musa. *Kafkaslarda Ermeni Sorunu (1724-1920)*. Ankara: İpek Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Sarıahmetoğlu, Nesrin. *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006

ERMENİ KATOLİK PAPAZLARIN MACARİSTAN'DAKİ FAALİYETLERİ VE MACAR GAZETECİ YAZAR DR. ATTİLA VON ORBÓK'UN TÜRK MACAR DOSTLUĞUNA KATKILARI

(ACTIVITIES OF ARMENIAN CATHOLIC PRIESTS IN HUNGARY AND
CONTRIBUTIONS OF HUNGARIAN JOURNALIST AUTHOR
DR. ATTİLA VON ORBÓK TO TURKISH-HUNGARIAN FRIENDSHIP)

Doç. Dr. Taner ASLAN

Aksaray Üniversitesi Tarih Bölümü
taner0aslan@gmail.com

Öz: *Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti ile aynı safta yer alan Macaristan'daki Katolik Ermeni papazlar, Macar Halk Partisi ve Kardinal János Csernoch'a müracaat ederek, 1915 tarihindeki Ermenilerin sevk ve iskanını uluslararası bir mesele haline getirmeye çalışmışlardır. Söz konusu kardinal ve parti, Ermenilerin bu müracaatlarını karşılıksız bırakmayarak, Macar Parlamentosunda tartışılmak üzere bir gensoru girişimleri başlatmışlardır. Peşte Başşehbenderi Ahmet Hikmet Bey, Ermeni ruhani reislerinin ve Halk Parti milletvekillerinin bu girişimlerini sonuçsuz bırakmak için Türk Macar dostu Dr. Attila Von Orbók'la görüşmüştür. Orbók, Macaristan Parlamentosunda Türkler aleyhine görüşülecek bir gensorunun Türk - Macar dostluğuna büyük zarar vereceği gerekçesiyle, Parlamentosunda, Katolik ruhani reisler nezdinde girişimlerde bulunarak kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır. Yanlış aksettirilen Ermeni meselesine Türk Macar dostluğunun feda edilemeyeceğine inanan Orbók, Macar Parlamentosunu, Katolik ruhani reisleri ve kamuoyunu bilgilendirmek ve söz konusu meseleye dair yanlış bilgileri ortadan kaldırmak için "Az Igazsáag Az Örményak Forradalmi Mozgalmáról" (Ermeni İsyanının Gerçekleri) isimli bir eser kaleme almıştır. Türk Macar dostluğu taraftarı olan Dr. Orbók bu eserle, Macarların Ermeni meselesine dair suizanlarını gidermeyi amaçlamıştır. Orbók, Türk-Macar dostluğu için yaptığı çalışmalarından dolayı Osmanlı makamlarınca beşinci dereceden Mecidiye Nişanıyla taltif edilmiştir.*

Anahtar Kelimeler: *Dr. Attila Von Orbók, Az Igazsáag Az Örményak Forradalmi Mozgalmáról, Macar, Ermeni*

Abstract: *Catholic Armenian priests in Hungary, who were on the same side with the Ottoman State during World War I, applied to the Hungarian People's Party and Cardinal János Csernoch to try to make the Armenian relocation and settlement in 1915 an international matter. The relevant cardinal and the party did not leave the Armenians' applications unrequited, but they provided an interpellation prepared in order to be discussed in the Hungarian Parliament. Consul General of Peste Mr. Ahmet Hikmet Bey, had a meeting with Dr. Attila Orbók who is a friend of Turks and Hungarians in order not to leave the the Armenian dignitary and the People's Party MP's initiatives inconsequential. Orbók tried to create public opinion by making initiatives in the presence of Catholic dignitaries in the Parliament, on the grounds that an interpellation against the Turks in the Parliament of Hungary would cause great harm to the Turkish-Hungarians friendship. Orbók, who believes that the Turkish Hungarian friendship cannot be sacrificed to the Armenian issue that is misinterpreted, wrote out a work titled "Az Igazság Az Örményak Forradalmi Mozgalmáról" (The Facts of the Armenian Rebellion) to inform the Hungarian Parliament, Catholic dignitaries and the general public and to remove false and misleading information. Dr Orbók, a supporter of Turkish-Hungarian friendship, was aimed at removing Hungarians' suspicions about the Armenian issue. Orbók, Due to the work he did for the Turkish-Hungarian friendship, he was honored by the Ottoman authorities with the fifth level Mecidiye Ensign.*

Keywords: *Dr. Attila Von Orbók, Az Igazság Az Örményak Forradalmi Mozgalmáról, Hungarian, Armenian*

Giriş

Osmanlı toplumunda hoşgörü içinde yaşayan Ermeniler belirgin bir sosyal problem oluşturmamaktaydılar.¹ Her türlü sosyal, dinî ve ekonomik özgürlüklere sahip bulunmaktaydılar. Megerditch Dadian ve Michael Warandian gibi Ermeni yazarlar, Osmanlı Ermenilerinin oldukça iyi durumda olduklarından bahsetmektedirler. Dadian, 1867 tarihinde yazmış olduğu yazılarında Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde özellikle Tanzimat'tan sonra oldukça iyi şekilde gelişme gösterdiklerini belirtmektedir. Ona göre, Osmanlı Ermenileri oldukça özgür yaşamaktaydı. Dini kurumlarının tam anlamıyla özerklik içinde olduğunu, sosyal hayatlarına Türklerin hiçbir biçimde engelleme yapmadığını söylemektedir. Warandiyan ise Türkiye'deki Ermenilerin Rusya Ermenilerine göre daha rahat olduklarını, özellikle de kültür, edebiyat ve dil bakımından daha iyi bir yaşam sürdürdüklerini ifade etmektedir. Bunların yanı sıra İngiliz yazarlar Toynbee ve Waugh'da Türklerin Ermenilere karşı hoşgörülü davrandığı gerçeğini kabul etmektedirler. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville'nin ise Ermenilerin kendi güvenliklerini, tarih, din ve kültürlerinin devamlılığının sağlanmasını Türkiye'nin koruyuculuğuna borçlu olmasını söylemesi hayli ilginçtir.² Onlar kendilerine tanınan bütün olanaklara rağmen, Batılı devletlerin kışkırtmalarına ve Batıdan esen milliyetçilik rüzgarlarına kapılarak, Osmanlı Devleti'nde isyan hareketlerine girişmişlerdir. Dış destekli kurulan ve himaye edilen Ermeni örgütleri başta olmak üzere Ermeni Kilisesi, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla azınlıklara verilen haklar çerçevesinde açtığı okullarda, Ermeni gençlerine ihtilal fikirleri aşılayarak,³ önemli iç ve dış güvenlik sorunu oluşturmuşlardır. Ermeni örgütleri, Batıdan aldıkları önemli desteklerle örgütsel faaliyetlerini genişleterek, ülkenin birçok yerinde fiili eylemler gerçekleştirmişlerdir.⁴ Osmanlı Hükümetinin umumî bir harbe iştirak ettiği dönemde, vatandaşı olan Ermeniler, savaşı fırsat bilerek, itilaf devletlerinin saflarında yer alıp Osmanlı Devleti'ne karşı yıkıcı ve bölücü faaliyetlere girişmişlerdir. Osmanlı Hükümeti, genel bir savaşta, Ermenilerin menfi faaliyetlerini önlemek için Sevk ve İskan Kanununu çıkartmıştır.⁵ Bu çalışmada, Macaristan'da yerleşik Ermeni Katolik rahiplerin, daha 1916 yılı içerisinde, söz konusu kanun üzerinden Macar Meclisinde, Osmanlı Hükümetini zora sokma faaliyetleri ve bu faaliyetlerin engellenmesi için Osmanlı Hükümetince yapılan teşebbüsler ele alınmıştır.

1 Recep Cengiz, "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/ Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım," *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, (Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009), 10.

2 Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2009), 35-36.

3 *BOA, Y.PRK.UM.*, 9/52-2.

4 Ermeni örgütlerinin faaliyetleri için bkz. Nejla Günay, "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş Ve Çevresindeki Faaliyetleri," *TSA*, Yıl 16, S 3, (Aralık 2012): 21-44.

5 Samiha Ayverdi, *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2007), XIX.

Onların bu menfi faaliyetlerini engellemek ve önlemek için Türk-Macar dostu Macar gazeteci ve yazar Dr. Attila Von Orbók'un çalışmalarına da yer verilmiştir. Avrupa kamuoyunun Ermeni meselesine yaklaşımı belliiken Macar yazarın Osmanlı Devleti'ne destek çıkışı oldukça önemlidir.⁶

Çalışma, Ermeni Katolik rahiplerin Macaristan Meclisi'ne Macar milletvekilleri aracılığıyla getirttikleri gensoru, 1915 Ermenilerin sev ve iskanı üzerine olduğundan, tafsilatını tehirle Osmanlı Devleti'nde Ermeni meselesi nasıl ortaya çıktı, sorusuna cevap arayacağız. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde muhtar bir Ermenistan vücuda getirmeyi Avrupa devletleri nezdindeki girişimlerle elde edebileceğine inanmaktaydılar. 93 harbi öncesinde Tersane

*93 harbi öncesinde
Tersane Konferansında
Mıgırdıç Hırımıyan İngiliz
elçisi Elliot'a söz konusu
maksada binaen bir rapor
sunarak Avrupalı
devletlerin Osmanlı
Devleti'ndeki Ermenilere
dikkatlerini çekmek
istemiştir.*

Konferansında Mıgırdıç Hırımıyan İngiliz elçisi Elliot'a söz konusu maksada binaen bir rapor sunarak Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere dikkatlerini çekmek istemiştir.⁷ Bunun yanı sıra Ermeni patriği Nerses ve İzmirliyan'ın başkanlıklarında toplanan Ermeni Milli Meclisi, Eçmiyazın Katogigosluğu aracılığıyla bir muhtırayı Rus Çarına verilmek üzere göndermiştir. Bu muhtırada "Fırat'a kadar olan bölgenin Osmanlılara verilmeyerek Ararat'la birleştirilerek Rus hakimiyetine alınması" yer almaktaydı. Ermeni Milli Meclisi, İstanbul'a

gelen Grandük Nikola'yı bizzat ziyaret ederek Ermeni muhtariyetine dair isteklerini tekrarlamıştır. Bu görüşmeler sonucunda 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşmasına Ermeni isteklerini de koydurtmuştur.⁸

Avrupalı büyük devletler, şartları oldukça ağır bu antlaşmanın içeriğinin Avrupa'daki genel havayı olumsuz etkileyeceğinden Bismark'ın inisiyatifiyle Berlin'de Osmanlı-Rus görüşmelerinin yeniden ele alınmasını sağlamışlardır. Berlin'de yeni bir görüşmenin yapılacağını haber alan Patrik Varjabedyan İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Layard'ı ziyaretinde sözde Muhtar Ermenistan için destek istemiştir. Bunun yanı sıra Berlin Antlaşmasına Ermeni isteklerinin koydurtulması için Avrupa ülkeleri nezdinde diplomasi mekiki dokumuşlardır. Berlin'e giden Ermeni Heyeti, 7 maddeden oluşan Muhtar Ermenistan'a dair projelerini kongreye takdim etmiştir.⁹ Ayestefanos

6 BOA, HR.SYS.: 2883/21-38.

7 Osman Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslar arası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu," *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Cilt: 9, ed: M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca, (Ankara: TTK, 2014), 6-7.

8 Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslar arası...", 7.

9 Köksal, "Ermeni Meselesinin Uluslar arası...", 7.

Antlaşmasının 16. Maddesinde yer alan “Ermenilerin çoğunlukta yaşadığı yerlerde reform yapma zorunluluğu” Berlin Antlaşmasının 61. Maddesine de konarak Avrupa'nın büyük devletlerinin de taraf ve gözlemci olduğu bir durum ortaya çıkmıştır. Böylece Ermenilerin bulunduğu yerlerde reformların yerel gereksinimler gözetilerek ivedilikle yapılması istenmekteydi.¹⁰ Ermeniler, bu antlaşmanın 61. Maddesinin¹¹ verdiği avantajla, ıslahat isteklerini güçlü bir şekilde seslendirmeye başlamışlardır.¹² Burada Ermenilere “muhtariyet verilmemiştir, ancak zımnen de olsa Ermeniler ve sözde onlara ait coğrafyanın varlığı kabul edilmiş”¹³ oluyordu. Diğer önemli husus da Ermeni ruhani reislerin faaliyetleriyle Ermeni sorununun Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerle ilgili son sorun olarak uluslararası politikaya girmiş bulunmasıdır.¹⁴ Avrupalı devletler bu antlaşmanın 61. Maddesini, Osmanlı Devleti'ne karşı bir “vesile-i müdahale” olarak kullanmışlardır.¹⁵ Bu antlaşmanın verdiği avantajla kurulan örgütler, Ermenilerde millî ihtilal fikirlerini geliştirmiştir.¹⁶ Berlin Antlaşmasını imza eden devletler, antlaşmanın söz konusu maddesine göre hazırlanacak sözde Ermenilere dair ıslahatları bir baskı vasıtası olarak kullanmışlardır. İngiltere'nin İstanbul sefiri Layard, bu antlaşma gereğince 19 Ağustos 1878 tarihinde Osmanlı Hükümetine bir nota vererek bunun uygulanmasını talep etmiştir.¹⁷ Bu notadan sonra 11 Haziran 1880 tarihinde bu sefer 6 Avrupa devletinin İstanbul sefiri bir nota vermiştir.¹⁸ Batılı devletlerin Ermeni ıslahatlarına dair notaları ile Osmanlı Hükümeti üzerinde baskı kurmuşlardır. Bogos Nubar, Balkan Savaşları sonrasında Londra Konferansına sözde Ermeni taleplerini içeren bir muhtıra vermiştir. Bu muhtırada, Vilayat-ı Sitte adı verilen doğu vilayetleri için Osmanlı Devleti'nce seçilmiş ve Avrupalı büyük devletlerce onaylanmış bir genel valinin tayini yer almaktaydı. Sadrazam Mahmut Şevket Paşa hükümeti Ermenilerin taleplerini makul karşılamış, İstanbul eski Ermeni patriği Ormanyan'ın da görüşleri alınarak bir ıslahat programı hazırlanmıştır (1913). Söz konusu ıslahata dair

10 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010), 153; Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, (Ankara: TTK, 2012), 8.

11 “*Babîli Ermenilerin oturdukları vilayetlerin yerel şartları dolayısıyla muhtaç oldukları ıslahat düzenlemeleri yapmayı ve Kürtlerle Çerkezlerle karşı 'Ermenilerin' emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder.*” Bkz. Yunus Özger, “Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî-Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre),” *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, Cilt: 4, 163, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009), 358.

12 Ahmet Eyicil, “1895 Maras ve Zeytun İsyanı,” *OTAM*, (S: 11, 2000): 157-159.

13 Köksal, “Ermeni Meselesinin Uluslar arası...,” 8.

14 Köksal, “Ermeni Meselesinin Uluslar arası...,” 10.

15 Cengiz, “Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/ Gelişimi...,” 9.

16 Eyicil, “1895 Maras ve Zeytun İsyanı,” 158-159; Köksal, “Ermeni Meselesinin Uluslar arası...,” 5.

17 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, T.C. numara: 53, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001), 28.

18 Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin...*, 32.

görüşmeler İstanbul'daki Avrupa devletlerinin büyükelçileri ile Osmanlı Devleti arasında sürdürülmüştür. Bu ıslahat görüşmelerinde Alman ve Rus elçileri ıslahatın ayrıntıları ve ilkeleri üzerinde uzlaşmışlardır. Böylece Şarkî Anadolu Vilayetleri Islahat Projesi, Sadrazam Sait Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul sefiri Goulkevitch arasında İstanbul'da 8 Şubat 1914 tarihinde imzalanmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşının patlak vermesi söz konusu ıslahat projesinin uygulanabilirliğini ortadan kaldırmıştır. Dahiliye Nazırı Talat Paşa durumu Nazırlar Meclisine taşımış, 24 Aralık 1914 tarihinde proje askıya alınmıştır.¹⁹ Söz konusu ıslahat projesinden umduğunu bulamayan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına katılmasını elverişli bir zaman olarak değerlendirmişlerdir. 15 Nisan 1915 tarihinde Van'da Ermeni isyanını başlatmışlardır. Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin vatandaşları olarak itilaf bloğunda yer alan devletlerle işbirliği ile ülke içerisinde Müslüman halka saldırımları önemli bir iç güvenlik sorunu oluşturmuştur. Bakanlar Kurulu, Ermenilerin bu ihaneti karşısında haklı olarak, 30 Mayıs 1915 tarihinde Sevk ve İskan Kanununu çıkarmak zorunda kalmıştır.²⁰

Macaristan'da Ermeni Katolik Papazların Osmanlı Devleti Aleyhindeki Faaliyetleri

Osmanlı Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermenilerin yıkıcı faaliyetlerine bir set çekmek amacıyla Sevk ve İskan Kanunu çıkartmıştır. İtilaf devletlerini arkasına alan Ermeniler, savaş sırasında İttifak devletleri nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. Peşte Başşehbenderinin Dahiliye Nezaretine gönderdiği şifre telgrafta, Ermenilerin Macaristan'daki faaliyetlerine dair bilgilere yer verilmektedir. Telgraftan bazı Katolik Ermeni papazının Avusturya, Almanya ve Macaristan'da Ermeni meselesine dikkat çekmek, kamuoyu oluşturmak için faaliyetler yürüttükleri anlaşılmaktadır.²¹

Ermeni papazların özellikle Osmanlı Devleti ile aynı grupta yer alan devletler nezdindeki girişimleri dikkatlerden kaçmamaktadır. Bunların Macaristan'da genel Katolik ruhanî reisi olan Kardinal János Csernoch'a müracaat ederek kendilerine destek olmalarını istedikleri görülmektedir. Ermeni papazlar, Csernoch'a Osmanlı Devleti'nin Ermenileri sözde katlettiğini içeren yazılı

19 Erdem Karaca, "Ahmet Agaoglu'nun Kaleminde Sarki Anadolu Islahatı (1913 – 1914)," *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 3, Sayı: 6, Yaz 2010): 17-24.

20 Bilal Şimşir, "1877-1878 Türk Rus Savaşından Dünya Savaşına Ermeni Sorununa Genel Bir Bakış," 1. *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler*, 2-4 Mayıs 2012 Erzurum: 371-372.

21 *BOA, HR.SYS.*: 2883/21-38.

beyanatta bulunarak sözde meseleyi sulandırarak, taraftar bulma çabasında olmuşlardır. Kardinali etkilemek amacıyla bunun Ermeni milliyetinden ziyade Hristiyanlık aleyhinde yapıldığı iddialarında bulunmuşlardır. Bu yolla etkiledikleri Kardinal, büyük ruhanilerle bu meseleyi görüşmüş, özellikle Katolik ruhaniliğe mensup Halk (Ahali) Partisinden bazı mebuslarla durumu görüşerek, meselenin Macar Meclisinde görüşülmesi için gensoru hazırlanmasını sağlamıştır. Bu gensoru 7 Temmuz 1916 tarihinde Macar Meclisinde görüşülecekti. Bu görüşme beklenirken Ermeniler yine boş durmamışlar, Csik Komitesi üyesi gazeteci ve fahri noter Dr. Vakar Peter Arthur ile de görüşmüşlerdir.

Kardinallik, Ermenilerin iddia ve ithamlarının doğruluğunu araştırmak için söz konusu doktorun İstanbul'a gönderilmesine karar vermiştir. Peş Başşehbenderi, Dr. Arthur'un İstanbul'da Halk Partisi, Ahali Fırkası ve Meclis-i Mebusan reisi nezdinde teşebbüslerde bulunacağını Dahiliye Nezaretine bildirmiştir. Dr. Arthur'un Ermeni komitacılarla görüşeceğini, bunların söz konusu kişiye sahte evraklar verebileceğini, bu sebepten buna engel olunmasını istemiştir (21 Haziran 1916).²² Esasında Kardinalin Ermeni meselesini teşvik ve himaye etmesi beklenen bir durum değildi. Onun Osmanlı makamlarını hiçe sayarak Ermeni komiteleri ile görüşüp onlardan bilgi ve belge alması iki devletin politikasına gölge düşürecek bir teşebbüstü. Söz konusu görevlinin, İstanbul'a geliş maksadını bilen Osmanlı makamları, tutuklanmasını düşünmüş ancak fiili savaş ortamında Macarlarla aynı grupta olunmasından dolayı, bunun Türk-Macar dostluğunun bozulmasına yol açacağı gerekçesiyle bundan vaz geçilerek gözaltında tutulmasına dair bir yol düşünmüştür.²³

Dr. Arthur'un İstanbul'a yapacağı ziyaret için Macar Kraliyeti Polis Müşavirlerinden Dr. Şandor Laslu, onun için Peş konsolosluğuna referans mektubu göndermiştir (20 Mayıs 1916). Söz konusu kişi Macaristan'da bulunan militarist Ermeni Katoliklerin Szamos Uyivár kasabasında ikamet eden murahhasası (delege) tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Dr. Arthur, İstanbul'da Ermeni Katolik patrikliğine giderek görüşmelerde bulunmuştur. Ancak burada istediği/aradığı vesikaları elde edememiştir. Bunun üzerine Anadolu'dan İstanbul'a gelen Ermeni Ortodoks papazlarının sözde "kıtal" hakkında güya gözlemlerine dair ifadeleri not etmiştir. Dr. Arthur, bu mesele hakkında Osmanlı makamlarından değil de Ermenilerin sözde yalanlarını dikkate alması düşündürücüdür. İstanbul'a gelmeden önce onda oluşan kanaatin İstanbul'da görüşme yaptığı çevrelerden açıkça anlaşılmaktadır. Sözde "kıtalı", Ermenilerin Türkiye ticaretini ellerinde bulundurduklarından

²² BOA, HR.SYS.: 2883/21-36; BOA, HR.SYS.: 2883/21-30.

²³ BOA, HR.SYS.: 2883/21-33.

Almanların bunu kendisine rakip gördüğünden, Almanların bir vesileyle Ermenileri ortadan kaldırarak Türkiye iktisadını ellerine geçirmek için Türk Hükümetine yaptırdıkları gibi akıl almaz iddialarla Dr. Arthur'u kandırıp ikna ettikleri görülmektedir.²⁴

Macaristan'daki militarist Ermeni papazlar, Katolikliği kullanarak Macar Kardinali vasıtasıyla sözde sorunu Macar Meclisine taşımaya teşebbüs etmişlerdir. Söz konusu meseleden her ne kadar iktidardaki hükümet sorumlu olmasa da müttefik bir devletin Meclisine, sözde Ermeni sorununun taşınacak

Macar Halk Partisinden Sárvár milletvekili Husar Karoli ve Jorj Semreçani adındaki milletvekilleri sözde Ermeni sorunu ile ilgili gensoruyu meclise getirme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu durumu öğrenen Peşte Başşehbenderi Ahmet Hikmet Bey, gensorunun muhalif parti vasıtasıyla meclis gündemine gelmemesi için Kont Tisan'la görüşme yapmıştır.

olması meseleyi hassas kılmaktadır. Macar Halk Partisinden Sárvár milletvekili Husar Karoli ve Jorj Semreçani adındaki milletvekilleri sözde Ermeni sorunu ile ilgili gensoruyu meclise getirme teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bu durumu öğrenen Peşte Başşehbenderi Ahmet Hikmet Bey, gensorunun muhalif parti vasıtasıyla meclis gündemine gelmemesi için Kont Tisan'la görüşme yapmıştır. Müttefik bir devletin meclisinde Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren bir meselenin gündeme getirilmesinin Osmanlı kamuoyunda olumsuz bir hava oluşturacağından, özellikle de ortak düşmanların bundan istifade edeceğinden bahsederek, meselenin politik ve kamuoyu

boyutuna dikkat çekmiştir.²⁵ Ahmet Hikmet Bey, muhalif partinin gensorusuna resmen muhalefet olunmasının zor olacağını belirtmektedir. Ancak meclis gündeminin oldukça yoğun olmasından dolayı söz konusu gensorunun on gündün önce meclise gelmesi zor gözükmektedir (30 Haziran 1916). Bunda Macar Meclis başkanı Mösyö Poti ve kırk muhalif üyeden Kont Jol Andrasi, Kont Albert Poni, Kont Aladar Riç nezdlerinde yapılan girişimlerin etkisi olmuştur.²⁶

Ermeni militarist rahiplerin Macaristan'da Kardinal János Csernoch üzerinden sözde 1915 olaylarında Osmanlı Hükümetinin Ermenileri 'katlettiği' iftira ve iddialarının Macaristan meclisinde ve kamuoyunda tesir uyandırması üzerine Türk Macar dostu olan ve Türklerle Macarları iki akraba millet olarak tavsif eden Dr. Orbók, gerçekleri yansıtmayan bu iftira kampanyalarından dolayı Peş

24 BOA, HR.SYS.: 2883/21-38.

25 BOA, HR.SYS.: 2883/21-36.

26 BOA, HR.SYS.: 2883/21-38.

konsolosuna gönderdiği mektupla üzüntülerini bildirmiştir. O, özellikle Macar Meclisine Ermeni meselesi üzerine muhalefet partisi tarafından getirilecek gensoruyu Türk - Macar dostluğu açısından endişe verici olarak değerlendirmekte ve bu durumun ivedilikle düzeltilmesinin elzem olduğunu belirtmektedir. Bu hususta Macar makamlarıyla görüşerek Türk Macar dostluğuna zarar verecek doğruluğu müphem olan bir meselenin meclise getirilmesinin engellenmesini istemiştir. Ermenilerin, özellikle dinsel objeleri kullanarak, milliyetlerinden değil de dinlerinden dolayı sözde katliama maruz kaldıkları yalanının doğru olmadığını, bunun Ermenilerce uydurulmuş bir yalan ve iftira olduğunu, aslında Ermenilerin isyan etmeleri üzerine Osmanlı Hükümetinin kamu düzenini sağlamak için bazı tedbirler aldığını, bunun da gayet doğal olduğunu ve her ülkenin asayiş ve güvenliğini sağlamak için bu tür tedbirlere başvurduğunu savunmaktadır.²⁷

Dr. Orbók, Macar kamuoyunu aydınlatmak, Ermenilerin yıkıcı propagandalarının önüne geçmek için bir kitapçık hazırlamıştır. Dr. Orbók, Macar kamuoyunun Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni meselesine dair hazırladığı kitabını niçin hazırladığını eserin 7. sayfasında ortaya koymaktadır. Osmanlıca olarak kaleme alınan bu sayfada Türkler ve Macarlar arasında dostane münasebetler bulunduğunu, Osmanlı Devleti'nde Macarlarca tam olarak bilinmeyen Ermeni sorunu hakkında Macar kamuoyunu bilgilendirmek lüzumundan kaleme aldığını belirtmektedir.²⁸

Dr. Attila Orbók²⁹'un Ermeni Katolik Rahiplerin Osmanlı Devleti Aleyhindeki Faaliyetlerini Önleme Çabaları

Belgelerden, Ermeni rahiplerin, fiili bir savaş ortamından faydalanarak, sözde Ermeni olaylarını Avrupa kamuoyuna duyurarak Osmanlı Hükümetini zor duruma düşürmeyi amaçladıkları anlaşılmaktadır. Dr. Orbók, gerçekleri yansıtmayan Ermeni iddialarından dolayı Türk Macar dostluğunun ciddi zarar göreceğinden üzüntü duymuştur. Osmanlı makamlarına 1 Temmuz 1916

²⁷ BOA, HR.SYS.: 2883/22-7.

²⁸ BOA, HR.SYS.: 2883/22; BOA, HR.SYS.: 2883/21-6.

²⁹ Macar gazeteci ve yazar Dr. Attila Von Orbók, 17 Eylül 1887'de Pozsony'de doğdu ve 5 Eylül 1864'te Budepeşte'de öldü. Orbók, Kolozsár Üniversitesi'nde hukuk alanı üzerine doktora yaptı. Münih'te ve Paris'te yaşadı. Sorborn Üniversitesi'nde çalıştı. Orbók, 1912'den Birinci Dünya Savaşı'na kadar Budapeşte'de yayınlanan Magyarorszáğ Gazetesinin Paris muhabiri olarak çalıştı. 1918'de Bern'deki Macar Büyükelçiliğinin basın ataşesi oldu. Ayrıca 1912'den 1920'ye kadar delegelik yaptı. Günlük gazete ve edebi dergiler dışında 1927'ye kadar bu işlerde çalıştı. 1933'te Függetlenség (Independent) günlük gazetede yabancı dış politika bölümü müdürü oldu. O, Kiszgazda (küçük gelire sahip taşra adamı) Siyasi Partisinin bir üyesi oldu ve 1945'ten sonra basın bölümünde çalıştı. Daha sonra o Regény Újság redaktörlük görevine getirildi. Birçok tiyatro oyunları yazmış olan Orbók'un çalışmaları şunlardır: A tünemény, 1922, Párisz élete (1927), Erdély mosolya (1940). Bkz. Yücel Namal, "Attila Orbók and Armenians," *Review of Armenian Studies*, No: 30 (2014), :103.

tarihinde Almanca olarak gönderdiği mektubunda kendisini Türk-Macar dostluğunun samimi bir üyesi olarak tavsif etmiştir.³⁰ Ermenilerin aktarmasıyla Ermeni meselesine bakışın yanlı ve yanlış bir tutum olduğundan bu meselenin layıkıyla anlaşılması için “*Az Igazsáag Az Örményak Forradalmi Mozgalmáról*” (Ermeni Devrim Hareketinin Gerçeği) isimli eser yazmıştır. Türk Macar Dostluk taraftarı olan Dr. Orbók, bu eseri Katolik ve tarafsız olan Macar kamuoyunu Ermeni sorunu hakkında bilgilendirmek için Türk - Macar dostluğunun bir nişanesi olarak kaleme almıştır. Dr. Orbók eseriyle Macar kamuoyundaki Ermeni meselesine dair suizanni gidermeyi amaçlamıştır. Bu risalenin basımında Türk - Macar dostluğu için çalışan şebkenderhane katiplerinden Aygül Efendinin yardımları olmuştur. Dr. Orbók’un “*Ermenilerin isyanlarına karşı itti haz ettiği vaziyeti Macar eşkar-ı umumiyesine izah etmekte bir emri zaruri addettim*” ifadesi, onun Türk - Macar dostluğuna ne denli önem verdiğini göstermektedir. Onun tabiriyle Türk Gri Kitabındaki bilgilere göre bir broşur yayınlamıştır. Bu broşürü Macar Parlamentosunun üyelerine, ülkedeki kurum ve kuruluşlara, aynı zamanda enstitülere, tüm basın kuruluşlarına ve halkın tüm katmanlarına ulaştırmış ve ayrıca geniş kesimlere yaymıştır. Ermeni meselesine dair doğru olmayan açıklamalar ve değerlendirmeler yapıldığından bahseden Orbók, mecliste politik bir grup tarafından, Türk Hükümetine karşı menfi bir politika geliştirmesine dair bir gensoru verilecek olması ihtimalini endişeyle karşılamaktadır. Bu düşüncenin sadece Türk-Macar dostluğunu zedelemeyeceğini aynı zamanda Türk-Macar akrabalığına karşı da bir tehlike meydana getirebileceğini söylemektedir. Orbók, Almanca yazdığı mektubunda “*Bu dostluğun büyümesi için Balkan savaşlarından beri tüm inancım la ve kendi ülkemin ilgisi doğrultusunda çalıştım; bunun için gazetelerde ateşli propaganda yapmayı kendi asil görevim olarak gördüm.*”³¹ demektedir. Macar Meclisinde can sıkıcı olayları engelleme arzusunda olan yazar, bu tarz küçük hevesleri önlemek için çaba sarf etmiştir.

Orbók, bu broşürde Türk Hükümetinin Ermenilere karşı tutumunun dinsel nedenlerden olmayıp, bilhassa Ermenilerin yıkıcı ve devrimci ayaklanmalar gerçekleştirmelerinden kaynaklandığını ve bunu da herkesin anladığını belirtmektedir. O, söz konusu olayda Türk Hükümetinin devlet çıkarlarından ötürü haklı hareket ettiğini ve bunun da yasalara uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Geçici olarak sadece Macarca basılan broşürün ayrı bir yayın şeklinde bir Alman dergisinde basılacağını ifade etmektedir.³² Bu eseri kaleme almamış ve dağıtmamış olsaydı, Türk Macar dostluğu ciddi bir zarar görmüş olacaktı. Dr. Orbók eseriyle Macar Meclisi ve kamuoyu üzerinde oluşan Ermeni tesirini ortadan kaldırmaya muvaffak olmuştur.³³ Orbók’un kaleme

30 BOA, HR.SYS.: 2883/22.

31 BOA, HR.SYS.: 2883/22-7.

32 BOA, HR.SYS.: 2883/22.

33 BOA, HR.SYS.: 2883/22-7.

aldığı broşür, diğer müttefik devletlerde de söz konusu meseleye dair menfi propagandaları ortadan kaldırmak için Almanca özel olarak da basılmıştır.

Dr. Orbók, gerek basını gerekse ikili ilişkileri kullanarak Macar Meclisine gelmesi planlanan gensorunun iptalini sağlamıştır. Ermeni meselesi üzerine kaleme aldığı eseri ve ikili münasebetleri hükümeti ve muhalif parti milletvekillerini etkilemiştir. Gensoru sahibi Halk Partisinden Sárvár milletvekili Husar Karvili, Peş konsolosunu telefonla arayarak iki devlet arasındaki diplomatik ilişkilerin bozulmasına yol açacak durumdan kaçınılması gerektiğini diplomatik bir üslupla belirtmiştir. Söz konusu kişi Türkiye'deki Katoliklerden gelen sözde belgelerin Başşehbender tarafından incelenip karar vermeden bir teşebbüste bulunmayacağını belirtmektedir. Nasyonalist Kulüp'ten Kont Jol Andraşi milletvekili Mösyö Husar Karvili ile görüşerek gensorunun görüşülmeyeceğine dair Başşehbendere teminat vermiştir. Dr. Orbók, Türk Macar dostluğu adına yaptığı bu gayretler üzerine Osmanlı makamlarından beşinci rütbeden mecidiye nişanıyla ödüllendirilmiştir (8 Temmuz 1916).³⁴

*Dr. Orbók, gerek basını
gerekse ikili ilişkileri
kullanarak Macar
Meclisine gelmesi
planlanan gensorunun
iptalini sağlamıştır.
Ermeni meselesi üzerine
kaleme aldığı eseri ve ikili
münasebetleri hükümeti
ve muhalif parti
milletvekillerini
etkilemiştir.*

Dr. Orbók, fanatik dinî ve siyasî mücadelelerle özerklik peşinde olan Ermenilerin bu hazırlıklarını ve faaliyetlerini sözde hak ve adalet üzerinden devşirdiklerini ancak Türk Hükümetinin anayasal meşrutî bir yönetimle din, dil, ırk ve cins ayrımı yapmadan bütün Osmanlı vatandaşlarına tanıdığı yasal güvenceyi Ermenilere de şamil kıldığını dolayısıyla Ermenilerin özerklik ve hak arama taleplerini doğru bulmaz.³⁵ Orbók'un böyle bir yorumu Avusturya – Macaristan İmparatorluğu idaresinde yaşayan Macarların, çağdaşı Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin yasal güvencesiyle çıkarılacak haklarıyla mukayese etmesinden kaynaklandığı düşünülebilir.

Sonuç

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermeni komitelerinin saldırıları karşısında iç güvenlik sorunu ile karşı karşıya kalmış, bu sorunu çözmek amacıyla 1915 tarihinde Sevk ve İskan Kanunu çıkartmıştır. Daha

34 BOA, HR.SYS.: 2883/21-42.

35 BOA, HR.SYS.: 2883/22-7.

savaş devam ederken Ermenilerin söz konusu olayı politik bir malzeme olarak kullanmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Macaristan'daki Ermeni papazların, savaşta Osmanlı Devleti'nin müttefikleri üzerinde tesir uyandırmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu bağlamda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu adıyla savaşta yer alan ittifak bloğunun üyesi olan Macaristan'da Ermeni Katolik papazlar, Osmanlı Devleti aleyhine faaliyet yürütmüşlerdir. Çalışmadan, söz konusu Katolik papazların, Macar Kardinalini dinî faktörlerle yanlarına çekerek, Osmanlı Devleti'nin savaş sürecinde Ermenilere karşı uyguladığı politikanın, tecrit politikası olduğu, bunun da din temeline dayandığı şeklindeki iftiralarla Macar kamuoyunu etkilemeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ermeni Katolik rahiplerin, Osmanlı müttefikleri Macarların Meclisinde, Osmanlı aleyhine hazırlattıkları gensoruyu Macar Meclisinden geçirterek, uluslararası camiada kendilerine hem taraftar bulmak hem de Osmanlı Devleti'ni yalnızlaştırmak amacı taşıyan oyununun gerek Macaristan Başşehbenderliğinin gerekse Türk-Macar dostu olan Attila Von Orbók'un girişimleri ile sonuçsuz kaldığı görülmektedir. Orbók, Osmanlı Devleti'nde Ermeni meselesinin Avrupa kamuoyuna yanlı yansıtıldığını, bunun bir din sorunu olmadığını, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde Ermeni tedhiş örgütleri kurduğunu, bu örgütlerle isyanlar çıkartarak, iç güvenlik sorunu oluşturduğunu ortaya koymuştur. Bu sebeplerle Osmanlı Hükümetinin asayişi temin etmek için yasal önlemler aldığını belirterek, başta Macar olmak üzere Avrupa kamuoyunu aydınlatmaya çalışmıştır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi Evrakı, 2883/21-30; 2883/21-3;2883/21-36;2883/21-38; 2883/21-42;2883/21-6; 2883/22; 2883/22-7.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Perakende Evrakı - Umum Vilayetler Tahrirâtı, 9/52-2.

Telif Tedkik Eserler

Ayverdi, Samiha. *Türkiye'nin Ermeni Meselesi*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 2007.

Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*. Ankara: TTK, 2012.

Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi: İ'lân- ı Meşrûtiyyet'den Evvel ve Sonra, yayına hazırlayan Halil Erdoğan Cengiz, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.

Gürün, Kamuran. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2010.

Münir Süreyya Bey. *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2001.

Sonyel, Salahi R. *Osmanlı Ermenileri*. İstanbul: Remzi Kitabevi, İstanbul 2009.

Makaleler

Cengiz, Recep. "Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu/ Gelişimi: Sosyolojik Bir Yaklaşım." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*. Cilt: 4, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009.

Eyicil, Ahmet. "1895 Maraş ve Zeytun İsyanı." *OTAM*: 11 (2000): 157-2010.

Günay, Nejla. "Ermenilerin Kurdukları Cemiyetler ve Komitelerin Maraş Ve Çevresindeki Faaliyetleri." *TSA* 16, s. 3 (2012): 21-44.

- Karaca, Erdem. "Ahmet Agaoglu'nun Kaleminden Sarki Anadolu Islahatı (1913 – 1914)." *Gazi Akademik Bakış* 3, s. 6(2010): 15-26.
- Köksal, Osman. "Ermeni Meselesinin Uluslararası Gündeme Taşınmasında Kilisenin Misyonu." *Tarihte Türkler ve Ermeniler*. 9, ed: M. Metin Hülagu, Musa Şaşmaz, Taha Niyazi Karaca (Ankara: TTK, 2014).
- Namal, Yücel. "Attila Orbók and Armenians." *Review of Armenian Studies* 30 (2014): 101-112.
- Özger, Yunus. "Ermeni Tedhiş Cemiyetlerinin Oluşumunda Dinî-Millî Unsurlar ve Dış Bağlantılar (İfade Tutanaklarına Göre)." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler* 4, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını-163, 2009).
- Şimşir, Bilal. "1877-1878 Türk Rus Savaşından Dünya Savaşına Ermeni Sorununa Genel Bir Bakış." 1. *Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler*. 2-4 Mayıs 2012 Erzurum.

EKLER

EK 1: Dr. Attila Von Orbók'un Kitabının Kapağı

Tiszteletpéldány.

**AZ IGAZSÁG
AZ ÖRMÉNYEK
FORRADALMI
MOZGALMÁRÓL**

**A CSÁSZÁRI OTTOMÁN KORMÁNYNAK
AZ ÖRMÉNYEK ÁLLAMELLENES
MOZGALMÁRÓL BESZERZETT
EREDETI HIVATALOS
ADATAI NYOMÁN:
ORBÓK ATTILA DR.**

BUDAPEST, 1916.
RÉNYI KÁROLY KÖNYVKERESKEDÉSE ÉS KIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST, IV, VIGADÓ-UTCA 1.

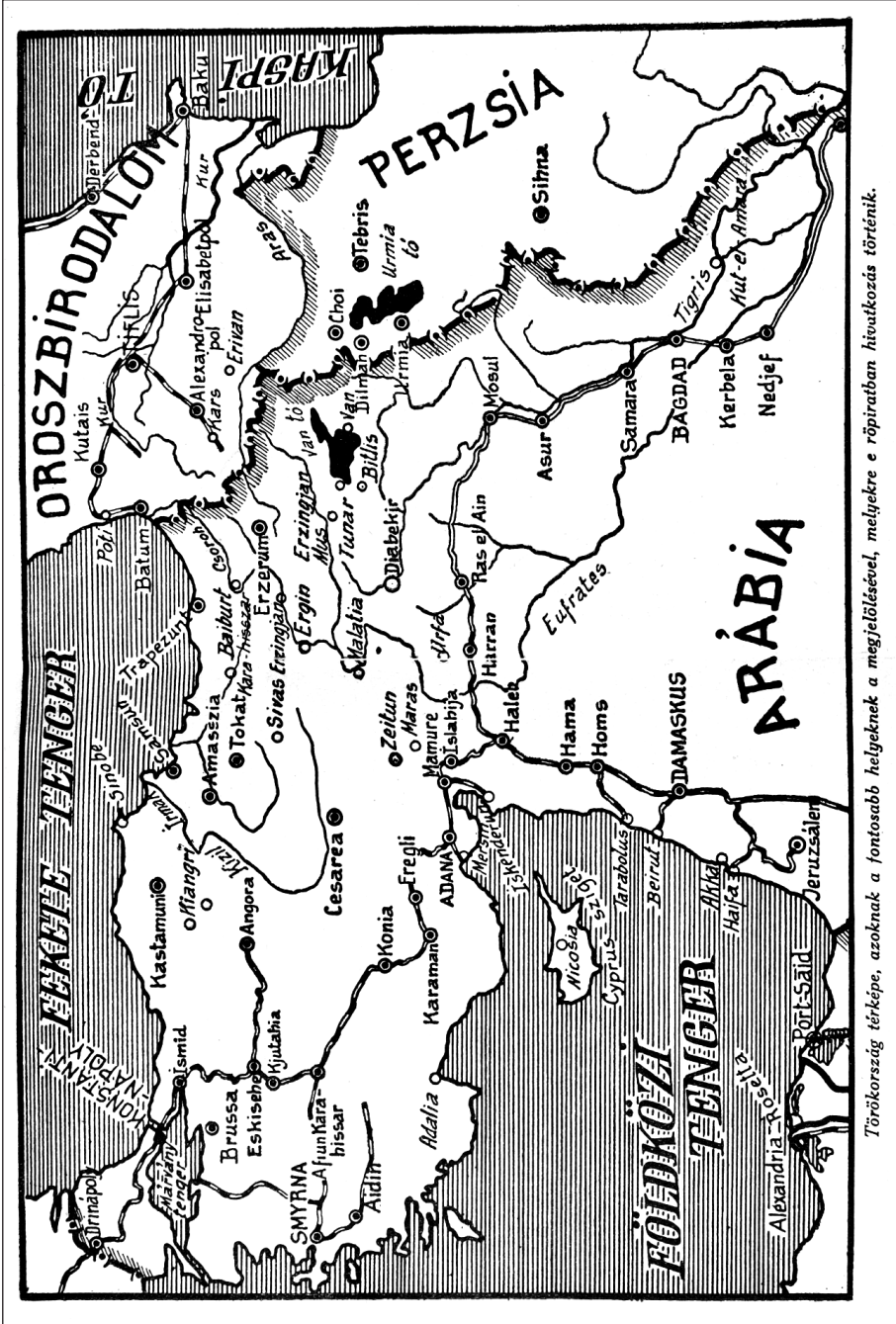
EK 2:

Dr. Attila Von Orbok'un Kitabını Niçin Yazdığına Dair Osmanlıca Yazı
(Kitabının İçinde)

ماہار افکار عمومی نوربارہ کی ارضیوں مکتاتین نمائندگی خبر بولونچور
بعضی قویوں محافل، حکومت عثمانیہ نیک ارضیہ عقدہ القادز ابدیہ تدریک
سوانقین معلوماندار اولر قلمزین بو خصوصہ مراقبہ بولونچور لر بونک
ایچون بلد بکریہ فارسی برہس فریبٹ پروردہ ابدن ماہار و نورک ملدی
آرہ سنہ هیچ بر فضی سبب متہ اولدی سوہ تقہم حاصل اولاسی ایچون
ماہار نانتہ اولدی بور سالنک تدریک لزوم کوردلری
دوقور اور بوی آتلا

DAĞBAKANI
OSMANLI
ARSINI

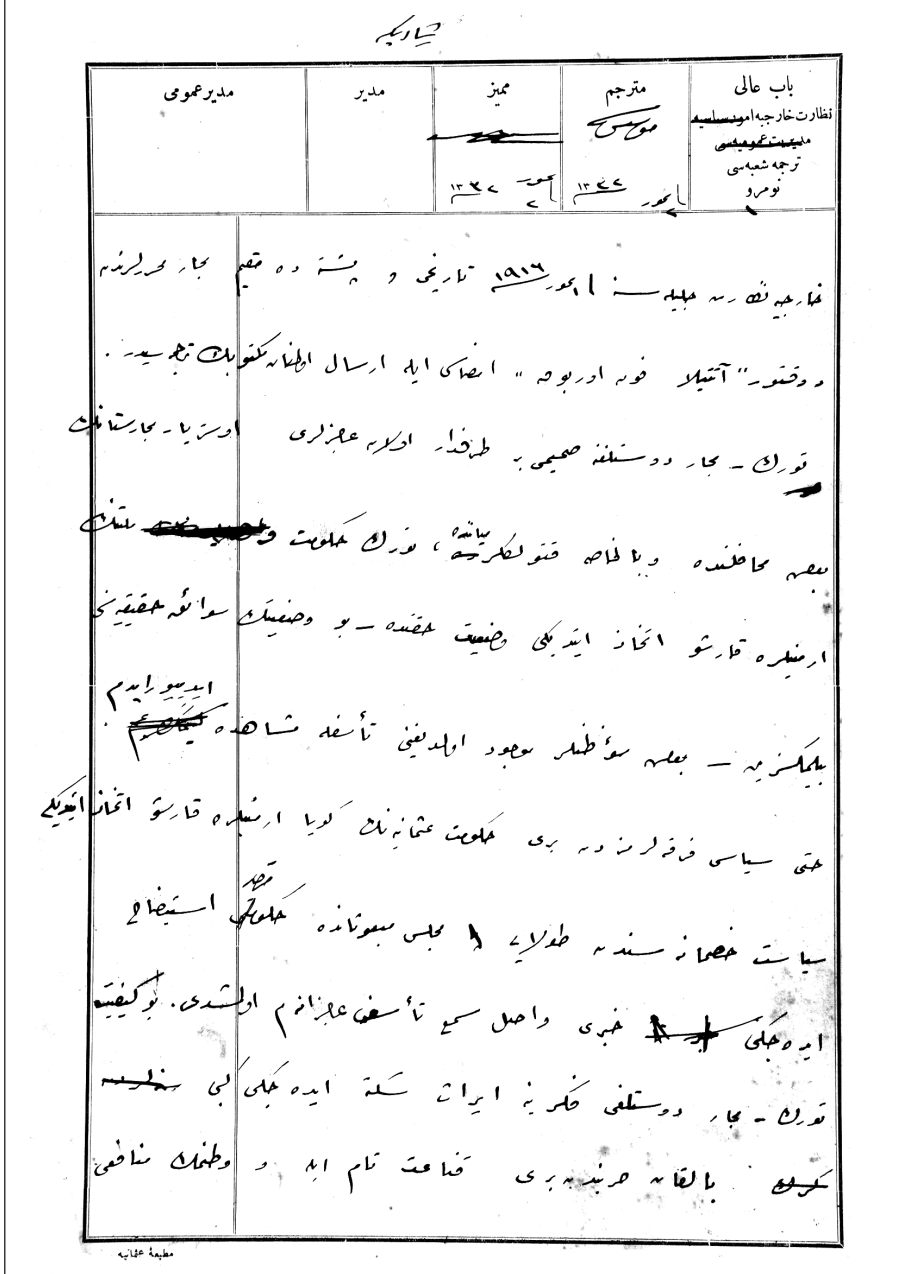
EK 3: Dr. Attila Orbok'un Kitabında Türkiye Haritası

Törökország térképe, azoknak a fontosabb helyeknek a megjelölésével, melyekre e röpiratban hivatkozás történik.

EK 4:

Dr. Attila Von Orbok'a Türk-Macar Dostluğuna Katkılarından Dolayı Verilen Nişana Dair Belge

۲۰۲
ازین امدادنامه

خواجه نظام الملک
امور سیاسه مدیریت عمومی
مهره فلی

۸۶۵۷۹/۷۵۶
۸۶۵۷۸/۱-۲۲

سیاسه

ملک و تاریخ	خلاصه	تجدید نویسی	تاریخ	مسود	نیز	مدیر عمومی دیکه
	قید و ثبت شده					مسک
	<p>دایره سیاسه</p> <p>۱۴۷۴۴/۷۸۸</p> <p>۴ تور ۱۷ ۱۹۱۷</p> <p>تجزیه آنک معانی بنده کده عهده مسوول و باره آینکلام و طریقه انحصار نشانه ای که در دو کوهه صفحه تجزیه آنک متن بنده کده و طریقه</p> <p>۱۹۱۷ ۸ تور ۱۷ ۱۹۱۷</p> <p>فقط این کوهه آ... اجرا... ...</p>					

خواجه نصیر طبرانی
نمبره مدبری

حاجیه نصیرت هیبدنه ۱۹۱۶ تاریخ ویشتره مقیم حاج محمد زاده دوقور آنتیوکه
اوربور ایضاً بر اساس اولناه تکریمه ترجمه

ترک - حاج دوشغه صمیم بر طرف اولده عاقرلی اوتیریا جارتانک بیلده مافنده و باغاصتریکه امانده ترک کهرت و شکیف
- سیره قاریخا نماز ایکی وضع هفده - برو صلیک بزرگه حقیقی بخیریه - بصره و دهر بروردولون نا عدا شده ایدوریم خیمایی
قره لرد و دره کهرت شمانک کوبا ایدر قاریخا نماز ایکی یا چیممانده بیلورلی کیم جورانده کهرت ایشناج ایکی قره و صحن شایع عاقریم
بر لقیف ترک - حاج دوشی فکر بزرگ سنه ایکی کوی باغاصتریکه بیری خافت نام بر دوشنه شایع مقصانه او دروشی بیلر عاده شایعیم
معالانجه دهان یاره لکنا صمیمت ایدر چاییمیم ای قرمانده سنه عمر اولده دروطلا ایدر کانه قاری بر بزم تشکیله کدی ایتیه بوباده
حاج اولده سورن قهرمان اولور ترک کهرت و شکیف ایزیریک حرمان عاقلانده قاریخا نماز ایکی وضع یا اضا کیمورینه ایضا کیم بر فروری
مؤیم و زات شایعده یار کهرت طرف عاقلانده اولناه کورلی نام شایع صحنه شایع ایدر سنه حقه بر سالانده ایکی سیمسی
مغزای مقصانه ایادت مؤبره کهرت ایدر جیدر لیه رؤسات خفیه و عوم طهرمانه سالانیم و عوم عاقله صحنه بر لردی شایعده ای
واحد دوشیم بر سرته حقیقی ایدر عیدیم فالقعه بدانتا عوم فخر لشرایع کدی مقصه و ترجمه کانه مقالدر کهرت عثمانیک نطقه نطقه اولور
اولونیم نعلیم ایدر کانه کهرت شمانک ایجاب دینورده بیلورده اولیه بیه ضایع دوله نمایر و قره عیازه قاری محمد جوره کهرت ایدر
ایوم بوزده کیم معلوم کیمد - مالاندر کاله ایدر کهرت ایدر - سایدانتا ایدر - عیال بر لاله قره ای طرفده ایدر اولور کهرت فرود ایدر
کیمده ساقلانده و شایع اولور - بوزده ترک - حاج دوشغه کاله کهرت و موقعه کایکجه اولده سنه - حاج کهرت نه - ایول اولور
ایو - اولور کهرت ایدر - بوزده بر کهرت ایدر - بوزده بر کهرت ایدر - بوزده بر کهرت ایدر - بوزده بر کهرت ایدر - بوزده بر کهرت ایدر
ناجیز ایدر کهرت ایدر اولور کهرت ایدر - حاجیه - و بوزده بر کهرت ایدر - بوزده بر کهرت ایدر - بوزده بر کهرت ایدر - بوزده بر کهرت ایدر

EK 5: Dr. Attila Orbok'un Almanca Mektubu

E w . E x c e l l e n z !

Als aufrichtiger Genosse der türkisch-ungarischen Freundschaft habe ich mit Bedauern bemerkt, dass in gewissen Kreisen der Monarchie, besonders im katholischen Lager das Verhalten der türkischen Regierung und des Volkes gegenüber den Armeniern / ohne den wahren Grund dieses Verhaltens zu kennen / unrichtig aufgefasst und beurteilt wird. Auch habe ich ängstlich vernommen, dass eine politische Partei in Form einer Interpellation die angeblich armenierfeindliche Politik der kaiserlichen türkischen Regierung im Parlament zur Sprache bringen will, was die Idee der türkisch-ungarischen Freundschaft nicht nur beeinträchtigen würde, sondern auch eine Gefahr heraufbeschwören könnte, gegen die intime Verbrüderung unserer beiden verwandtschaftlichen Nationen, für deren Gedeihen ich seit den balkanischen Kriegen mit voller Ueberzeugung und auch im Interesse meines eigenen Vaterlandes eingetreten bin und dafür in der Presse eifrige Propaganda zu machen stets für meine edelste Pflicht erachten werde. Um eventuellen Velleitäten vorzubeugen, welche die Zukunft unserer Freundschaft aus religiösen Rücksichten und dadurch angefachten Verdriesslichkeiten behindern würden, habe ich es für unerlässlich und dringend geboten erachtet, den klaren und rechtmässigen Standpunkt, sowie auch notwendiges Verhalten der türkischen Regierung und Nation gegen die aufrührerischen Umtriebe der armenischen Völkerschaft mit der ganzen öffentlichen Meinung Ungarns bekannt und verständlich zu machen. Aus diesem Anlasse habe ich nach den Daten des türkischen Graubuches - welches das kaiserlich-türkische Auswärtige Amt meinem Blatte zugeschiedt - und auch aus meinen eigenen Quellen - eine Broschüre herausgegeben, welche ich den Mitgliedern des ungarischen Parlaments, Communen des Landes, Behörden und Instituten, sowie der gesammten Presse und allen Schichten

./.

des Publikums zukommen liess und in den weitesten Kreisen verbreitet habe. Mit aufrichtiger Freude kann ich konstatieren, dass die Flugschrift ihren Zweck erreicht, die Blätter ohne Ausnahme ausführlich und sympathisch den richtigen Standpunkt der türkischen Regierung mitgeteilt haben und nunmehr bei uns Jeder darüber im Klaren ist, dass die Retorsion gegen die Armenier nicht aus religiösen Gründen, sondern zur Unterdrückung staatsfeindlicher, revolutionärer Aufstände geschahen und die hohe Regierung des türkischen Reiches aus Staatsinteressen gerecht vorgegangen und rechtmässig gehandelt hat. Die Broschüre ist vorläufig nur ungarisch erschienen, es ist aber davon die Rede, dass sie in der Form einer Separatausgabe einer deutschen Revue auch herausgegeben wird.

Eine grosse Hilfe war mir Herr ^{Hüsnü} Efendi, Sekretär des hiesigen türkischen Konsulates, der hier ein begeisterter Mitarbeiter der türkisch-ungarischen Freundschaft ist und auf diesem Gebiete bereits erfolgreiche Successes aufzuweisen hat.

Ich beehre mich Hrn. Excellenz ein Exemplar dieser Broschüre ergebenst zu überreichen und bitte dasselbe als bescheidenes Zeichen der aufrichtigsten Hochachtung eines begeisterten Türkenfreundes entgegenzunehmen

Budapest den 1. Juli 1916.

Hochachtungsvoll:

D'Attila von Orbok

Rédaction "Magyarország"

*224
1/2*

Handwritten signature or mark

BİR MAKÛS TALİH; GÖÇ VE SÜRGÜN: “ERMENİLERİN TARİH BOYUNCA MARUZ KALDIKLARI GÖÇ VE SÜRGÜNLER ÜZERİNE BİR İNCELEME”

(A DOOM FATE; MIGRATION AND EXILE:
“A STUDY ON THE ARMENIAN FORCED DEPORTATIONS AND
EXILES THROUGHOUT THE HISTORY”)

Dr. Öğr. Ü. Halil ÖZŞAVLI

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü
halil-ozsavli@hotmail.com

Öz: *Günümüzde Ermeni tarihçiler Ermenilerin 1915 tehciri sonucu dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış olduklarını iddia etse de, Ermeniler 1915 zorunlu yer değiştirmesinden çok önce çeşitli nedenlerle tarihi Ermenistan topraklarını terk etmeye zorlanmışlar ve birçok defa sürgüne gönderilmişlerdir. Ermenileri yaşadıkları toprakları terke zorlayanlar ise Ermenilerin yaşadıkları bölge olan Ermenistan coğrafyasını ilhak eden İranlılar, Bizanslılar ve Ruslar olmuştur. Hıristiyanlıktan önce İranlılar gibi ateşe tapan Ermeniler Hıristiyanlığı kabul etmeleri üzerine, Hıristiyan olan Bizans İmparatorluğu ile yakın ilişkiler kuracakları endişesi ile İranlılardan tarafından tekrar eski dinlerine döndürülmeye çalışıldılar. Bunda muvaffak olmak içinde Ermenileri birçok kez farkı bölgelere göç ettirdikleri gibi kimi zaman katil yoluna başvurarak Ermeni kıyımları gerçekleştirdiler. İran ve Bizans İmparatorları Ermenileri dini nedenlerle göç ve sürgüne maruz bırakırken Ruslar Ermenileri 18. ve 19. yüzyıl boyunca birçok farklı bölgede çeşitli siyasi gayelerle göç ve sürgüne maruz bıraktılar. Rusların Ermenilere yönelik bu siyaseti genellikle Osmanlı ve Devleti ile İran'a karşı yürüttüğü genişleme politikaları neticesinde giriştiği savaşlarda üstünlük sağlama gayesine hizmet ediyordu. Yukarıda izah etmeye çalıştığımız nedenlerin yanında Ermeniler ticaret yapmak için de farklı ülkelere göç etmişlerdir. Bunda Ermenilerin yaşadıkları tarımla elverişli olmayan coğrafyanın onları ticarete mecbur etmesi kadar, Ermeni tüccarların devlet ekonomilerine katkı sağlayacağını düşünen ve onları kendi topraklarına göç ettiren devlet adamlarının da payı vardır.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeniler, Göç, Sürgün, Rusya, İran*

Abstract: *Today, tough the Armenian historians claim that the Armenians scattered in various countries of the world after the forced relocation of 1915, the Armenians were forced to leave their historical lands and sent to exile centuries before 1915. Iranians, Byzantines and the Russians who annexed Armenia were the governments who forced Armenians to leave their lands. Armenians, who were fire worshipers before accepting Christian faith, were forced to re-convert to fire worship by Iranians who feared that they would get closer with Byzantine Empire. For the successful implementation of such a policy, the Iranians either relocated or committed mass atrocities against the Armenians. While Iranian and Byzantine emperors subjected Armenians to foreced relocation and exile for mostly religious reasons, Russia executed this policy in 18th and 19th centuries for political purposes. This Russian policy against the Armenians served to gain the upper hand in its wars against the Ottoman Empire and the Iranian Empire that resulted from Russian expansionist policies. In addition to the reasons that are mentioned above, Armenians also migrated to different countries because of commercial and economic reasons. This was basically due to the fact that the lands where Armenians resided were not suitable for agriculture, and thanks to statesmen from other countries who considered Armenians could contribute to their economies with their trade abilities, pave the way for the migration of Armenians to other countries.*

Keywords: *Armenians, Migration, Exile, Russia, Iran*

Giriş

Yaşadıkları bölge nedeniyle sürekli olarak Rusya, İran, Bizans ve Osmanlı Devleti gibi büyük devletlerin çarpışma sahasında kalan ve değişen sürelerde bu devletlerin hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler, kimi zaman kendi istekleriyle yaşadıkları coğrafyadan göç ederken kimi zamanda yaşadıkları coğrafyaya hâkim olan devletin onları askeri açıdan stratejik bölgelere göç ettirmesi neticesinde yaşadıkları toprakları terk ettiler. Osmanlı ve Selçuklu hâkimiyetinden önce Bizans ve İran hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler sadece askeri nedenlerle yaşadıkları bölgeleri göçe zorlanmadılar, bu nedenlerin yanında dini mezhepleri yüzünden de Bizans ve İran baskısına maruz kaldılar. İranlılar MS. 301’de Hristiyan olan Ermenileri Mecusiliğe geri döndürmeye çalışırken, Bizans hükümdarları ise 451’deki Kadıköy Konsülünün kararlarını tanımayarak Rahip Grigor öncülüğünde kendi kiliselerini kurmaları ve Ortodoks Kilisesinden ayrılmaları yüzünden Ermenilere baskı ve zülüm uyguladı. Bu baskı ve zülüm genellikle ya katil ya da onları topraklarını terke zorlayıp sınır boylarına göç ettirmek şeklinde uygulanıyordu.

Ermenilerin anavatanları olan tarihi Ermenistan’da yaşanan ardı sıra felaketler de Ermenilerin bu bölgeden ayrılmalarına neden oldu. 1045 yılında Ani (Kars)-Bagratuni Ermeni Krallığının yıkılışı, 1064’te Alp Arslan önderliğindeki Selçukluların Ani’yi fethi, 1239 ve 1299’daki Tatar istilası, 1319’da yaşanan deprem ve kıtlık felaketleri ve 1349’daki Moğol istilası gibi Ermeniler açısından felaket addedilebilecek olaylar Ermenilerin anayurtlarından kitleler halinde göç etmelerine neden olan önemli olaylardır.¹ Müteakip yıllarda yaşanan 17. yy başındaki Türk-İran savaşları, Anadolu’da 1895’te başlayan Müslüman-Hıristiyan çatışmaları ve nihayet I. Dünya Savaşı devam ederken 1915’te Ermeniler hakkında tehcir kararı alınması neredeyse her yüzyıl Ermenilerin zorunlu göçle yüzleşmelerine neden oldu.

Ermenilerin IV. yüzyıldan bu yana müteaddit defalar maruz kaldıkları sürgün ve göç on yedi asırdan beri bir dünyanın birçok yerinde bir Ermeni diasporasının var olmasını sağladı.²

Günümüzde Ermeni tarihçiler Ermenilerin 1915 tehciri sonucu dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış olduklarını iddia etse de, Ermenilerin 1915 zorunlu yer

1 Nicola Migliorino, *Reconstructing Armenia in Lebanon and Syria* (New York: Berghahn Books, 2008), 9.

2 Susan P. Pattie, “Armenians in Diaspora,” in *The Armenians: Past and Present in the Making of Nationality*, Ed., Herzig Edmund - Kurkchiyan Marina, Routledge Curzon Publishers (New York, 2005), 127.

değiştirmesinden çok önce çeşitli nedenlerle tarihi Ermenistan topraklarını terk ettiklerini veya buna mecbur edildiklerini ispatlayan deliller bulunmaktadır.

Tarih boyunca yaşanmış Ermeni göç ve sürgünlerini üç grupta toplamak mümkündür:

1. Dini Baskıdan Kaynaklanan Göç ve Sürgünler
2. Hakim Devletin Siyasi Emellerine İlişkin Göç ve Sürgünler
3. Ticari ve Ekonomik Kaygılara Müstenit Göç ve Sürgünler

Ancak şunu belirtmek gerekir ki; bir göç veya sürgünün sebebi yukarıda saydığımız nedenlerden bir kaçını olabilmektedir. Biz burada farklı tarihlerdeki Ermeni göç ve sürgünlerini anlatırken, Ermenilerin göç etmelerinde ve başkaları tarafından yaşadıkları coğrafyayı terke zorlandıklarında, buna sebep olan en etkili nedene göre sınıflamamızı yaptık.

1. Dini Baskıdan Kaynaklanan Göç ve Sürgünler

Ateşe tapma Hıristiyanlıktan önce, İran ile Ermeniler arasında ortak bir din idi. Bu nedenle, din, dil ve kültür birliği Ermenileri İranlılarla birleştiriyordu. Ermeniler Kral Drtad öncülüğünde MS. 301'de millet olarak Hıristiyanlığı kabul edince İranlılardan uzaklaşmaya başlayıp Bizanslılara yaklaştılar. Bu durumun önüne geçmek isteyen Sasani hükümdarları bundan sonra Ermenileri, Bizans'tan uzaklaştırmak gayesiyle, ateşe tapıcılığa döndürmeye çalıştılar. Sasani hükümdarlarından Ardaşir ve Hosrev binlerce Ermeni'yi İran içlerine sürdü. II. Şahpur (310-379) birçok Ermeni şehrini yıkıp yaktıktan sonra 70.000 Ermeni'yi İran içlerine göç ettirdi.³

Beşinci yüzyılda İran ile Ermenistan arasında din savaşları başladı. Bütün çarpışmalar katliamlardan kurtulanlar, esir edilerek Parthia'ya, Hyrcania'ya, Mazendaran, Horasan, Niabur, Hoziston'a gönderildiler. Ermeni tarihçi Thomas Arzruni'nin bildirildiğine göre bu din savaşları sırasında Van ve Ardaşad'dan İran'a 50.000 Ermeni esir olarak götürüldü. Ayrıca II. Yezdcerd (438-457) döneminde de binlerce Ermeni İran'a sürüldü.⁴

Hristiyanlıktaki mezhep kavgaları, Ermenilerin Ortodokslar tarafından hor görülmeleri ve dinî baskılar onların yaşadıkları bölgelerden göç etmelerine

3 Esat Uras, *Tarihte Ermenileri ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yay., 1976), 626.

4 Uras, *Tarihte Ermenileri ve Ermeni Meselesi*, 626.

neden olan bir başka nedendir. Bizanslılar, Ermenileri yerlerinden sürme konusunda İranlılardan daha acımasız davrandı. Bizanslıların Ermenilere duyduğu nefretin başlıca sebebi ise mezhep düşmanlığı idi. Ermenistan denilen bölgenin Doğu Roma İmparatorluğu ile İran arasında bölünüşünden sonra, dördüncü yüzyılda Bizans İmparatorları Ermenileri Rumlaştırmak için mümkün olan her şeyi yaptılar. Ermenilerin ana dili yasak edildi. Ermeni dini liderlerin millet üzerindeki hakları tanınmadı. Özellikle 451’de Kadıköy Meclisi toplantısından sonra Bizanslılar, Rum Ortodoks Kilisesi’nden yollarını ayıran Ermenilerin inançlarındaki aykırılıkları sökmek, kilisenin etkilerini, milliyet hislerini ortadan kaldırmak için onları sürdürdüler. İmparator II. Justinien, Ermenistan’ı boşaltmak için Ermenileri Malatya bölgesinden zorla çıkararak, İstanbul ve Trakya’ya gönderdi.⁵ 582’de İmparator olacak olan Mourice, 578’de henüz bir Bizans generali iken Ermenistan’ın güneyine birçok akınlar yaptı ve 10.000 kadar Ermeni’yi Kıbrıs’a sürdü.⁶ Mourice 582’de İmparator olunca Ermenilere karşı sürgün politikasını devam ettirdi ve birçok Ermeni’yi Trakya’ya göç ettirerek onlardan Avarlara karşı kullanmak üzere alaylar ve taburlar oluşturdu.⁷

Bizanslılar, Ermenileri yerlerinden sürme konusunda İranlılardan daha acımasız davrandı. Bizanslıların Ermenilere duyduğu nefretin başlıca sebebi ise mezhep düşmanlığı idi. Ermenistan denilen bölgenin Doğu Roma İmparatorluğu ile İran arasında bölünüşünden sonra, dördüncü yüzyılda Bizans İmparatorları Ermenileri Rumlaştırmak için mümkün olan her şeyi yaptılar.

VII. yüzyılda Arapların Ermenistan bölgesine fetih hareketleri başladı. 639 yılına doğu Abid er-Rahman İbn Rabia komutasındaki 18.000 Arap askeri Muş ve Van Gölü civarına ulaştı. 6 Ocak 642 tarihinde Tevin⁸i ele geçiren Araplar 12.000 Ermeyi katlettikten sonra 35.000 civarında kişiyi esir olarak Suriye ve daha güneye götürdü.⁹

VIII. yüzyılda, Bizans İmparatoru Constantin V. Copronym, Erzurum’u alınca, burayı yağma ettirdikten sonra, Ermenileri topluca imparatorluğun değişik bölgelerine dağıttırdı.¹⁰

5 Uras, *Tarihte Ermenileri ve Ermeni Meselesi*, 627.

6 Simon Payaslian, *The History of Armenia, From Origin to the Present* (New York: Palgrave Macmillan, 2007), 46. Başka bir esere göre ise Bizans, bu 10.000 Ermeni’yi, âtlı vaziyetteki arazileri üretime kazandırmak amacıyla müstenit ekonomik maksatlarla göç ettirmiştir. Bkz: Peter Charanis, *Stuides on Demography of the Byzantine Empire* (Londra: Variorum Reprints, 1972),150.

7 Uras, *Tarihte Ermenileri ve Ermeni Meselesi*, 627.

8 Bugünkü Erivan’ın 35 km. güneyinde bir şehir.

9 Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia* (New York: Armenian General Benevolent Union of America, 1958), 176.

10 Uras, *Tarihte Ermenileri ve Ermeni Meselesi*, 627.

XI. yüzyılda Anadolu'ya Selçuklu akınları başladığı sıralarda Bizans'ın tahtına geçen IX. Konstantin Monomak (1042-1055) da, Ermeni halkına çok ağır vergiler yüklemenin yanı sıra birçok Ermeni ileri gelenlerini Anadolu içlerine sürdü. Eski ülkesi Kars ve yörelerini geri almaya çalışan Ermeni Kralı II. Gagik, Kayseri'de Bizans'a karşı hareket geçtiyse de yakalanıp öldürüldü. 1046-1048 yıllarında Kars ve Van bölgesindeki Ermeni hanedanlarının tüm soyları Bizanslılarca adeta yok edildi ve onlara ait olan bütün malikâneler ellerinden alındı. Bunların yanında bütün Bizans bürokrat ve papazları, Ermeni kent, kilise ve manastırlarını ele geçirip buralara yerleştiler. Bu dönemde Ermeni kilisesini ortadan kaldırılmak maksadıyla dini kısımlar gerçekleştirildi.¹¹

XII. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos, Vekayi-nâmesi'nde Ermenistan'ın Bizans'a devredilmesinden yakınarak şöyle demektedir:

“İşte Ermeni milleti bu suretle esaret altına alındı. Memleket kâmilten kanla kaplandı ve bir ucundan öbür ucuna kadar çalkanan bir kan deryası haline geldi... Ermeni milletinin Grek milletinin yüzünden çektiği ıstırapları kim birer birer tasvir edebilecektir. Çünkü Grekler, Ermeni milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmişlerdi... Ermenistan, Grekler'in elinden (Türkler tarafından) alındıktan sonra Ermeniler, Romalılar'ın bütün fenalıklarından kurtulmuş oldular... Fakat onlar(Bizanslılar), bundan sonra da... Ermeni mezhebinin tetkiki ile uğraştılar ve Allah'ın Kilisesi'nin içinde kargaşalık çıkardılar... Onlar bu gayretleri ile bütün Ermeni prens ve kumandanlarını Şark'tan çıkarıp kendi memleketlerinde ikâmet etmeye mecbur ettiler.”¹²

2. Hakim Devletin Siyasi Emellerine İlişkin Göç ve Sürgünler

MS. 428'de Büyük Ermenistan Krallığı'nın ve 1375'te de Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılmasının ardından bağımsız bir devlet kuramayan Ermeniler, bağımsız bir devlet kurabilmek veya daha fazla siyasi hak elde etmek amacıyla hâkimiyeti altında buldukları devlete karşı ayaklanmaları neticesinde göç ve sürgüne maruz kaldılar. Kimi zaman Ermeniler her hangi bir ayaklanma hareketine girişmeseler de yöneticilerinin stratejik ve güvenlik kaygılarından kaynaklanan kararları sonucunda düşman devletle olan sınır boylarına veya yeni fethedilen yerlere sürüldüler. Ermenileri siyasi nedenlerle en fazla göç

11 Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri* (Ankara: TTK Yay., 2002), 13-14.

12 Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, çev. Hrant Andreasyan (Ankara TTK Yay., 2000), 111-112.

ettiren devlet, onları mezhep farkından dolayı en çok baskıya maruz bırakan Bizanslılar oldu. Bizanslılardan sonraki tarihlerde ise bu işi Ruslar  stlenecekti.

Bizans imparatorluğu hemen her devirde hâkimiyeti altında yaşayan toplulukların önemli bir kısmını çeşitli nedenlerle sürgüne tabi tutmuş güce zorlamıŐ ve başka bölge bölgelere iskân etmiştir. Bizans imparatorlarının güce zorladığı ve iskâna tabi tuttuğu toplulukların başında Balkanlar’da Türkler ve Slavlar, Anadolu’da Ermeniler gelmektedir.

Bu iskân hareketlerinin, dıŐarıdan gelen saldırılara karşı koyacak g c l  bir savunma oluşturmak veya karşı saldırılarda bulunmak d Őuncesinden kaynaklanan askeri,  t l vaziyetteki arazileri üretime kazandırmak amacına yönelik ekonomik ve farklı etnik unsurları asimile edip YunanlılaŐtırma d Őuncesinden kaynaklanan siyasi nedenleri vardır. Saydığımız bu nedenlerin yanında Bizans imparatorlarının Ermenileri g ç ettirmesinin ve yaşadıkları bölgelerden  kartıp çok uzam mesafelere iskân ettirmesinin bir başka nedeni vardır. Esasen Bizans bunu bir devlet politikası haline getirmiştir. Bizans imparatorları, Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri ilhak ettikten sonra, Ermeni kralları ve onlara bağlı toplulukların devlet için tehdit oluŐturmasının önüne geçmek ve devletin otoritesini g c lendirmek amacıyla böyle bir uygulamayı gerekli g rmuŐlerdir.¹³

11. yüzyılda yukarı Van Gölü havzasından Batum’a kadar uzanan yerler, çeşitli Ermeni aile ve kollarının yönetimleri altında, halklarının birbirinden ayrı yaŐamaları nedeniyle siyasi bir birlikten yoksun bulunuyordu. Yöresel Müslüman emirliklerle yaptıkları çatışmalar yanında, özellikle derebeylik düzeni içinde bulunan bu aile kolları arasında sürüp giden anlaşmazlıklar da Ermeniler arasında tam bir birliğin oluŐmasına engel olan nedenlerin başında gelmekteydi. Ayrıca Ermeniler, t bi görünmelerine rağmen Bizans İmparatorluğu’nun mezhep ve siyasi baskılarına ve hatta zaman zaman ciddi bir Şekilde giriŐtikleri askeri hareketlere karşı aralarındaki anlaŐmazlıkları bırakıp geniş direniŐ eylemlerine baŐvurmaktaydılar. Fakat Bizans İmparatoru II. Basil (976-1025), imparatorluğun Müslüman devletlerle yapmakta olduğu mücadelelerin önemli bir cephesini oluşturan Doğu Anadolu bölgesinde, vasal Ermeni krallıklarının bu isyank r hareket ve davranıŐlarını hoş karŐılamıyordu. Bu nedenle, söz konusu Ermeni memleketlerinin de yönetimi doğrudan doğruya Bizans’a bağlamak isteyen II. Basil, kuvvetli ve kalabalık bir orduyla harekete geçerek Doğu Anadolu’ya gelip 12 kale, 4400 köy ve 115 manastırla birlikte Van ve civarını ilhak ettiğini ilan ettikten sonra bu bölgede oturan 40.000 Ermeni’yi, Bizans’ın geleneksel politikası gereğince, güce zorlayarak

13 Mehmet Ersa, *Selçuklular Zamanında Anadolu’da Ermeniler* (Ankara: TTK Yay., 2007), 7-8.

Orta Anadolu'ya Sivas, kısmen de Kayseri şehirlerine ve yörelerine yerleştirdi.¹⁴

Bazı batılı tarihçilere göre XII. yüzyılda Kilikya Ermeni Krallığı'nın kuran Ermeniler, ilk Haçlıların Asya'ya gelmelerinden az önceki dönemde, Fırat'ın yukarı kısmı ile sulanan bölgelerde yaşayan ancak Bizans'ın gittikçe artan tehdidi yüzünden milliyetlerini yitirmemek için oradan Kilikya yöresine göç eden Ermenilerdi. Haçlı tehdidinden kaçan bu Ermeniler, Doğu Anadolu'dan göç ederek önce Kilikya'nın kuzeyindeki dağlara yerleştiler. Daha sonra daha aşağılara inen Ermeniler, onları yarı rızalarıyla yarı zor ile göç ettiren Rumlara, II. Leon'un 1198'de Kilikya Ermeni Krallığı'nı kurmasına kadar bağlı bir şekilde yaşadılar.¹⁵

Kısa bir süre sonra Haçlıların yönetiminden de memnun kalmayan bazı Urfa Ermenileri, şehri Musul Emiri Mevdud'a vermek için onunla anlaştılar. Yapılan anlaşma gereği bu Ermeniler, şehrin doğu tarafında bulunan surlardan bir grup Türk askerini iplerle yukarı çıkardı.

Birinci Haçlı Seferi sırasında Anadolu'yu baştan başa geçen Haçlı orduları 1097 Ekim'inde Tarantolu Bohemondo'nun kumandası altında Antakya'yı kuşattılar. Kuşatma devam ederken şehrin Ermeni hâkimi Toros'un kötü yönetiminden memnun olmayan Urfa Ermenilerinden kırk kişilik bir grup I. Baudouin'in yanına giderek Toros'u öldürüp şehri kendisine teslim etmek istediklerini bildirdiler. İsyancılar isyanı 7 Mart

1098'de başlattılar ve Toros'u öldürdükten Urfa'yı I. Baudouin'e teslim ettiler.¹⁶ Urfa'yı teslim alan I. Baudouin 10 Mart 1098'de Urfa Kontluğu'nu kurdu.¹⁷

Kısa bir süre sonra Haçlıların yönetiminden de memnun kalmayan bazı Urfa Ermenileri, şehri Musul Emiri Mevdud'a vermek için onunla anlaştılar. Yapılan anlaşma gereği bu Ermeniler, şehrin doğu tarafında bulunan surlardan bir grup Türk askerini iplerle yukarı çıkardı. Ancak durumu fark eden Joscelin, bu Türk askerlerini öldürüp şehrin düşmesini önledi. Bundan sonra Joscelin, Ermenilere karşı şiddetli zulüm ve işkence başlatarak Ermenileri Urfa'dan tehcir etti ve arazilerini kontluğa ilhak etti.¹⁸

14 Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, 3.

15 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev., Enver Ziya Karal (Ankara: TTK Yay., 2000), 407.

16 Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I. Cilt*, çev., Fikret İşıltan (Ankara: TTK Yay., 1989), 158.

17 Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, 55. Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, 195.

18 Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)* (İstanbul: İstanbul Üni. Ede. Fak. Yayınları, No: 1896, 1974), 145-146; Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, 61.

Ermenilerin Urfa’dan tehciri ile ilgili olarak Mateos’un şu ifadeleri zikredilmeye değerdir;

“...11 Mayıs 1113 tarihine tesadüf eden Pazar günü, yemek vaktinde Urfa şehri müthiş bir akıbeta uğradı. Baba oğlunu, oğul da babasını inkar etti. Şehir, haykırış ve figanlarla doldu ve her bir ev matem içine düştü. Çünkü O gün Urfa için bir felaket günü oldu. Franklar halkı evlerinden tardedtiler (kovdular) ve evlerde kalanların yakılmasını emrettiler. Şehirde 80 kişiden başka kimse kalmadı. Bunları gören her bir adam şehrin akıbeti için ağladı, çünkü Frankların yapmadığı fenalık kalmamıştı. İşte bu zamanda ilk peygamberlerin “Vay Abgar’ın milletine” diye söylemiş oldukları sözler hakikat oldu. Kovulan halk Samsat şehrine gitti ve başkent Urfa ıssız kaldı. Vaktiyle insanların annesi olan ve muhtelif taraflardan gelen karmakarışık kitleleri ve bu arada dilenci gibi gelen Frankları ilk olarak haçla karşılayıp sinesinde toplayan bu şehir, şimdi dul kalmış zavallı bir kadın gibi yapayalnız oturuyordu. İşte Franklar onun, kendilerine yapmış olduğu iyiliklerin karşılığı olarak onu, en kötü muamelelere maruz tuttular ve Hıristiyanlara bu fenalığı reva gördüler.”¹⁹

Selçukluların Anadolu’yu fethettiler ve sıralarda Selçuklu istilasından kaçan Ermeniler, Anadolu’nun çeşitli yerlerine dağıldılar. Öyle ki; Selçuklu istilası neticesinde Ermenilerin Doğu Anadolu’yu terk ederek daha Batı’ya ve Güneybatıya göç etmeleri Ermeni tarihçiler tarafından Ermenilerin ilk toplu göçü kabul edilmektedir.²⁰

1236 yılındaki Moğol istilâsı sırasında birçok Ermeni, Moğollar tarafından Kazan ve Astrahan taraflarına götürüldü, Çukurova (Kilikya)’dan da 30.000 Ermeni, Kıbrıs’a, Girit’e ve İtalya’ya göç etti. Daha sonraları da, Macaristan’a, Romanya’ya, Polonya’ya ve Hindistan’a gidenler oldu.²¹

Memlûk Sultanı Baybars (1223-1277) döneminde, 1273-1275 yıllarında Çukurova ve civarını istilâ eden Memlûklar, 10.000 kadar Ermeni’yi Mısır’a sürdüler.²²

19 Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor’un Zeyli*, 249-250.

20 Migliorino, *Reconstructing Armenia in Lebanon and Syria*, 9. Ayrıca bkz: Robert Bedrosian, “Armenia During the Suljuk and Mongol Periods,” *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, Volume II, Ed. Richard G. Hovhannisian (New York: St. Martin’s Press, 1997), 241, ve Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion* (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1965), Chapter 1.

21 Christopher J. Walker, *The Survival of a Nation* (England: Routledge, 1980), 31; Uras, *Tarihte Ermenileri ve Ermeni Meselesi*, 627.

22 Jacques de Morgan, *History of the Armenian People, From the Remotest Times to Present Day* (Hairenik Press, 1918), 238. Eserde 15 bin Ermeni’nin de Memlûklerce katledildiği belirtilmektedir.

1380-1469 yılları arasında bugünkü Doğu Anadolu, Güney Kafkasya, İran Azerbaycanı ve Kuzey Irak arazilerinde egemenlik sürmüş bir Oğuz boyu olan Karakoyunlu Devleti zamanında, Ermeniler, o dönem en büyük rakip devlet olan Ak Koyunlu Devletine karşı yapılan saldırılarda kullandı. Timur İmparatorluğu'nu kargaşadan çıkararak yeniden toparlamaya muvaffak olan Şah Ruh Han 1435-36'da Karakoyunlu hakimi İskender Bey'in üzerine yürüyerek onu tahttan indirdi ve yerine kendine sadık Cihan Şah'ı getirerek Tebriz valiliğine tayin etti. 1447'de Şah Ruh ölüp 1449'da Uluğ Bey suikast sonucu öldürülünce Timur İmparatorluğu'nda kargaşalar baş gösterdi. Cihan Şah da bu durumundan istifade ederek isyan etti. Timur baskısının azaldığı 1437'den itibaren tekrar genişlemeye başlayan Karakoyunlu Devleti, 1440'ta Gürcistan ve Tiflis'i, 1445'te İsfahan'ı, 1447'de Fars ve Kirman'ı, 1450'de Cürcan ve Mazenderan'ı, 1458'de Herat, Nişabur ve batı Horasan'ı fethederek geniş bir sahayı yönetimi altına aldı. Cihan Şah yaptığı fetihlerin ardından hakimiyeti altın giren Erivan, Ağrı, Muş, Bitlis ve Ahlat bölgelerinde yaşayan Ermenilere hoş görülü davrandı. Yıkılan Ermeni kiliselerinin tamir edilmesine, katagigosluğun Eçmiadzin'de tekrar açılmasına izin verdi. Ancak bu hoşgörülü adımların ardından Ermeniler, tekrar makûs talihleri zorunlu göçle karşı karşıya kaldılar. 1440'ta Gürcistan'da Ermeni nüfusu katledildi. Tiflis'te 8000 Ermeni katledilirken 9000 Ermeni esir edildi. Daha sonra yine Güney'e Bitlis, Muş ve Ahlat'a yönelen Cihan Şah beraberinde 1500 Ermeni'yi tutsak olarak götürdü.²³

XVI. yüzyılda Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı coğrafya Karabağ ve çevresi Şah I. Abbas'ın hükümrancılığı altında, başlarında Şah'a bağlı "melik" denen yöneticilerin olduğu beş yarı bağımsız bölgeye ayrılmıştı. Babadan oğula saltanat yoluyla iş başına gelen melikler bu bölgelerin hakimi, yargııcı ve komutanıydı.²⁴ Bu beş bölge ise Gence ve Terter nehirleri arasında kalan Gülistan, Jiraberd, Haçen ve Terter nehirleri arasında kalan Haçen, Haçen nehri, Dizapet dağları ile Ballıçay Suyu arasında kalan Varanda ve son olarak Dizapet dağlarından Aras nehrine kadar uzanan Tizak'tı. Gülistan, Bağlaryan Melik ailesinin; Jiraberd, İsrailyan Melik ailesinin; Varanda, Şahnazaryan Melik ailesinin ve Tizak, Avanyan Melik ailesinin yönetimindeydiler.²⁵

1603 yılında İran hükümdarı Şah I. Abbas, Osmanlı Devleti'nin Avusturya ile savaş halinde olmasını ve Anadolu'da çıkan Celali İsyanlarından uğraşmasıyla zayıf düşmesini fırsat bilerek Ferhat Paşa Antlaşması (1590)'yla kaybettiği

23 Dikran Kouymjian, "Armenia From the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration of Shah Abbas (1604)," *The Armenian People From Ancient to Modern Times* 6, Volume I.

24 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* (University of California Press, 1963), 18.

25 Garabet Basmacıyan, *Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri*, çev., Mehmet Baytımur (İstanbul: Peri Yay., 2011), 38.

toprakları geri almak istedi. Şah Abbas’ın Tebriz’e taarruzu ile Osmanlı-Safevî savaşı başladı.²⁶ 1603’te Tebriz’i sonrasında Erivan’ı ele geçiren Şah 1605’te Bağdat’ı da işgal etti. Şah Abbas Osmanlıların beklenen karşı taarruzunu karşılamak için Şah İsmail’in oğlu Şah Tahmasp’ın 1553’te uyguladığı “yak ve bırak (scorched-earth)” yöntemini tekrar uyguladı. 1604’ten başlayarak Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgeler yakıp yıkıldı. Şah’ın ilan ettiği buyrukla Ararat (Ağrı) Dağı muntıkası ve Aras Nehri vadisinde yaşayan tüm Ermenilere toplu bir şekilde göç ettirilecekleri duyuruldu ve belirli yerlere toplanmaları emredildi. Safevi kuvvetleri Ermenilerin boşalttıkları evleri, tarlaları yaktı ve ilerleyen Osmanlı ordusunun kullanabileceği her şeyi yok etti. Yaşadıkları köyleri boşaltmaları emredilen Ermeniler Ağrı Dağı’nın etrafındaki geniş düzlüklerde toplanmıştı. Sayıları 20.000 bulan Ermeniler Şah’ın askeri tarafından zorla İran’a götürüldü. Neredeyse aynı günlerde IV. Murad’ın emriyle Ermenilerin boşalttıkları bölgeleri doldurmak amacıyla İstanbul’dan 7000 Ermeni yola çıkarıldı.²⁷ Tebrizli Arakel gibi tarihçiler bu zorla göç ettirilme esnasından yüzlerce insanın gemilerin yeterlisi olmaması nedeniyle Aras Nehri’ni geçerken boğulduğu kaydetmektedir.²⁸ Göçürülen Ermeniler Tebriz, Kazvin, Gilan, Enzeli, Darband ve Kaşhan’a iskan ettirildi. 1603-1629 yılları arasında İran’a göçürülen Ermeni miktarı net olarak bilinmemekle birlikte 60.000 aile veya 300.000 kişi gibi tahminler yapılmaktadır.²⁹

1743-1746 Osmanlı-İran Savaşları sırasında Kırım, Lehistan ve Hazar Denizi’nin kuzeyine doğru Ermeni göçleri devam etti.³⁰

Ermenilerin Ruslarla ilk teması 10. yüzyıla dayanır. Fakat Moskova’daki mevcudiyetleri ancak 14. yüzyılın bitiminde belgelenebilmiştir. Altınordu devletinde tüccar, temsilci ve vergi tahsildarı olarak görev alan Ermeniler, Kafkasya, Kırım ve özellikle de Volga nehirleri boyunca seyahat ederek, civar şehirlere yerleşmişlerdir.³¹ Ticari kaynaklı bu seyahatler neticesinde Kırım’da 15. yüzyılın başlarından itibaren bir Ermeni cemaati oluşmuştu. Kırım’daki bu Ermeni cemaati ilk olarak 1468’e Kırım Hanı olan Mengli Giray zamanında bir göçe tabi tutuldu. Mengi Giray 1476’da Solgat, diğer adı Eski Kırım olan şehir için Cenevizlilerle girdiği mücadelede başarılı oldu. Cenevizliler

26 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK Yay, Cilt III, Kısım I, 2009), 63-67.

27 Kouymjian, “Armenia,” 20, 25.

28 Kouymjian, “Armenia,” 20, 25.

29 Vartan Gregorian, “Minorities of Isfahan; The Armenian Community of Isfahan 1587-1722,” *Iranian Studies*, vol., 7, No:3/4 (Summer-Autumn, 1974). Ayrıca bkz: Razmik Panossian, *The Armenians; From Kings and Priests to Merchants and Commisars* (New York: Columbia University Press, 2006), 78.

30 Uras, *Tarihte Ermenileri ve Ermeni Meselesi*, 627.

31 Bournoutian, *Ermeni Tarihi, Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev., Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı (İstanbul: Aras Yay., 2011), 185.

katledildikten sonra burada yaşayan Ermeni ve Rumlar da Kırım yarım adasının güneyine göç ettirildi.³² Kırım Ermenileri 1762 yılında Rusya'nın tahtına II. Katerina geçince bir kez daha göçe maruz kaldılar. II. Katerina, Osmanlı ve Rusya arasında 1769-1774 yılında gerçekleşen savaş nedeniyle Kırım'daki Ermeni cemaatini 1779'da Don nehri kıyısında yeni bir yerleşim yerine göç ettirdi.³³

Ancak Kırım Ermenilerinin zorunlu göç talihsizliği burada son bulmayacaktı. Çok geçmeden bu defa Kırım'ın tahtı için mücadele eden Şahin Giray ve Selim Giray arasında Şahin Giray'ı destekleyen Ruslar, Şahin Giray'a yardım etmek amacıyla 1777'de Kırım'a girdi. Şahin Giray Rus desteğiyle tekrar başkente yerleşti. Ocak 1878'de karşı atağa geçen Selim Giray başlangıçta biraz Şahin Giray'a karşı bazı başarılar elde ettiyse de, Şahin Giray ona yardım eden sekiz bin Rus askeri sayesinde Selim Giray'ı Eylül 1778'de tekrar yendi. Bu savaşın akabinde Ruslar, Kırım'daki bütün Ermeni ve Rum aileleri Rusya'ya sürdüler. Ruslar, 75.000 kişiye tekabül eden bu aileleri eski adı Azof olan Ekaterinoslaf'a gönderdiler ve onları buradaki Rus aileleriyle değiştirdiler. Daha sonra bu aileler, Nogaylar tarafında terk edilen topraklarda soğuktan adeta perişan olacaktı.³⁴

Çar I. Nikolay zamanında ise İranlılar ile yapılan ikinci Rus-İran savaşı (1826-1828) neticesinde 28 Şubat 1828'de taraflar arasında Türkmençay antlaşması imzalandı. Antlaşma neticesinde İran, Erivan şehri ve bölgesi dahil olmak üzere, Aras nehrinin sol sahil tarafını Rusya'ya bıraktı.³⁵ Ayrıca Rusya, İran'dan yirmi milyon ruble tazminat alacak ve Hazar Denizi'nde imtiyazlara sahip olacaktı.³⁶ Gelecekteki bir İran tehlikesine karşı kendini koruma endişesi duyan Rusya bu amaçla İran'a karşı bir sınır hattı belirleme ihtiyacı hissetti. Bundan sonra Rusya ile İran arasındaki yeni sınır Aras nehri olarak belirlendi.³⁷ Bu arada 8.000 hane halkından oluşan ortalama 40.000 Ermeni Güney Azerbaycan topraklarından Rus topraklarına göç ettirildi. Göç edenler Karabağ'a yerleştirildi.³⁸

32 Henry H. Howorth, *History of the Mongols* (London: Longmans, Green And Co., 1880), 457 Part II.

33 Bournoutian, *Ermeni Tarihi, Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış*, 189.

34 Howorth, *History of the Mongols*, 559-600.

35 Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)* (Ankara: TTK Yay., 2010), 323.

36 Bournoutian, *Ermeni Tarihi, Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış*, 192.

37 Henry Tyrrell, *The History of Russian Empire (From Its Foundation By Ruric The Pirate To The Accession Of The Emperor Alexander II)* (London and New York: The London Printing and Publishing Company, 1969), 475.

38 Seyit Sertçelik, *In The Light Of Russian And Armenian Sources, The Emergence Of The Armenian Question (1678-1914)* (Ankara: Grand National Assembly Of Turkey Publications No:141, 2010), 46.

1828 yılında Rusya kendi tahrikleri ve yardımlarıyla başlattığı Yunan isyanı dolayısıyla zor bir durumda bulunan Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtı. Karadeniz kıyısından ilerleyerek Anapa ve Ahıska'yı ele geçiren Ruslar, bölgedeki Ermeni halkın da yardımıyla Doğu Anadolu'ya girip Kars'ı ele geçirdiler ve Erzurum'a kadar ilerlemeyi başardılar.³⁹ Rusya bu savaşta İran hareketinde uyguladığı taktiği uygulayarak Anadolu üzerinden geçerken içerden kendisine meyleden Ermenileri kullandı. Ermeniler içerden Türk tarafının kıt'a harekâtı ve mevki durumu hakkında bilgi aktarmaları ve arazide ilerlemelerini kolaylaştırmak için kılavuzluk yapmaları sayesinde Ruslar Doğu Anadolu'da, Ahıska, Kars, Beyazıt ve Erzurum kalelerini kolayca ele geçirdiler.⁴⁰

14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması'yla savaş sona ermiş, Rusya, Tuna nehrinin ağzındaki adalar ile Kafkasya'daki stratejik önemi olan bazı yerleri ele geçirmiş ve böylece Karadeniz'in batısından ve doğusundan biraz daha güneye inmiş oldu. Bu antlaşma ile Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya ile ilişkisi kesilmiş, bütün Kafkasya Rusların eline geçmişti. Ruslar Erzurum'a doğru ilerlerken onları nümayişle karşılaşmış olan bölge Ermenilerinden 100.000 kadarı barış yapıldıktan sonra Erzurum ve Eleşkirt bölgesinden Rusya'ya gitti. Rusya'ya giden bu Ermeniler Erivan, Ahılkelek ve Ahıska bölgelerinde yerleştirildiler.⁴¹

Ruslar, Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Ermeni göçürtmeyi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında ve sonrasında da devam ettirdiler. 1877-1878 yıllarında 84.000 Ermeni Ruslar tarafından Rusya'nın Kafkasya'daki topraklarına göç ettirildi. Göç ettirilen Ermeniler Yelizavetpol, Erivan, Tiflis valiliğinin Borçalı,

39 Stanford Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* (New York: Cambridge University Press, 1977), 139.

40 Muammer Demirel, “Rusya'nın Ermeni Meselesine Etkisi,” *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri* içinde, Ed., İdris Bal-Mustafa Çufalı (Ankara: Lazer Kitapevi, 2006), 206.

41 Richard G. Hovhannisian, *Armenia on the Road to independence* (Los Angeles: University of California Press, 1976), 405. Kemal Beydilli de Ruslar tarafından göçürülen Ermeni miktarını 100.000 olarak vermektedir. Bkz: Kemal Beydilli, “1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler,” *Belgeler*, Sayı 17, Ankara, 1993, 383, 410. Aynı Şekilde Ufuk Gürsoy'da “1821829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya” adlı eserinde göçürülen Ermeni miktarını 100.000 olarak vermektedir. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi Müdürlüğü'nün yayınladığı bir çalışmada bu savaşta göçürülen Ermeni miktarı 150.000 olarak verilmiştir. Bkz: Ufuk Gürsoy, “1821829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya,” *Türk Kültürünü Araştırma Yayınları* (İstanbul, 1993), 23-25, ve “Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920),” *T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı*, Yayın no: 28 (Ankara, 2001), IX. Halil Metin ise bu konuda farklı olarak, savaşın son Osmanlıların tepkisinden korkan Erzurum Murahhası Episkopos Garabet, Erzurum, Kars, ve Beyazıt'tan 90.000 Ermeni'yi alarak Rusya'ya göç ettiğini ve bu göçmenlerin Gümrü ve Gürcistan'a yerleştirildiğini yazmaktadır. Bakınız: Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları* (İstanbul: MEB Düşünce Eserleri Dizisi, 1997), 27.

Ahılkelek ve Ahaltsihis kazalarına yerleştirildi. Türkiye’den Kafkasya’ya en kalabalık Ermeni göçü 1894’de ve sonrasında yaşandı. 1894’te 90.000, 1897’te 10.000 Ermeni Türkiye topraklarından göç ederek Kafkasya’ya geçti. 1908 yılına gelindiğinde, Türkiye’den Kafkasya’ya göç eden Ermeni sayısı 1.000.000’u bulmuştu.⁴² 1895-1896’da Anadolu’da yaşanan Müslüman-Hristiyan çatışmaları nedeniyle 60.000, I. Dünya Savaşı sırasında da 400.000 civarında Ermeni güney Anadolu’dan Kafkasya’ya göç etti.⁴³ Rusya onlardan I. Dünya Savaşı sırasında faydalanmak maksadıyla Ermenilerin bu göçlerini teşvik ediyor kimi zaman Rus topraklarında kurulmuş Ermeni komiteleri sayesinde onları buna zorluyordu. Ancak 1880’den itibaren Rus politikası anti-Ermeni bir hal aldı ve Rusya Ermeniler üzerinde bir “Ruslaştırma” siyaseti gütmeye başladı. 1884’de Tiflis’de yayınlanan Mişak gazetesi basıldı ve kapatıldı. Bir çok Ermeni Sibiryaya sürüldü. Aynı yılda Eçmiyadzin Katagikosluğuna seçilmiş olan İstanbul Patriği N. Varjabedian bu tayini Rusya tarafından kabul edilmedi ve kendisinin Rusya’ya girişine izin verilmedi. 1885’te tüm Ermeni okulları kapatılarak yerine Rus okulları açıldı.⁴⁴ 1896’da birçok Ermeni aydınları tutuklanarak Sibiryaya sürüldüler. Ermeni hayır cemiyetleri kapatıldı, basına sansür uygulandı.⁴⁵

Rusya onlardan I. Dünya Savaşı sırasında faydalanmak maksadıyla Ermenilerin bu göçlerini teşvik ediyor kimi zaman Rus topraklarında kurulmuş Ermeni komiteleri sayesinde onları buna zorluyordu. Ancak 1880’den itibaren Rus politikası anti-Ermeni bir hal aldı ve Rusya Ermeniler üzerinde bir “Ruslaştırma” siyaseti gütmeye başladı.

Nihayet Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) esnasında Ermeni gönüllülerinin bağımsız bir Ermenistan kurma ümidiyle Doğu’da Rusların, Güney’de ise önce İngilizler sonra da Fransızların yanında yer alması 1915’te Ermeni tehciri kararının alınmasına neden oldu. Bu karar ile o sıra savaş cephesi olan Doğu Anadolu’da yaşayan Ermeniler, henüz savaş alanı durumunda olmayan Suriye topraklarına gönderildi. Tehcir edilen Ermeni miktarı hakkında muhtelif eserlerde çok farklı rakamlar zikredilmektedir. Ancak genel olarak

42 Yasin Aslan, *Can Azerbaycan (Karabağ’da Talan Var)* (Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi 2, 1990), 52.

43 Justin McCarthy, *Population History of The Middle East and The Balkans* (Istanbul: The ISIS Press, 2002), 289.

44 Bournoutian, *Ermeni Tarihi, Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış*, 237. Rusya’nın tarih tebaası olan azınlıkları Ruslaştırma politikaları için bkz: *The Cambridge History of Russia, Vol., II, Imperial Russia, 1689–1917*, Theodore R. Weeks, *Managing Empire: Tsarist Nationalities Policy* (New York: Cambridge University Press, 2006), 37.

45 Uras, *Tarihte Ermenileri ve Ermeni Meselesi*, 371.

tarihçilerin üzerinde uzlaştığı rakam 450.000’in altındadır. Bu konuda kapsamlı çalışmalar yapan tarihçilerden Yusuf Halaçoğlu 438.758⁴⁶ rakamını zikrederken, Kemal Çiçek ABD Ulusal Arşivi’nden derlediği konsolos raporları ve misyoner kaynaklarına dayanarak bu rakamın 500.000’in⁴⁷ üzerinde olduğunu ifade etmektedir. Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayınlanan belgelerde de tehcir edilen toplam Ermeni sayısı 413.067 kişi olarak gözükmektedir.⁴⁸

Ermenilerin siyasi nedenlerle göç ettirilmeleri I. Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra da devam etti. Fransa, I. Dünya Savaşı’ndan sonra Türklerin başlattığı Milli Mücadele yenilince 1921’de imzalanan Ankara Antlaşması’nı müteakip Çukurova ve çevresini boşaltmak zorunda kaldı ve Lübnan’daki Hristiyan nüfusu arttırmak amacıyla geri çekilirken bölgede yaşayan birçok Ermeni’yi Suriye ve Lübnan’a taşıdı. 1918’den beri bölgede manda yönetimi kurmuş olan Fransız yönetimi Anadolu’dan özellikle Maraş ve Antep vilayetlerinden Lübnan’a götürdüğü Ermenilere 1924 tarihinde “Lübnan Vatandaşlığı” hakkını tanıdı.⁴⁹

Fransızların Ermenileri göç ettirmesi 1939 yılında bir kez daha gerçekleşti. Fransız mandasında kalmış olan bölgede bulunan İskenderun Sancağı’nın 1939 yılında Türkiye’ye teslim edilmesinden sonra, Fransızlar tarafından 1919 ve 1921 yıllarında Türkiye’ye Çukurova, Erzin, Dört Yol, İskenderun, Belen, Kırıkhan, ve Samandağ ile çevre yerleştirilen Ermeniler de Suriye ve Lübnan’a göç etti. 1940 Arap-İsrail savaşı nedeniyle Filistin’den ve 1960’ta Suriye’de vukuu bulan milliyetçi uyanış neticesinde de bu ülkelerde yaşayan Ermeniler, Lübnan’a göç etti.⁵⁰

3. Ticari ve Ekonomik Kaygılara Müstenit Göç ve Sürgünler

Ünlü tarihçi Joseph-François Laurent, 1920 yılında yayınladığı bir araştırmasında: “Ermenilerin yurtlarını terk etmesinin bir sebebinin de bütün mirasın en büyük çocuğa geçmesini öngören hukuk düzeni (droit d’aînesse) olduğunu belirtmekte ve bu nedenle Ermenilerin servete kavuşmak için, kitle halinde başka ülkelere gittiklerini, böylece dünyanın her tarafına dağıldıklarını

46 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri* (İstanbul: Babı Ali Kültür Yayıncılık, 2010), 97.

47 Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917* (Ankara, TTK Yay., 2005), 249.

48 *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918* (Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay., 2005), 445.

49 Arda Jebejian, “*Changing Ideologies And Extralinguistic Determinants In Language Maintenance And Shift Among Ethnic Diaspora Armenians In Beirut*,” (*Yanlanmamış Doktora Tezi*, University of Leicester, 2007), 20.

50 Jebejian, “*Changing Ideologies*,” 20.

ifade etmektedir.⁵¹ Laurent'ın ifadelerine katılmak bir nebze mümkün olsa da, Ermenilerin ticarete olan yetenekleri, belki de yaşadıkları coğrafyanın onlara geçimlerini sağlamak için tarihin ilk dönemlerinden beri ticaret yapmaktan başka bir şans sunmamış olması, onların ticaret için başka yerlere göç etmelerine; bazen de ticari fonksiyonları nedeniyle hükümdarlar tarafından göç ettirilmelerine sebep oldu demek daha doğru olacaktır.

Oldukça geniş bir araziye yayılmış tarihi Ermenistan toprakları Asya ve Avrupa arasındaki karayolu ticaretinin tam merkezinde yer alıyordu. Ermeni yurdunun bu karakteristik özelliği, uluslararası ticaretin, tarihin ilk dönemlerden 17. ve 18. yüzyıla kadar Ermenilerin ekonomik hayatında merkezi bir yer almasına neden oldu.

16. yüzyılda Avrupa kaynaklı ticari seferler Akdeniz ve Karadeniz limanlarına ulaştı, oradan doğuya doğru tarihi Ermenistan toprakları ve Hazar denizine kadar genişledi. Bu birleşme yerinden hareketle biri Asya'nın merkezi Çin'e olmak üzere Kuzeydoğuya, diğeri Güneydoğu Asya'yı kat edip Hindistan'a ulaşacak iki ticari rota oluştu. Bu ikisinin yanında Hazar Denizi'nin güneyinden kuzeye; Rusya'ya doğru uzanan bir üçüncü bir rota daha vardı. Ermeni tüccarlar bu rotaların hepsinden faaldi ve Asya ile Avrupa arasındaki ticaretin önemli, bir kısmını ellerinde bulunduruyorlardı.⁵² Ermeni tüccarlar karayolu ticaretinin yanında, Afrika kıtasının güney sahillerinden, Hint Okyanusu ve Filipinlere kadar genişleyen deniz yolu ticaretiyle de uğraşıyorlardı.⁵³

Yaşadıkları yerlerden çok uzakta yatırım yapan ve Asya ve Avrupa'nın kilit şehirlerinde ticari toplulukları kuran Ermeni tüccarlar uzak mesafeli bir ticaretin alt yapısını kurmuş oldular. Bu ticari ağ Ermeni tüccarların güven kazanmaları ve ticari bilgilerini gittikleri yerlerdeki tüccarlara aktarmalarını ve onlardan yeni şeyler öğrenmelerini sağladı. Neticede Ermeni tüccarları, gittikleri yerlerde bugün adına "ticaret diasporası" adı verilen Ermeni

51 J. Laurent, *Les Origines Médiévales de la Question Arménienne* (Paris: REA, Tome I Fascicule I, 1920), 2, 37-46, zikreden: Erdal İltter, *Ermeni Kilisesi ve Terör* (Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 11, 1999), 74. Bir başka eserde ise Ermenilerdeki miras sistemi ile alakalı olarak, hem anne hem de babanın ölmesi durumunda babaya ait ev ve müstemilatı en büyük erkek çocuğa kalacağı, annenin hayatta kalması durumunda ise evin mülkiyetinin genellikle en küçük erkek çocuğa kalacağı belirtilmektedir. Bkz: Mary Kilbourne Matossian, *Susie Hoogasian Villa, 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, çev., Altuğ Yılmaz (İstanbul: Aras Yay., 2006), 35-36.

52 Vahe Baladouni, "Introduction Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries; *English East India Sources*," Ed., Vahe Baladouni ve Margaret Makepeace (Philadelphia: American Philosophical Society, 1998), XVI.

53 Ronal Ferrier, "Trade from Mid-14th Century to the End of the Safavid Period," in *The Cambridge History of Iran*, Ed., Peter Jackson ve Laurence Lockhart (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 469, vol., 6. Eserde 1620 yılında Kwaja Nazar ve Kwaja Minas adındaki Ermeni gemi sahibi ve tüccarlarının Hindistan'a yaptıkları ticari seferler başlattıkları ve 1630 yılında bir çok Ermeni'nin Hindistan'a yerleşmiş olduğu belirtilmektedir.

cemaatleri kurdular.⁵⁴ Ermenistan coğrafyasının Osmanlı Devleti, İran ve Rusya'nın çarpışma sahası olması doğal olarak bu coğrafyada yaşayan Ermenileri de etkiledi. Ermeniler kimi zaman İran, kimi zaman da Rusya ve Osmanlı Devletine tabi oldular. Ancak Ermenilerin yaşadığı coğrafya değişen zaman dilimleri boyunca hükmeden bu üç devletten hiç biri Ermenileri ticaret konusunda kısıtlamadı. Karadeniz ve Akdeniz ticareti genel olarak Ermeni tüccarların elinde kaldı. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Aras Nehri kıyısına kurulmuş bir şehir olan Julfa Ermenileri uluslararası tüccarlar ve Avrupa menşeli çeşitli ticari çiftliklerin temsilcileri olarak ün yapmışlardı.⁵⁵

Ancak Ermeniler bazen yukarıda izah etmeye çalıştığımız ticari faaliyetleri yüzünden de göçe ve yeniden iskâna zorlandılar. Örneğin 1514'te Tebriz'i işgal eden Yavuz Sultan Selim, sadece şehre ait ganimetleri almadı. Aynı zamanda burada yaşayan ve çoğunluğu Ermeni olan yaklaşık 3000 esnaf zanaatçıyı da beraberinde götürerek onları İstanbul'a yerleştirdi.⁵⁶ Aynı şekilde Ermeni tüccarların İran'ın ticaret ve üretimine katkı sağlayacağını düşünen Şah Abbas, 1604 yılında Kafkasya'da yaşayan binlerce Ermeni aileyi göç ettirerek onları yeni başkent yaptığı İsfahan'a iskân ettirdi.

Ermeni köylüler Gilan ve Mazandaran'ın ipek üretimine müsait köy ve kasabalara yerleştirilirken, tüccar ve zanaatkârlar ise İsfahan'ın yeni kurulan dış mahallelerine yerleştirildi. Ermenilerin yerleştirildiği bu dış mahalleler daha sonra Yeni Culfa olarak adlandırıldı ve dünya geneline yayılmış Ermeni ticari faaliyetlerinin merkezi oldu. 1630 yılında Yeni Culfa'da 30.000, İsfahan'a yöresinde kurulmuş 24 köyde ise 15.000 Ermeni nüfusu yaşıyordu.⁵⁷

Asya ve Avrupa'da belirli başkentlerde ve çeşitli ticaret merkezlerindeki bağlantıları sayesinde Ermeniler, Şah Abbas için, yeni kurulmuş başkent İsfahan'ı bir ticaret merkezine dönüştürme projesi için biçilmiş kaftandı. Ermenilerdeki girişimcilik ruhu ve ticari uzmanlık Şah'ın bu hayalini gerçekleştirmesini sağlayacaktı. İran'ın dış ticaretini, ham ipek üretimi ve ihracatıyla kalkandıran Ermeni tüccarlar aynı zamanda yeni ürünler ve yeni

Asya ve Avrupa'da belirli başkentlerde ve çeşitli ticaret merkezlerindeki bağlantıları sayesinde Ermeniler, Şah Abbas için, yeni kurulmuş başkent İsfahan'ı bir ticaret merkezine dönüştürme projesi için biçilmiş kaftandı. Ermenilerdeki girişimcilik ruhu ve ticari uzmanlık Şah'ın bu hayalini gerçekleştirmesini sağlayacaktı.

54 Baladouni, "Introduction," XVII.

55 Gregorian, "Minorities," 661.

56 Gregorian, "Minorities," 658.

57 Gregorian, "Minorities," 667.

pazar yerleri buldular ve ticaret yaptıkları sahayı ve rotayı daha da genişlettiler.⁵⁸ Yılda 200.000 ile 250.000 kilo arasında ham ipek Avrupa'ya taşınıyordu ve bunun % 86'si İran'dan geliyordu. İran'dan gelen bu ham ipeğin tüccarları ise Ermenilerdi. Ermeni tüccarların Halep, Bursa ve İzmir gibi Osmanlı ticaret şehirlerine taşıdığı ham ipek buradan Avrupa'ya taşınıyordu.⁵⁹

Bu ticari faaliyetleri sayesinde Yeni Culfa Ermenileri kısa zamanda zenginlik ve refaha kavuştular. Ancak bu refah İran topraklarının 1722 yılında Afganlar tarafından işgaline kadar sürdü. Afgan istilaları İran topraklarında büyük nüfus kayıplarına sebep oldu. Bu ölümlerden Yeni Culfa Ermenileri de payına düşeni aldı, nüfuzlu Ermeni tüccarları Hindistan, Rusya ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine göç etmek zorunda kaldı.⁶⁰

Ermeni göçleri günümüzde de devam etmektedir. 2010 yılında başlayan ve halen devam etmekte olan, Arap coğrafyasında yaşanan halk hareketleri neticesinde bu bölgelerde yaşanan çatışmalar nedeniyle, bu ülkelerde yaşayan Ermeniler, başta Ermenistan olmak üzere çeşitli Avrupa ve Amerika ülkelerine göç etmektedirler. Ermenistan Diaspora Bakanlığı'nın açıklamasına göre günümüz itibarıyla Suriye'den Ermenistan'a göç eden Ermeni sayısı 7.000'i bulmuştur.⁶¹ Hali hazırda Ermenistan'a göç eden bu ailelerden 30'u Ermenistan hükümeti tarafından Karabağ'a yerleştirilmiştir.⁶²

Sonuç

Günümüzde dünyanın neredeyse her yerinde geçmişi yedi yüzyıl öncesine dayanan Ermeni diasporaları vardır. Ermeni yazarlarca bu diasporaların 1915 Ermeni tehcirinden sonra oluştuğu belirtilse de, bunun aksine bu diasporaların asırlar önce oluşmaya başladığına dair güçlü kanıtlar vardır. Bunun nedeni Ermenilerin 11. Yüzyıldan beri neredeyse her asır idaresi altında yaşadıkları devletlerin onları çeşitli nedenlerle göç ettirmeleridir. Bu sürgünler kimi zaman Ermenilerin dinlerini veya mezheplerini değiştirmelerinden ötürü vuku bulurken kimi zamanda idaresi altında yaşadıkları devletin onları siyasi ve

58 Baladouni, "Introduction," XX.

59 Sussan Babaie, Kathryn Babayan, Ina Baghdiantz McCabe, Massumeh Farhad, *The Slaves of The Shah; New Elites of the Safavid Iran* (Londra: I.B. Tauris, 2004), 50.

60 Baladouni, "Minorities," XXI.

61 *Zaman Gazetesi*, Şubat 15, 2013.

62 "Suriyeli ermeniler karabaga yerlestiriliyor," Erişim tarihi 23/03/2018
<https://www.ntv.com.tr/dunya/suriyeli-ermeniler-karabaga-yerlestiriliyor,bZ8g7NRFuEKARp7HB6-tCQ>.

Bir Makûs Talih; Göç ve Sürgün: “Ermenilerin Tarih Boyunca Maruz Kaldıkları Göç ve Sürgünler Üzerine Bir İnceleme”

---

askeri nedenlere müstenit gayelerle sınır boylarına veya yeni fethedilen yerlere göç ettirmesi neticesinde gerçekleşti.

Ermenilerin yaşadığı coğrafyanın yeryüzü şekilleri bakımından tarıma pek elverişli olmaması Ermenileri ticarete yönelmeye mecbur ederken, zamanla pek çok uzak ülkede ticaret kolonileri kuran Ermenilerin bu bölgelere göç etmelerine sebep oldu. Bu göçler ise dini ve siyasi kaynaklı göçlerden farklı olarak, genel Ermeni göçleri arasında ticari ve ekonomik kaynaklı göçleri oluşturmaktadır.

Tarih boyunca Ermenileri göç ettiren devletler ise genel olarak İran, Bizans ve Rusya imparatorlukları olmuştur.

KAYNAKÇA

Yayınlanmış Belgeler

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yay., 2005.

“Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920).” *T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı*, Yayın no: 28 (Ankara, 2001).

Kitaplar

Baladouni, Vahe ve Margaret Makepeace, Ed., *Armenian Merchants of the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries; English East India Sources*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1998.

Aslan, Yasin. *Can Azerbaycan (Karabağ'da Talan Var)*. Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi 2, 1990.

Basmacıyan, Garabet. *Ermeni Modern Tarihi ve Ermeni Sürgünleri (1375-19169)*. çev. Mehmet Baytimur. İstanbul: Peri Yay., 2011.

Bournoutian, George A. *Ermeni Tarihi, Ermenilerin Tarihine Kısa Bir Bakış*. çev., Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı. İstanbul: Aras yay., 2011.

Charanis, Peter. *Studies on Demography of the Byzantine Empire*. Londra: Variorum Reprints, 1972.

Çiçek, Kemal. *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*. Ankara: TTK Yay., 2005.

Çufalı, Mustafa, İdris Bal, Ed. *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*. Ankara: Lazer Kitapevi, 2006.

Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*. İstanbul: İstanbul Üni. Ede. Fak. Yayınları, No: 1896, 1974.

Ersan, Mehmet. *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*. Ankara: TTK Yay., 2007.

Gürsoy, Ufuk. *1821-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Yayınları, 1993.

- Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri*. İstanbul: Babı Ali Kültür Yayıncılık, 2010.
- Herzig, Edmund - Kurkchiyan Marina. *Armenians Past And Present In The Making Of National Identity*. Routledge Curzon Publishers, 2005.
- Heyd, W. *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. çev., Enver Ziya Karal. Ankara: TTK Yay., 2000.
- Hovannisian, Richard G. *Armenia on the Road to independence*. Los Angeles: Uniniversity of California Press, 1976.
- Howorth, Henry H. *History of the Mongols, Part II*. London: Longmans, Green And Co., 1880.
- İlter, Erdal. *Ermeni Kilisesi ve Terör*. Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 11, 1999.
- Jackson, Peter ve Laurence Lockhart. Ed. *The Cambridge History of Iran* vol. 6. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*. Ankara: TTK Yay., 2010.
- Kurkjian, Vahan M. *A History of Armenia*. New York: Armenian General Benevolent Union of America, 1958.
- McCarthy, Justin. *Population History of The Middle East and The Balkans*. İstanbul: The ISIS Press, 2002.
- Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. Çev., Hrant D. Andreasyan. Ankara: TTK Yay., 2000.
- Matossian, Mary Kilbourne - Villa Susie Hoogasian. *1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*. çev. Altuğ Yılmaz. İstanbul: Aras Yay., 2006.
- Metin, Halil. *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*. İstanbul: MEB Düşünce Eserleri Dizisi, 1997.
- Migliorino, Nicola. *Reconstructing Armenia in Lebanon and Syria*. New York: Berghahn Books, 2008.
- Morgan, Jacques de. *History of the Armenian Peope, From the Remotest Times to Present Day*. Hairenik Press, 1918.

- Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement,; The Development of Armenian Politicfal Parties through the Nineteenth Century*. University of California Press, 1963.
- Panossian, Razmik. *The Armenians; From Kings and Priests to Merchants and Commisars*. New York: Columbia Unicversity Press, 2006.
- Payaslian, Simon. *The History of Armenia, From Origin to the Present*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi I. Cilt.* çev., Fikret Işıltan. Ankara: TTK Yay., 1989.
- Sanjian, Avedis K. *Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*. Cambridge, Massachuset: Harvard, The University Press, 1965.
- Sertçelik, Seyit. *In The Light Of Russian And Armenian Sources, The Emergence Of The Armenian Question (1678-1914)*. Ankara: Grand National Assembly Of Turkey Publications No:141, 2010.
- Sevim, Ali. *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*. Ankara: TTK Yay., 2002.
- Shaw, Stanford - Shaw, Ezel Kural. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. New York: Cambridge University Press, 1977.
- Sussan, Babaie - Babayan, Kathryn - Baghdiantz, Mccabe Ina - Farhad, Massumeh. Edit. *The Slaves of The Shah; New Elites of the Safavid Iran*. Londra: I.B. Tauris, 2004.
- Tyrrell, Henry. *The History of Russian Empire (From Its Foundation By Ruric The Pirate To The Accession Of The Emperor Alexander II)*. London and New York: The London Printing and Publishing Company, 1969.
- Uras, Esat. *Tarihte Ermenileri ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yay., 1976.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Cilt III, Kısım I. Ankara: TTK Yay., 2009.
- Walker, Christopher J. *The Survival of a Nation*. England: Routledge, 1980.
- Weeks, Theodore R. *Managing Empire: Tsarist Nationalities Policy*. New York: Cambridge University Pres, 2006.

Makaleler

Beydilli, Kemal. “1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler.” *Belgeler*, Sayı 17 (Ankara, 1993).

Gregorian, Vartan. “Minorities of Isfahan; The Armenian Community of Isfahan 1587-1722.” *Iranian Studies* 7, no: 3-4 (Summer-Autumn, 1974).

Tezler

Jebejian, Arda. “*Changing Ideologies and Extralinguistic Determinants in Language Maintenance and Shift Among Ethnic Diaspora Armenians in Beirut.*” *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, University of Leicester, 2007.

Gazeteler ve İnternet Kaynakları

“Suriyeli Ermeniler Karabağa Yerleştiriliyor.” NTV, Erişim tarihi 23/03/2018.
[https://www.ntv.com.tr/dunya/suriyeli-ermeniler-karabaga-erlestiriliyor,
bZ8g7NRFuEKARp7HB6-tCQ](https://www.ntv.com.tr/dunya/suriyeli-ermeniler-karabaga-erlestiriliyor,bZ8g7NRFuEKARp7HB6-tCQ).

Zaman Gazetesi, Şubat 15, 2013.

İZMİR YANGINININ YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ*

(REVISITING THE FIRE OF İZMİR)

Maxime GAUIN**

Çeviri: Ahmet Can ÖKTEM

Öz: Eylül 1922’de İzmir’i harap eden yangın közleri halen sıcakken başlayan keskin tartışmaların ve münakaşaların konusudur. Fransız, Amerikan ile İngiliz arşivleri ve Türk ile İtalyan yayınlanmış kaynaklar vasıtasıyla yapılmış bir araştırmayı temel alan bu yazı farklı tezleri değerlendirmekte ve yangın için evrensel bir açıklamayı savunmaktadır ve araştırma kapsamını kronolojik ve coğrafi açıdan genişletme ihtiyacını savunmaktadır. Yangın Yunan ordusunun 1921’de ortaya çıkan ve 1922 yazında geniş ölçüde uygulanan arazi yakma politikasının sonucudur. Ancak, diğer yıkımların aksine, iş şehrin Ermeni ihtilalci milliyetçilerine bırakılmıştı. İç bölgede mümkün olan Fransız, İngiliz, Amerikan ve İtalyan askeri gemilerin yoğun olarak bulunduğu Anadolu’daki en büyük limanda mümkün değildi. Buna rağmen İzmir’deki Ermeni komitesi – çoğunluğu 1919-1920 arasında Kilikya’da görev yapmış olan ve ez az bir kısmı kundakçılık tecrübesine sahip – Yunan komutasının ihtiyaç duyduğu insan gücünü tedarik etmiştir.

Anahtar kelimeler: Ermeni milliyetçilik, Yunanistan, İzmir, Kemalizm, Türk Kurtuluş Savaşı.

Abstract: The fire that ravaged the city of İzmir in September 1922 is the subject of vivid debates and controversies that began when the embers were

* Bu makale, daha önce *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies* dergisi Vol. XLI, Sayı 1’de “Revisiting the Fire of İzmir” başlığı ile yayımlanmıştır. Bu yazı, İngilizce orijinal metnin Türkçe’ye çevrilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

** Maxime Gauin Ağustos 2012’den bu yana AVİM’de misafir araştırmacı olarak görev yapmaktadır. Şu anda Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nde Tarih Doktorası çalışmalarına devam etmektedir. Gauin, bundan önce Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kuruluşu’nda (USAK) araştırmacı olarak çalışmıştır. *European Journal of International Law*, *Journal of Muslim Minority Affairs*, *International Review of Turkish Studies* dahil farklı akademik dergilerde yazılar yayımlanmıştır. Ayrıca *Hürriyet Daily News*, *Daily Sabah*, *Haaretz*, *The Jerusalem Post* ve *Cumhuriyet* gibi günlük gazetelerde yazı yazmaktadır. Maxime Gauin’in araştırmaları Ermeni meselesinin güncel yönlerine ve Fransız-Türk ilişkilerine odaklanmaktadır.

still hot. Based on a research in French, American and British archives, as well as on Turkish and Italian published sources, this paper assesses the various theses and defends a global explanation for the fire, arguing for the necessity to extend the scope of the research chronologically and geographically. The fire is a culmination of the Greek army's scorched earth policy emerging as early as 1921 and widely practiced in summer 1922, but, unlike the other destructions, the job was left to the Armenian revolutionary nationalists of the city. Indeed, what was possible in the Hinterland was not for the biggest port of Anatolia, where French, British, American and Italian military ships concentrated. Regardless, the Armenian committee of İzmir—largely made of men who had served in Cilicia in 1919-1920 who, at least for some of them, had a practice of arsons—furnished to the Greek command the necessary manpower.

Keywords: *Armenian nationalism, Greece, İzmir, Kemalism, Turkish war of independence.*

GİRİŞ

İzmir'in (dönemin Hıristiyanları tarafından Smyrna olarak adlandırılmaktaydı) Eylül 1922'de Yunan güçleri tarafından (Türk ulusal hareketi tarafından nihai bir şekilde yenilgiye uğramalarından sonra) yakılması, son dönem Osmanlı tarihindeki en tartışmalı konulardan birisidir. Ermeni meselesi¹ veya Yunan-Türk savaşı konusuna kıyasla bu konuda çok daha az yayın bulunmaktadır, ancak en başından beri, yani 1922'den beri, bu konuyla ilgili hararetli bir tartışma sürmektedir.² Konunun bütünüyle polemiksel -ve siyasi- boyutunun ötesine geçilecek olursa, İzmir'in yıkılışı Atatürk döneminde Türk ekonomisinin toparlanma kapasitesini ciddi şekilde zayıflatmıştır. Atatürk'ün Şubat 1923'te Türkiye'nin ekonomik sorunları konusundaki konuşması Ankara yerine İzmir'de yapılmıştır.

Uzmanlar birbirlerinden alakasız bir şekilde bu vakayla ilgili ayrıntılı ve net raporlar hazırlamışlardır. Vamık D. Volkan ve Norman Itzkowitz, tanınmış gazeteci Willy Sperco ile birlikte, Atatürk'ün veya Türk üst komutasının bu vakada bir sorumluluğu olduğunu reddetmiş, fakat bu vakadaki geri kalan aktörler için tarafsız kalmışlardır.³ Bernard Lewis ve Xavier de Planhol gibi seçkin akademisyenler ise bu konuda sessiz kalmayı tercih etmektedirler.⁴ Jeremy Salt'a göre, şayet "yangın yanlışlıkla çıkarılmadıysa (Selanik'i 1917'de harap eden büyük yangının yanlışlıkla çıkarılması gibi), İzmir'i terk edenlerin orayı yakıp kül etmek için oraya gelenlerden daha büyük sebebi vardı."⁵ Ve

- 1 Bir hayli hassas olan bu konuyla ilgili tartışma mevcut yazının kapsamının dışındadır. Tarih yazımıyla ilgili bakış açıları için, diğerleri arasında, bakınız: Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, "The Authors Respond," *International Journal of Middle East Studies*, IX-3, October 1978, 388-400; Andrew Mango, "Historiography by Political Committee and Committed Historians: Review Article," *Middle Eastern Studies*, XXV-4, October 1989, 531-562; Jeremy Salt, "The Narrative Gap in Ottoman Armenian History," *Middle Eastern Studies*, XXXIX-1, January 2003, 19-36; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005); Maxime Gauin, "'Proving' a 'Crime against Humanity'?", *Journal of Muslim Minority Affairs*, XXXV-1, March 2015, 141-157; Hakan Yavuz, "A Topography of Positions in the Turkish-Armenian Debate," in Hakan Yavuz and Feroz Ahmad (ed.), *War and Collapse* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2016), 541-568.
- 2 Örneğin: Türkkaya Ataöv, *Armenian Falsifications* (New York: Okey, 2008), 109-123; Engin Berber, *The İzmir Fire* (İzmir: Ödemiş Belediyesi, 2013); Berthe Georges-Gaulis, *La Question turque* (Paris: Berger-Levrault, 1931), 244-245 ve 292; Marjorie Housepian, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (New York: Newmark Press, 1998); Lysimachos Economos, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom* (London: George Allen & Unwin, 1922).
- 3 Willy Sperco, *Moustapha Kemal Atatürk* (Paris: Nouvelles éditions latines, 1958), 81-84; Vamık Volkan and Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography* (Chicago-London: University of Chicago Press, 1984), 197-201.
- 4 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (New York-Oxford: Oxford University Press, 2002), 254; Xavier de Planhol, *Minorités en Islam. Géographie politique et sociale* (Paris: Flammarion, 1997), 337.
- 5 Jeremy Salt, *The Unmaking of the Middle East* (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2008), 78. Jorge Blanco Villalta'nın benzer bir görüşü vardır: *Atatürk*, (Ankara: TTK, 1982), 324.

dikkat çeken bir şekilde, Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı konusunda yazdığı geniş tarihçesinde, Stanford Jay Shaw yangının kaynakları üzerine yeni veri sunmamakta ve belirgin bir sonuç sunmamaktadır –bunun istisnası ise Shaw'ın vardığı şu sonuçtur: bu vakadan Türk tarafı sorumlu değildir.⁶

Şimdiye kadar olay üzerine eksiksiz bir rapor çıkarılmamıştır. Batılı bir dildeki en iyi monografi halen Heath Lowry'nin 1989'da yayınlanan ve son çeyrek asırdır sıkça atıf yapılan yazısıdır.⁷ Yazı gerçekten de çok ilginç bilgiler sunmaktadır, ancak sadece Amerikan kaynaklarına dayanmakta, yangının bağlamını analiz etmemekte (Türk Kurtuluş Savaşı) ve ağırlıklı olarak bir Ermeni sorumluluğunu olduğunu ileri sürse bile kesin bir sonuç sunmamaktadır.

Fransız donanmasının Türkiye ile Güney Rusya için istihbarat servisinin başı Kaptan Henri Rollin, bakanına (olağan raporlara ilave olarak) göndermiş olduğu bir kişisel mektupta kişisel soruşturmasından temel alınan ve üç şahidin ifadesi ile desteklenen kesin ve ciddi suçlamalar sunmuştur.

Bu yazının amacı yangının ve sebeplerinin geniş çaplı bir açıklamasını okuyucuya sunmaktır.

I) VAKANIN GEÇMİŞİ

A) Yunan saldırıları sırasında işlenen savaş suçları (1919-1921)

En başından beri (1820'lerdeki bağımsızlık savaşı) Yunan milliyetçiliği, niyetlerinin (Megalo İdea) uygulanması -şiddetli ve kanlı Yahudi-karşıtlığı ile karışık şekilde- Müslümanların etnik temizliği üzerine temellendirmiştir.⁸ Her şeye rağmen, yapılagelmiş ihraç etmeler ve katliamlar ne çapta olmuş olursa olsun, Balkan Savaşlarındaki suçlar (1912-1913), kurban sayısı bakımından geçmiş vakaları aşmıştır. Sayıca en yüksek katliamlar Bulgar güçler tarafından gerçekleştirilmiştir, ancak en etkin etnik temizlik Yunanistan tarafından ilhak edilen bölgelerdeki etnik temizlik olmuştur, ki bunda ihraç etmelerin ve şiddetin 1914'te de devam etmiş

6 Stanford J. Shaw, *From Empire to Republic: the Turkish War of National Liberation, 1918–1923* (Ankara: TTK, 2000), tome IV, 1723–1740.

7 Heath Lowry, "Turkish History: On Whose Sources Will it Be Based? A Case Study on the Burning of Izmir," *The Journal of Ottoman Studies*, IX, 1989, 1–29.

8 Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims* (Princeton: Darwin Press, 1995), 10–12 ; Pierre Oberling, *The Road to Bellapais: The Turkish Cypriot Exodus to Northern Cyprus* (Boulder–New York: Social Science Monographs/Columbia University Press, 1982), 9–21 ve 43–45 ; Salâhi Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire* (Ankara: TTK, 1993), 170–185 ve 223 ; Stanford J. Shaw, "Christian anti-Semitism in the Ottoman Empire," in *Studies in Ottoman and Turkish History. Life with the Ottomans*, (İstanbul: The Isis Press, 2000), 515–576.

olmasının payı vardır.⁹ Bu durum; önceki on yıllık sürelerde Yunan ordusunun İzmir'e gelmeleri (15 Mayıs 1919'da) ve yağma, tecavüz, suikastlar ve katliamlar gibi her türlü suçu işlemeleri ile mükemmel bir devamlılık sergilemektedir.¹⁰

Fransız donanmasının Türkiye¹¹ ile Güney Rusya için istihbarat servisinin başı Kaptan Henri Rollin, bakanına (olağan raporlara ilave olarak) göndermiş olduğu bir kişisel mektupta kişisel soruşturmasından temel alınan ve üç şahidin ifadesi ile desteklenen kesin ve ciddi suçlamalar sunmuştur. Rollin, 1917'de yaralandığı ve Osmanlı Ordusu tarafından esir alındığını anımsamıştır. 1918'e kadar İzmir'deki savaş suçlularından sorumlu olan Albay Fetih Bey'in davranışları itibariyle "en cömert düşmandan [bile] beklenilebilecekleri" aştığını, ancak buna rağmen 15 Mayıs'ta Yunanlar tarafından "tüfek dipçikleri ile katledildiğini" eklemiştir. Rollin, varmalarına haftalar kala tahrikçi (provokatör) ajanlar gönderen "Yunan hükümetinin" sorumluluklarına dikkat çekmiştir.¹² Benzer şekilde, İzmir'deki Fransız Konsolos Osmin Laporte 23 Mart, 13 ve 22 Nisan 1919'daki sevkiyatlarında olası bir Yunan varışının bir fiili kan banyosu riskine sebep olabileceği konusunda uyarılmıştır. 9 ile 14 Mayıs raporlarında iki Fransız subayı (biri donanmadan, biri jandarmadan) benzer sonuçlara varmışlardır.¹³

**Fransız donanmasının
Türkiye ile Güney Rusya
için istihbarat servisinin
baş Kaptan Henri Rollin,
bakanına (olağan
raporlara ilave olarak)
göndermiş olduğu bir
kişisel mektupta kişisel
soruşturmasından temel
alınan ve üç şahidin
ifadesi ile desteklenen
kesin ve ciddi suçlamalar
sunmuştur.**

9 *Report of the International Commission to Inquire the Causes and Conduct of the Balkan Wars* (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1914), 71–78, 151–154 ve 186–207, <http://www.archive.org/download/reportofinternat00inteiala/reportofinternat00inteiala.pdf>; Comité de la défense nationale ottomane, *Les Atrocités des Grecs en Macédoine* (İstanbul : Ahmed Hısan & Cie, 1914), http://louisville.edu/a-s/history/turks/coalises_balkaniques_5.pdf; Justin McCarthy, *Death and Exile...*, 135–177 ; Salâhi Sonyel, *Minorities and the...*, 276–278. Ayrıca bakınız: Ahmet Efiloğlu, "The Exodus of Thracian Greeks to Greece in the Post-Balkan War Era," in Hakan Yavuz and Feroz Ahmad (ed.), *War and Collapse...*, 330-370.

10 SR Marine, Turquie, n° 717, 20 mai 1919, n° 740, 24 mai 1919, Service historique de la défense (SHD), Vincennes, 1 BB7 232 ; Cuthbert Francis Dixon–Johnson, *The Greeks in Asia Minor* (London: Cole & C°, 1919) ; Berthe Georges–Gaulis, *Angora, Constantinople, Londres. Moustafa Kémal et la politique anglaise en Orient* (Paris : Armand Colin, 1922), 58 ve 80 ; Stanford J. Shaw, *From Empire to...*, tome II, 508–540 ; Salâhi Sonyel, *Minorities and the...*, 355–368 ; Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006), 73–95 ve *passim*.

11 Çevirmenin notu: Osmanlı İmparatorluğu kastedilmektedir. O dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'ndan sıklıkla "Türkiye" diye bahsedilmekteydi.

12 SR Marine, Turquie, n° 774, 3 juin 1919, SHD, 1 BB7 232.

13 SHD, 16 N 3202 ; Centre des archives diplomatiques de Nantes (CADN), 36 PO/1/42.

Türlere karşı pek dostça yaklaşmayan bir Amerikalı gözlemciye göre, 1919 baharında Yunan güçleri tarafından “2000’den fazla Türkün -erkek, kadın ve çocuk- öldürüldüğünü söylemek ölçülü bir tahmin” olurdu. Bunlara işgalin ilk günleri sırasında öldürülen 400 ila 800 kişi (İtalyan Kaptan G. Fauda’ya göre 600 kişi) dahildir.¹⁴ Her halükârda, Batılı temsilciler tarafından yapılan baskılar sonucu, özellikle Fransız ve Yunan üst komutaları İzmir’deki ilk günlerinde işlenen suçların önemli sayıdaki faillerini yargılamaya zorlanmışlardır. Bu faillerin arasında on iki Ermeni mahkum edilmiş ve 48 Yunan askeri mahkemeler tarafından 1919’da mahkum edilmiştir.¹⁵ Buna bağlı olarak, Fransız donanmasının istihbarat servisine göre Türk nüfusunu tatmin etmek için 1920’de birkaç yüz başka Ermeni gönüllü batı Anadolu’daki Türlere karşı saldırgan tavırları sebebiyle Yunan General Paraskevopoulos tarafından kovulmuştur: 10’u ölüme mahkum edilip Yunan askeri yargı tarafından infaz edilmiştir.¹⁶ Yunan düzenli ordusu ayrıca Ağustos 1920’de bir Türk birliği, Türk sivillerine karşı (Kemalist harekete karşı öncesinde muhalif olan köyler dahil) “en kötü aşırılıkları” işlemekle kötü nam salmış bir Ermeni çetesini yok ettiğinde pasif kalmıştır.¹⁷ Yalova yarımadasında 1921 yılında Ermeniler, Yunanların “Türk köylerinin sistematik yok edilışinin ve Müslüman nüfusunun yeryüzünden silinmesi planına”¹⁸ katılmışlardır ve anlaşıldığı kadarıyla Yunan ordusu bir kez daha Ermeni gönüllülerini yüzüstü bırakmıştır, ki bazıları İstanbul’da Osmanlı yargısı karşısında yargılanmışlardır.¹⁹ Diğer Ermeni çeteleri Temmuz 1921’de Bursa çevresindeki Türk köylerini ateşe vermişler ve en az düzinelerce sakini katletmişlerdir.²⁰

14 William Linn Westermann, “The Armenian Problem and the Disruption of Turkey,” in Edward Mandel House and Charles Seymour (ed.), *What Really Happened At Paris. The Story of the Peace Conference By American Delegates* (New York: Charles Scribner’s Sons, 1921), 195, <http://www.archive.org/download/cu31924027876048/cu31924027876048.pdf>; Mevlüt Çelebi (ed.), *Greek Massacre in Anatolia in Italian Archive Documents* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010), 71. Ayrıca bakınız: Justin McCarthy, *The Turk in America. The Creation of an Enduring Prejudice* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2010), 249-256.

15 Arnold J. Toynbee, *The Western Question...*, 401.

16 S.R. Marine, Affaires arméniennes, 15 novembre 1920, Archives du ministère des Affaires étrangères, (AMAE), La Courneuve, P 16674.

17 S.R. Marine, Turquie, Dans la région d’Ismidt, 10 août 1920, SHD, 7 N 3211.

18 Arnold J. Toynbee, *The Western Question...*, 284 (bir İtilaf güçleri komisyonunun raporundan alıntılanmıştır). Ayrıca bakınız: Maurice Gehri, “Mission d’enquête en Anatolie (12–22 mai 1921)”, *Revue internationale de la Croix-rouge*, 15 Temmuz 1921, pp. 721-735, <https://fatsr.org/wp-content/uploads/2014/04/Maurice-Gehri-Mission-d-enq%C3%AAte-en-Anatolie-CICR-1921.pdf>; ve *Atrocités grecques en Turquie. Second livre* (İstanbul : Ahmed Ihsan & Cie, 1921), 9–22, http://louisville.edu/a-s/history/turks/atrocites_grecques_en_turquie.pdf

19 Corps d’occupation de Constantinople — Bulletin de renseignement des 8 et 9 mai 1921, SHD 20 N 1082.

20 Rapports du capitaine Renaudineau, 18 et 19 juillet 1921, SHD, 20 N 1101.

Görünen o ki Yunan üst komutası gerektiği durumlarda Ermeni milliyetçilerini yıkım ve etnik temizlik için kullanmakta ve hatta sorumlulukları onlara yıkımda tereddüt etmemiştir. Batı Anadolu'daki bu Yunan yıkımına Ermeni katılımı tamamıyla yeni bir durum değildi. Daha 1905'te, Ermeni Devrimci Federasyonu²¹ patlayıcılar kullanarak İzmir'deki en önemli binaların çoğunu ve yardımın ulaşmasını engellemek için tren köprülerini yok etmenin komplosunu kurmuştur. Bombaların II. Abdülhamit'in tahta çıkmasının yıldönümünde, akşam saat 10'da patlamaları gerekiyordu. Bu saldırı sonucunda en yüksek sayıda Türk ve Yunan öldürülecek ve bunun sonucunda Ermeni sivil nüfusa misillemeler olacaktı ve nihayetinde bu saldırı bir Batılı askeri müdahaleye sebep olacaktı. Bu komplo Osmanlı polisi tarafından tam vaktinde meydana çıkarılmıştır.²²

B) Yunan geri çekilmesi sırasında yaşanan genel yıkım (1922)

1921'deki Yunan yenilgilerinden sonra Yunan güçlerinin batı Anadolu'yu tutamayacakları giderek belirginleşmişti. 1914'ten beri Paris tarafından İzmir'deki Fransız topluluğun seçilmiş başı olan işadamı Elzéar Guiffroy'den Yunan mezalimleri hakkında bir rapor hazırlaması talep edilmekteydi. Guiffroy, Fransız yurttaşlarının raporlarının üstüne kendine özgü bulgularını ekleyerek 27 Temmuz 1922'de Fransız Dışişleri Bakanlığına notlarını göndermiştir. Guiffroy, Mayıs 1919'daki varışından beri Yunan vukuatlarının "sayısız" olduklarını ve Batılı gazetelerde yayınlanan açıklamaların (örneğin Şubat 1922'de çoğunluğu çocuk 250 Türk'ün Karatepe Camisinde canlı yakılarak öldürülmesi) "şimdiye kadar işlenen suçların sadece küçük bir kısmını" yansıttığını açıklamıştır. Guiffroy yakılmış köylerin (sadece Ödemiş ilçesinde beş tane), kıyımların ("Yunanlardan ve Ermenilerden oluşan çetelerin" gerçekleştirdikleri dahil), yağmaların, suikastların, "binlerce" keyfi tutuklamanın ve insani olmayan koşullarda göz altılarının sayıca ve kesin örneklerini vermiş ve "Türk unsuruna" karşı bir Yunan "yok etme politikasının" varlığının sonucuna varmıştır. Ayrıca "abartısız şekilde", daha "300.000 olduğu tahmin edilen sürgün edilmiş kişileri saymadan", Mayıs 1919'dan beri Yunan güçleri ve Ermeni gönüllüleri tarafından öldürülen Türklerin 150.000'den fazla olduğunu kanaatine varmıştır.²³

21 Bu partinin 1915'e kadar olan faaliyetleri için bakınız: Edward J. Erickson, *Ottomans and Armenians. A Study in Counter-Insurgency* (New York-London: Palgrave MacMillan, 2013), 15-37 ve 98-202.

22 Maxime Gauin, "The Missed Occasion: Successes of the Hamidian Police Against the Armenian Revolutionaries, 1905-1908," *Review of Armenian Studies*, n° 30, 2014, 121-125.

23 AMAE, P 1380.

Yunan-Ermeni yıkımının zirve noktası Yunan geri çekilmesinin son aşamasında, 30 Ağustos savaşından sonra gerçekleşmiştir. İzmir-Aydın demiryolu firmasının yöneticisi Lord Saint-Davids 1922 Eylül sonunda yıllık kongresinde şunu belirtmiştir: “[Yunan güçlerinin] Aydın ve Nazilli’yi yakmış olmaları, geçtikleri bütün köyleri yakmış olmaları bir gerçektir”, yağma ve katliamlar gerçekleştirmişlerdir. Lord Saint-David şunları eklemiştir: Yunan subayların emri doğrultusunda ve bu toprakların onlarda kalmayacağını bildikleri için bunu saldırıları gerçekleştirmişlerdir.²⁴ 1922’nin başlarında Compagnie Smyrne-Cassaba & Prolongements’ın müdürlerinden gelen ve aynı sonuçları tasdik eden mektuplar yayınlanmıştır.²⁵ O dönemde bir İzmir sakini olan Fransız mühendis C. Toureille, çok detaylı bir raporda (bu belge, Toureille’in kişisel günlüğünü temel almışa benzemektedir) katliamların tekrarlanması ile birlikte sistematik yağmaları ve kundaklamaları doğrulamıştır: “Türk evlerinde sakinler -erkekler, kadınlar ve çocuklar, kaçan askerlerin yapabildiği ölçüde acımasızca ve canlı canlı yakılmışlardır.” Toureille şunları da eklemiştir: 8 Eylül’de bir Ermeni-Yunan çetesi İzmir çevresinde yağmalama gerçekleştirmiş ve 11-12 Eylül’de bu sefer tamamen Yunan olan başka bir çete (Buca dahil) bu şehre çok yakın bazı köyleri ateşe vermiştir.²⁶ Ancak Eylül’de de çeteci olmayan Yunan muvazzaf askerler Çeşme semtindeki bir köyü yakmışlardır.²⁷

En derin soruşturmalardan birisi Batı Anadolu’daki turundan sonra fikrini değiştiren eski Yunan-taraftarı Amerikan Konsolos Yardımcısı James Loder Park tarafından yürütülmüştür. Park, Manisa’nın (%90’nın), Kasaba (%90’nın), Alaşehir (%70’nin) ve Salihi’nin (%65’nin) yakılmasının “rastgele, ara ara veya kazara olmadığını, bunun yerine iyi planlanmış ve ayrıntılarıyla düzenlenmiş” olduğunu fark etmiştir. Saldırıları “yakıcı bombalar” ve benzin ile gerçekleştirilmişler ve beraberlerinde pek çok katliam ve tecavüz gerçekleştirmişlerdir.²⁸ Bu şehirlerin etrafındaki köyler de yakılmıştır²⁹ ve Ödemiş semtindeki Türk mülkiyeti Eylül 1922’de yanmıştır.³⁰ Böylece aylar önce

24 « Grave réquisitoire d’un lord anglais contre l’armée grecque », *Le Petit Parisien*, 27 septembre, 1922, 3.

25 Jean Schlicklin, *Angora. L’aube de la Turquie nouvelle* (Paris : Berger-Levrault, 1922), 331-334.

26 C. Toureille, *Prise de Smyrne par Moustafa Kemal — Incendie de Smyrne par les Grecs et les Arméniens*, 1-2, AMAE, P 1380. Ayrıca bakınız, aynı mikrofilmd: *Extraits de lettres reçues de Smyrne*, septembre 1922.

27 İzmir valisinin raporu, 18 Ekim 1922, *Documents d’histoire militaire*’de tercüme edilmiştir, No. 93, janvier 1992, 185.

28 Justin McCarthy, *Death and Exile...*, 281. Ayrıca bakınız: Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi...*, 201-202.

29 Télégramme du colonel Mougin au général Pellé, 8 septembre 1922, AMAE, P 1380 ; Noëlle Roger, *En Asie mineure. La Turquie du Ghazi* (Paris: Fasquelle, 1930), 210-211.

30 Ödemiş kaymakamının raporu, 13 Ekim 1922, *Documents d’histoire militaire...*, 183.

başlamış olan ve Elzéar Guiffroy'ın önceden bahsedilen raporunda tarif edilen yıkım süreci sona ermiştir. Benzer şekilde, Yakın Doğu Yardım (Near East Relief) örgütü görevlisi Mark O. Prentiss “Anadolu’da üç yüz kilometre dolaşmış”, Yunan askerlerin yağmaladığı ve yaktığı köyleri görmüş ve “Yunan askerler tarafından dövülen, bıçaklanan, vurulan birçok erkek ve yaşlı adamlar ve tecavüze uğramış olan kadınlar ile röportaj yapmıştır”.³¹ Yunanlar tarafından yapılan katliamlar, kundaklamalar ve tecavüzler ayrıca 1903’ten 1932’ye kadar Robert Koleji’nde müdürlük yapmış olan Caleb Frank Gates’in günlüğünde doğrulanmıştır.³² 1912’den 1943’e kadar Robert Koleji’nde profesörlük yapmış olan Lynn A. Scipio; bütün zorluklara rağmen Yunan güçlerinin “birçok Türk köylerini ve tahıl tarlalarını, ve yakılabilecek her şeyi ateşe vermek için vakit harcamış olduklarını yazmıştır.”³³

İzmir’e olan kundakçı saldırıya sebep olan olaylar zincirinin anlaşılmasında daha da önemli olan Eskişehir ve Bursa’daki vakalardır. Eskişehir’deki Fransız okullarının müdürü Peder Ludovic Marseille, Quai d’Orsay’a (Fransız Dışleri Bakanlığı’na) detaylı bir rapor göndermiştir. Raporda Yunan ordusunun Hıristiyanlara korkunç ve yanlış mezalim hikayeleri anlattığını, böylece -Fransızların Hıristiyanlara kalmaya ikna etme çabalarına rağmen- onları şehri terk etmeye zorladıklarını anlatmıştır. O zaman subayların emirlerine uyan Yunan ordusu -Fransız binalarını da esirgemedi- şehri ateşe vermiştir. Eskişehir’i Temmuz 1921’de terk eden Türk ordusu ise öldürmemiş ve yok etmemiştir. Peder Marseille’in bulguları ve sonuçları İstanbul’daki Yüksek Temsilci General Maurice Pellé tarafından kabul edilmiştir.³⁴ Kabine başkanı ve Dışişleri Bakanı Raymond Poincaré öfkeli bir şekilde Atina’daki Fransız temsilcisine protesto etmesini ve Fransız hükümetinin “askeri olmayan bir amacın gerekçe gösterildiği bu sistematik yıkım faaliyetleri için meşru tazminat isteme hakkını” elinde tuttuğunu belirtmesini emretmiştir. Bu protesto haberdar olmaları için İngiliz, İtalyan ve Amerikan hükümetlerine iletilmiştir.³⁵ Bu mesaj

31 Mark O. Prentiss’in Amiral Bristol’a yazışması, tarihsiz (Eylül ortası 1922), Library of Congress (LC), Bristol papers, Container 74, File Smyrna, general situation, 1919, 1922. İki başka Amerikan raporu şurada alıntılanmıştır: Stanford J. Shaw, *From Empire to...*, cilt IV, 1710-1716.

32 Caleb Frank Gates, *Not to Me Only* (Princeton-London: Princeton University Press/Oxford University Press, 1940), 283.

33 Lynn A. Scipio, *My Thirty Years in Turkey* (Rindge: Richard R. Smith Publisher, 1955), 179.

34 Télégrammes du général Pellé au ministère des Affaires étrangères, 8 et 17 septembre 1922 ; Rapport du père Ludovic Marseille, 15 septembre 1922, AMAE, P 1380. Ayrıca bakınız: Noëlle Roger, *En Asie mineure...*, 217-218. Pellé’nin parlak kariyeri için bakınız: Ronald Mattatia, « Le général Maurice Pellé », *Bulletin de la SABIX*, 43, 2009, 28-36, <http://sabix.revues.org/179>. Kemalistlerin Temmuz 1921’de kötü hareketler sergilemediği şurada doğrulanmıştır: Rapport du capitaine Renaudineau, inspecteur de la gendarmerie ottomane, sur la prise de Kütahya et Eski-Chehir par les troupes hellènes, 23 juillet 1921, SHD, 20 N 1101.

35 Télégramme du ministère des Affaires étrangères au représentant français à Athènes, 8 septembre 1922 ; télégramme du ministère aux ambassadeurs à Londres, Rome et Washington, 8 et 9 septembre 1922, AMAE, P 1380.

İzmir yangınından beş gün önce gönderilmiştir. Bursa'daki güçleri komuta eden Yunan subay General Soumila, bu şehrin yakılmasının düzenlenmesini istemiş, ancak kendisi de subay olan Fransız fahri konsolosu askeri müdahale tehdidi ile Soumila'yı bu kararın feshetmeye zorlamıştır. Buna ilaveten, General Pellé Fransız Moudania demiryolu şirketinin korunması, bir yangının başlatılmasını önlenmesi ve "Müslümanlara karşı şiddetin durdurulması" için 200 adam göndermiştir.³⁶

Buna bağlı olarak, Kaptan Joubert Moudania'da raporunda Anadolu Yunanların Yunan güçlerinin (özellikle Eskişehir'deki) "yıkımından" "şikayetçi olduklarını" ve "Atina halkını bunu önemsemedikleri için suçladıklarını" yazmıştır.³⁷ Fransız bulguları Amerikan bulguları ile uyumludur: Bristol "[Yunan] köyleri Helen Yunanlar tarafından geri çekilmeleri sırasında yakılmıştır ve şartlar - ortam sonradan durulsa bile- mültecilerin geri döndürülmesini imkansızlaştırmıştır" diye yazmıştır. Kendisine ABD donanması tarafından şunlar bildirilmiştir: "Yunan mültecilerin hepsinin aynı hikâyeyi anlatmaktadır: 'Yunan ordusu ve rahiplerinden tahliye emri aldık. Ayrıldıktan sonra şehirleri alevler içinde gördük.' Bu olaylardaki suçun köylerini yakan Helen Yunanlarda olduğunu söylüyorlar."³⁸

C) Kilikya'dan İzmir'e Ermeni savaş suçluları

Büyük emeklerle yaratılan ve 1916-1919 arası genişletilen Doğu (Ocak 1919'dan itibaren, Ermeni) Lejyonu savaşın bitmesinden bile önce ciddi disiplin sorunları ortaya çıkarmıştır.³⁹ Ateşkesi takip eden aylarda sorunlar

36 Telegram of Sir H. Rumbold to Lord Curzon, September 8, 1922, The National Archives, Kew Gardens, FO 424/254, 173 ; Télégramme du général Pellé au ministère des Affaires étrangères, 12 septembre 1922 ; Télégramme du ministère des Affaires étrangères au chargé d'affaires à Washington, 26 septembre 1922, AMAE, P 1380. Ayrıca bakınız: Justin McCarthy, *Death and Exile...*, 283, ve "şiddete" dair (Türklerin canlı canlı yakılması), General Nurettin'in telgrafı, 14 Aralık 1922, *Documents d'histoire militaire...*, 191.

37 Rapport de mission du capitaine de frégate Joubert au contre-amiral Dumesnil, 6 septembre 1922, 3-4, SHD, 20 N 1095.

38 Mark L. Bristol, Report of operations for week ending 10 September, 1922, part four; War diary, 19 September 1922; USS Litchfield to Bristol, September 7, 1922 Corrected copy, LC, Bristol papers, containers 4 and 76, File Smyrna, Navy Messages Received 1922.

39 Rapport sur la mutinerie du camp des réfugiés du Djébel Moussa, 21 mai 1918 ; Incidents des 16 et 17 mai à Port-Saïd, 23 mai 1918, SHD, 4 H 34, dossier 1.

artmış⁴⁰ ve 1920’de zirveye ulaşmıştır, ki bu da bu birliğin Fransız hükümeti tarafından feshedilmesine sebep olmuştur.⁴¹ Aynı şekilde 1920’nin ortasında Ermeni ve Süryani sivillerden oluşan bir çete, çoğu kadın ve çocuk olan 45 Türkün katliamı sebebiyle cezaya çarptırılmıştır.⁴² Ayrıca “mahallenin güvenliği için” tehlike arz ettiği için bazı üyeleri İzmir’den gelmiş olan bir Ermeni milis bölüğü feshedilmiştir.⁴³ 1920 kışında kundakçılık özellikle Maraş ve çevresinde Müslüman nüfusları defetmek için Ermeni lejyonerler ve siviller tarafından sıkça kullanılmıştır. Ayrıca aynı yılın yaz döneminde Adana’da Ermeni kundakçılar, Fransız askerlerin yangından korunan bir alanda olup olmadıklarına dikkat bile etmemişlerdir.⁴⁴

Yanıcı malzemelerin tekrarlanan bir biçimde kullanılması İzmir yangınının tam olarak anlaşılması için önem arz etmektedir. Nitekim 1920’de Kilikya’dan kovulmuş olan Ermeni lejyonerler ve Ermeni siviller İzmir’e gelmişler ve öfkelerini saklamamışlardır. Bu Kilikyalı Ermenilerin bazıları nafiye bir şekilde Yunan ordusunun İzmir’deki Türklere karşı yeni saldırılar düzenlemesi için kışkırtma amaçlı komplo kurmuşlardır.⁴⁵ Buna ilaveten, 1921-1922 kış döneminde Kilikya Ermenilerinin toplu ayrılışları sırasında en az 4.000’i Yunan gemileri ile İzmir’e gelmişlerdir ve yalnızca İngilizlerin şehre olan erişimin

40 Copie de télégramme, colonel commandant troupes françaises Cilicie à Général commandant T.F.L. à Beyrouth, 29 mai 1919 ; Télégramme du général Hamelin au ministère de la Guerre, 22 mars 1919, SHD, 4 H 42, dossier 6 ; Télégrammes du général Hamelin, 2, 25, 26 février, 4, 5 mars 1919 ; Lettre du général Hamelin au ministre de la Guerre, 15 février 1919 ; Lettre du président du Conseil au ministre des Affaires étrangères, 25 février 1919 ; Télégramme de Georges Picot, 19 février 1919, Télégrammes de l’amiral Cassard au ministère de la Marine, 13 février, 1er mars 1919, Lettre du président du Conseil au ministre des Affaires étrangères, 5 avril 1919, AMAE, P 1426. Türkçe kaynaklar şurada İngilizce’ye tercüme edilmiştir: Stanford J. Shaw, “The Armenian Legion and Its Destruction of the Armenian Community of Cilicia,” in Türküya Ataöv (ed.), *Armenians in the Late Ottoman Period* (Ankara: TTK/TBMM, 2001), 155–206 (fakat Stanford J. Shaw’ın Fransız tepkisinin anlatışı her zaman doğru değildir).

41 Année 1920 — Dossier relatif à divers incidents qui ont lieu à la Légion arménienne; Le général Gouraud à M. le général commandant la 156e division d’infanterie, 25 février 1920 ; Le chef de bataillon Beaujard commandant la Légion arménienne, à M. le général commandant la 1re brigade du Levant, 17 avril 1920 ; Avis du général Dufieux n° 3382/1, 27 avril 1920 ; Télégramme n° 1871/3 du commandant Bezert au général commandant en chef des Armées françaises au Levant, 1er octobre 1920, SHD, 4 H 42, dossier 6 (bu dosya aynı görüşleri destekleyen birçok farklı belgeleri içermektedir) ; — Lettre du ministre de la Guerre au ministre des Affaires étrangères, 20 mai 1920 ; réponse du ministre des Affaires étrangères, 18 juin ; Le ministre de la Guerre au ministre des Affaires étrangères, 12 juillet, AMAE, P 1426.

42 Capitaine Dromard, Compte-rendu au sujet des affaires de Djamil, 16 juin 1920, CADN, 1SL/1V/154 ; Jugement n° 175/290, 14 août 1920, SHD, 11 J 3202.

43 Rapport hebdomadaire, 22–29 septembre 1920, SHD, 4 H 58.

44 Rapport hebdomadaire, 27 avril–3 mai 1920, SHD, 4 H 58, dossier 1 ; Rapport du général Gouraud à Alexandre Millerand, président du Conseil, 21 juillet 1920, AMAE, P 16774 ; Maxime Bergès, *La Colonne de Marach et quelques autres récits de l’armée du Levant* (Paris : La Renaissance du livre, 1924), 56–57, 81–82, 89 ve 142–143 ; Paul Bernard, *Six mois en Cilicie* (Aix-en-Provence : Éditions du Feu, 1929), 71–73, 78, 82, 85, 100 ve 110 ; Stanford J. Shaw, “The Armenian Legion...,” 167.

45 S.R. Marine, 15 novembre 1920, AMAE, P 16674.

engellenmesi kararıyla yeni göçmenlerin şehre gelişi engellemiştir.⁴⁶ Yunanistan'ın halen Türklere karşı savaşta olması ele alındığında, bu davranış; Ermenilerin en azından bazılarını Türklere karşı kullanma niyeti barındırmayan, özgürce alınmış ve cömert bir dayanışma hareketi gibi görünmemektedir.

II) YUNAN KOMUTASI İŞİ ERMENİ KOMİTELERE BIRAKMIŞTIR

A) Eylül 1922'deki durum: yapılacak duyurulan bir kundaklama için yeni bir bağlam

Batı Anadolu'nun çoğunu harap etmiş olan Yunan güçleri, bu yakıp yıkma (yanmış toprak) politikasının pratik sınırlarını tecrübe etmekteydiler. Daha önce açıklandığı üzere, Büyük Güçlerin Bursa'ya müdahalesi ve Mudanya'ya Fransız müdahalesi, Yunan subayların bu şehirlerin yıkımını düzenlemelerini engellemiştir. İzmir meselesinde Paris, Londra, Roma ve Vaşington, şehrin yıkımını engellemek için askeri gemiler göndermiştir. İzmir; Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci ve en önemli limanıydı, birçok Avrupa ve Amerikan firmasının orada ofisleri bulunmaktaydı ve bu şehirde kârlı işler yapılmaktaydı. Ek olarak, Yunan donanması büyük sayıdaki mülteciler ve İzmir'in Yunanları ile Ermenileri için yeterli sayıda gemiye sahip olmadığı için, kısa sürede Hıristiyan nüfusu yerlerinden çıkarmak artık mümkün değildi.

Yunan üst komutası Eskişehir'de yaptığının tamamen aynısını İzmir'de yapamazdı, ancak bu; Yunan subayların Eylül ayının başına kadar çıkartılmasını emrettikleri ve İzmir'in banliyölerine kadar ulaşacak yangınların herhangi bir taklidini önlemeleri söz konusu değildi. Türk ordusunun İzmir'e ulaşmasından birkaç gün önce Fransız ve İngiliz amiraller -Fransız, Amerikan ve İtalyan konsoloslar ile birlikte- o zaman İzmir'de bulunan Yunan Savaş Bakanı Nikolaos Theotokis'den şehrin yağma ve kundak tehdidi altında olmadığına dair güvence istemişlerdir. Theotokis böyle bir güvence veremeyeceğini bildirmiştir.⁴⁷ Yaklaşık olarak aynı zamanda, İzmir'deki Yunan Yüksek Temsilci İtilaf konsoloslarını toplantıya çağırılmış ve "her türlü ölçüsüzlüğü işleyebilecek kaçaklar tarafından işgal edilebilecek olan" şehrin güvenliğini sağlayamayacağını söylemiştir.⁴⁸

46 Bulletin de renseignement n° 288, 21–24 décembre 1921, SHD, 4 H 61, dossier 3 ; Commandement supérieur, Levant — Journal des marches et des opérations, 25 novembre 1921, p. 459, SHD, 4 H 47, dossier 1.

47 Télégramme du consul Michel Graillet au ministère des Affaires étrangères, 6 septembre 1922, AMAE, P 1380 ; USS Litchfield to Bristol, September 6, 1922, LC, Bristol papers, container 76, File Smyrna, Navy Messages Received 1922. Ayrıca bakınız: Sean McMeekin, *The Ottoman Endgame*, (London: Allen Lane, 2015), 471–472.

48 Bulletin de renseignement n° 376, 3–5 septembre 1922, SHD, 4 H 62, dossier 3.

“Kaçakların” tehlikesine ilaveten, Haziran 1922’den bu yana Yunan-Ermeni komitesinin İzmir’i yakmaya hazır olduğu “bilinen bir gerçektir”.⁴⁹ Bu şehirde ikamet eden Başkonsolos Michel Graillet dahil “bütün Fransızlar”, kundaklamadan önce Yunanların ve Ermenilerin “birçok defa” şehrin Türklere sağlam şekilde bırakmaktansa yakılmasından bahsettiklerini duymuşlardır.⁵⁰ Bu Fransız sakinlerden birisi 7 Eylül 1922’de Fransız diplomatlarına şunu yazmıştır: “Diğer yandan, buraya gelen Yunan askerlerin çoğu İzmir’i Afyon, Uşak, Alaşehir ve Manisa’da yaptıkları gibi ateşe vermeye karar verdiklerini belirtmektedirler.”⁵¹ Böylesi açıklamalar Mustafa Kemal Atatürk’ün açıklamaları ile uyumludur.⁵² Aslında Türk sorumluluğu tezinin en bilinen iki destekçisi Amerikan Konsolos Horton ile edebiyat profesörü Marjorie Housepian bile “Yunanların İzmir’i yakma tehditlerini” onaylamaktadırlar, fakat ikisi de böylesine mühim bir nokta konusunda daha da tartışmakta başarısız kalmışlardır.⁵³

B) Ermeni ve Yunan Sorumluluklarına Dair Deliller

İlk olarak belirtilmesi gerekiyor ki, bazı saygıdeğer bilim insanlarının⁵⁴ bile önerdiği açıklama olan kazara başlayan yangın fikrinin reddedilmesi gerekmektedir. Nitekim 1910’dan itibaren İzmir itfaiye teşkilatının amiri olan Paul Grescovich şunları fark etmiştir:

“Eylül’ün ilk haftasında kötürüm kalmış şubesinin uğraşması gereken günde ortalama beş yangın çıkıyordu. Ona göre, bu yangınların çoğu dikkatsizlik sonucu gerçekleşiyordu, ancak şüphesiz olarak bazılarının kaynağı kundaklamaydı. Normal bir yıldaki ortalama yangın sayısı on günde bir olduğunu söyledi ve günde beş taneye yükselmesi dikkate değer görünüyordu.”⁵⁵

49 C. Toureille, *Prise de Smyrne par Moustafa Kemal — Incendie de Smyrne par les Grecs et les Arméniens*, 5, AMAE, P 1380.

50 *Rapport de l’amiral Dumesnil*, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380. Ayrıca bakınız Noël Roger, *En Asie mineure...*, 216–217.

51 *Extraits de lettres reçues de Smyrne*, AMAE, P 1380.

52 30 Eylül 1922 tarihli telgraf: İsmet Görgülü, *Atatürk’ten Ermeni Konusu* (Ankara–İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2006), 327–328.

53 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922...*, 257.

54 Örneğin: Lord Kinross, *Atatürk* (London: Weidenfeld & Nicolson, 1965), 324–325.

55 The Hitherto Untold Story of the Smyrna Fire Told by Mark O. Prentiss, American Representative of the Near East Relief. Armenians, not Turks, Set the Fire. Evidence of Smyrna Fire Chief Revealed, LC, Bristol papers, container 38 (bunu müteakip, Prentiss raporu). Tam belge Heath Lowry ekinde paylaşılmıştır: “Turkish History: On...”, 21–27.

Daha da önemlisi, sırf 13 Eylül’de öğleden sonra birkaç büyük yangın çıkmıştır: Ermeni katedralinde çıkan ünlü yangın şehrin yıkımındaki tek etken değildi. Böylesi bir olgu kazara çıkmış yangın hipotezi ile bağdaştırılamaz.⁵⁶

Sorumlulukların tespitine gelince, bazı önemli belgeler bulunmaktadır. En önemlisi Türk tarafının daha 1922’de yayınladığı Paul Grescovich’in raporudur. Grescovich tartışmasız bir biçimde Türklerin değil, Ermenilerin ve Yunanların şehri ateşe verdikleri sonucuna varmıştır.⁵⁷ Sonraki belge büyük ölçüde Grescovich’in bulgularını temel alan Mark O. Prentiss’in (bu yazıda önceden bahsedilen) oldukça uzun bir raporudur. Bilhassa Prentiss; İzmir itfaiye teşkilatının amirinin beyanatlarını açıklamıştır. İzmir itfaiye teşkilatının amiri, iki Ermeni rahibin birkaç bin erkek, kadın ve çocuğu sığındıkları Ermeni okullarından ve Dominik Kiliselerinden rıhtımlara refakat ettiğini görmüştür. Bu tesislere girdiğinde petrol içine batırılmış ve yakılmaya hazır çöp bulmuştur. [...] Kendi itfaiyecileri, Türk korumaları ile birlikte, Salı akşamı [12 Eylül] ile Çarşamba sabahı [13 Eylül] birçok kadın kılığına veya Türk düzensiz asker kılığına girip yangın çıkarırken yakalanan genç Ermeni erkeklerini vurmuşlardır.⁵⁸

Bu Prentiss raporu Ocak 1923’te birkaç tane Amerikan gazetesinde yayınlanmıştır. Prentiss’in yazdığı taslağın başlığında yangının “Ermeniler ve Yunanlar” tarafından çıkarıldığı yazılmış, “ve Yunanlar” ifadesinin üzeri çizilmişti. Türkkaya Ataöv bu ifadenin üstünün çizilmesinin bir Yunan Amerikan tarafından yapıldığını belirtmektedir.⁵⁹ Ancak, bu yazının yayınlanan nüshasında başlığa “ve Yunanlar” dahil değildi ve yazı suçu “Ermenilere” yüklemiştir.⁶⁰ Prentiss yıllarca Ermenilere fazlasıyla yardımda bulunmuş olan Yakın Doğu Yardım’ı için çalışmıştır. Gerçekleri onların aleyhine saptırmak için sebebi yoktu.

Üçüncü önemli belge Yakın Doğudaki Fransız donanmasının kumandanı Amiral Charles Dumesnil tarafından yazılmıştır. Dumesnil, Birinci Dünya Savaşının başlamasından hemen önce yaptığı bir teftiş gezisi sayesinde Anadolu’yu 1914’ten beri tanıyordu. Türk ordusunu da 1915’te Çanakkale

56 Télégrammes du général Pellé au ministère des Affaires étrangères, 21 et 23 septembre 1922, AMAE, P 1 380 ; Berthe Georges-Gaulis, *La Question turque*, (Paris : Berger-Levrault, 1931), 244–245 ve 292.

57 *Report of Mr. Grescovich Commander of the Smyrna Fire Brigade on the Great fire in Smyrna* (İstanbul, 1922).

58 Prentiss raporu, 5.

59 Türkkaya Ataöv, *Armenian Falsifications...*, 113.

60 “Armenians, Not Turks, Set Smyrna Ablaze Relief Worker Declares,” *The San Antonio Express*, January 22, 1923.

Savaşı'na katıldığından beri tanımaktaydı.⁶¹ Dumesnil'in İzmir yangınına dair son raporu⁶² bir ibretlik, Kartezyan muhakemeden oluşmaktadır. Türk düzenli ordusuna gelince, Dumesnil bu gücün yeterli disipline ve fevkalade önderliğe sahip olduğunu belirtmiştir. Üstelik, Mustafa Kemal (Atatürk) ve İsmet (İnönü), büyük yangından bir gün öncesinde Fransız Konsolosluğunun yakınına yerleşmişlerdi, ancak hemen ayrılmaları gerekmişti. Türk düzensiz askerlere gelince; Dumesnil onların -çoğunlukla İzmir'de- elbette suç işlediklerini gözlemlemiştir, ancak bu suçlar yağmalamalardan oluşmaktaydı ve kimsenin kundaklama konusunda şikayeti olmamıştır. Buna ilaveten, Türk düzenli askerler ve subaylar bu yağmalamalar ile mücadele etmişler, bunlara karşı yargısız infazlar da uygulamışlardır. Aynı gün içinde farklı yerlerde oluşan yangının başlamasından sonra (ki bu “Türk yağmacılara mal edilemeyecek bir planın” varlığını kanıtlayan bir olgudur), Türk ordusu ayrıca yangına karşı mücadele etmiştir. Bir Ermeni-Yunan sorumluluğunu ileri süren Dumesnil aylarca “sürekli olarak devam ettirilen bir propagandaya” dikkat çekmiştir. Türklerin ele geçirmesi durumunda şehrin yok edilmesi durumunu ve, aşikar bir şekilde, “Yunan ve en önemlisi olan Ermeni semtinde” sayıca “mühimmat depolarının” ve “yanıcı veya yangın çıkaran maddelerin” olduğunu ileri sürmüştür. Amiral ayrıca bu konuyla ilgili “söylentileri” eleştirmiştir. Bunlara örnek olarak, görünüşte eleştirilemez kişilerin (Fransız papazların) verdikleri ifadeler vardır. Her şeye rağmen Dumesnil, bu ifadeleri doğrudan ve çabucak gerçekleştirdiği denetleme ile tamimiyle çürütmüştür.

Birkaç gün tereddüt ettikten sonra, İzmir'deki Fransız Konsolos Michel Graillet, Amiral Dumesnil'in görüşlerini tamamen desteklemiş ve Türk ordusunun yangında hiçbir sorumluluğunun olmadığını, kundakçıların “Ermeni ve Yunan” oldukları kararına varmıştır. Bu noktada Konsolos Graillet'in son sözünden alıntı yapmak uygun olur: “Yalanlar ve fanteziler mevcut gerçeklere karşı bir şey yapamaz ve bu insanlar İzmir'i acilen terk eden kişiler oldukları için hayal gücü daha da kuvvetlidir.”⁶³ Benzer şekilde, *Le Petit Parisien* özel temsilcisi de İzmir'deki soruşturmasının sonucunda suçu “Ermeniler ve Yunanlara” yüklemiştir.⁶⁴

61 Charles Dumesnil, *Souvenirs de guerre d'un vieux croiseur (1914-1915)*, (Paris : Plon-Nourrit, 1922).

62 Qui sont les auteurs de l'incendie ?, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380. Ayrıca kendisinin yazısına bakınız: « Incendie de la ville de Smyrne », 22 septembre 1922, aynı mikrofilimde ve *Le Matin*'e röportajında, 29 septembre 1922, 3.

63 Télégramme au ministère des Affaires étrangères, 22 septembre 1922 ; Lettre au ministère des Affaires étrangères, 26 septembre 1922, AMAE, P 1380. Graillet'nin bu raporları şu eserde yazarın işine gelecek şekilde göz ardı edilmiştir: Hervé Georgelin, *La Fin de Smyrne. Du cosmopolitisme aux nationalismes* (Paris: CNRS, 2005).

64 « Une journée dans les ruines de Smyrne », *Le Petit Parisien*, 28 septembre 1922, 3.

Tire Musevi okulu müdürü 29 Eylül 1922’de aşağıdakini yazmıştır:

“Durumu daha da vahim hale getiren, İzmir’in faciadan kurtulamamış olmasıdır: şehrin yarısından fazlası Ermeniler tarafından yakılmıştır. Bu Yahudi ve diğer mültecilerin talihsizliğini daha da ağırlaştırın başka bir etkendir.”⁶⁵

**Bütün bu kaynakları
bağdaştırmanın tek yolu
İzmir’in yok edilmesini
planlamış olan Yunan
ordusunun nihayetinde
uygulamanın en büyük
kısımını Ermeni
komitelerine, özellikle
Kilikya’dan gelen
Ermenilere bırakmış
olduğu sonucuna
varmaktır. Bu etkenlerin
varlığı İzmir’den gelen
Türk-karşıtı bir Ermeninin
ifadesi ile doğrulanmıştır.**

Buna bağlı olarak, Uluslararası Kolej başkanı misyoner Alexander MacLachlan kişisel bir soruşturma yürütmüş ve “bir Batı müdahalesini getirmeyi amaçlayan” “Ermeni teröristleri” suçlamıştır.⁶⁶ Aynı şekilde, İzmir’deki *Le Matin*’den bir gazeteci soruşturmasını yalnızca Ermenileri suçlayarak sonuçlandırmıştır.⁶⁷ Ancak önceden bahsedilen Fransız mühendis Toureille, Ermeni kundakçıların varlığını hiç itiraz etmeyerek Yunan sorumluluklarına daha fazla vurgu yapmıştır.⁶⁸ Bütün bu kaynakları bağdaştırmanın tek yolu İzmir’in yok edilmesini planlamış olan Yunan ordusunun nihayetinde uygulamanın en büyük kısmını Ermeni komitelerine, özellikle Kilikya’dan gelen Ermenilere bırakmış olduğu sonucuna varmaktır. Bu etkenlerin varlığı İzmir’den

gelen Türk-karşıtı bir Ermeninin ifadesi ile doğrulanmıştır. Bu Ermeni, yangın sırasında Türklerin Kilikya’dan gelen “2.000 Ermeni’yi” öldürdüklerini iddia etmiştir.⁶⁹ Ayrıca Arnold Toynbee’nin “gizli bir Ermeni örgütünü”⁷⁰ (bu örgüt yerli Ermeniler tarafından değil, Kilikya’dan sürgün edilmiş kin besleyen Ermeniler tarafından desteklenmekteydi) suçlayan soruşturması da bu etkenlerin varlığını doğrulamıştır.

65 Henri Nahum (ed.), *La Grande Guerre et la guerre gréco-turque vue par les instituteurs de l’Alliance israélite universelle d’İzmir*, (İstanbul : Les éditions Isis, 2003), 71.

66 Joseph L. Grabill, *Protestant diplomacy and the Near East: Missionary influence on American policy, 1810–1927* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971), 263. Ermeni radikallerin 1920’lerin başında dikkat çekme arzusu konusuna dair ayrıca bakınız: Christopher Gunn, “Getting Away with Murder,” içinde Hakan Yavuz ve Feroz Ahmad, *War and Collapse...*, 896-917.

67 « Ce sont les Arméniens qui allumèrent l’incendie en abandonnant leur quartier », *Le Matin*, 20 septembre 1922, 1.

68 C. Toureille, *Prise de Smyrne par Moustafa Kemal — Incendie de Smyrne par les Grecs et les Arméniens*, 1–2, AMAE, P 1380.

69 « Les réfugiés de Smyrne à Marseille — Émouvants récits de l’incendie », *Le Petit Parisien*, 21 septembre 1922, 3.

70 Şuradaki makale: *Current History*, July 1923, makaleye şurada atıf yapılmıştır: E. Alexander Powell, *The Struggle for Power in Moslem Asia* (London: John Long, 1925), 137.

Coğrafi köken referansı dışında, bu tez 1922 kadar erken bir tarihte Amerikan Donanma subayı A.J. Hepburn tarafından dile getirilmiştir, ki kendisi de bu açıklamaya geçerli bulmuştur.⁷¹ Yunan subayların hazırlığı 13 Eylül’de Türk komutasının “yangın söndürme ekibinin bütün lastik borularının, bariz bir şekilde kasıtlı olarak, kesilip parçalanmış halde bulunmuş olması” gerçeği ile doğrulanmıştır.⁷² Bu yangının askeri bir zihniyet ile hazırlandığını göstermiştir.

Ermeni Devrimci Federasyonu’nun Watertown, Massachusetts’teki arşivlerinde bu konuyla ilgili temel belgelerin olması ihtimali vardır, ancak bu olası belgeler erişilebilir değildir: Zira bu cümlelerin yazarının talebi 2014’te cevapsız bırakılmıştır.⁷³

III) TÜRK ORDUSU İLE DÜZENSİZ ASKERLER SUÇLU DEĞİLDİR

A) Meselenin Geçmişi

25 Haziran 1920’deki bir raporda 1918’den 1920’ye kadar Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Fransız ordusunun istihbarat servisinin amiri olan Komutan Labonne, “[Kemalistlerin hâkim olduğu bölgelerin] hiçbirinde Hıristiyan nüfusu tehdit edilmediğini” yazmıştır.⁷⁴ Burada not edilmesi gereken husus; Labonne’nun Kemalistleri sevmiyor, Kemalistlerin de Labonne’u sevmiyor oluşuydu.⁷⁵ Buna bağlı olarak, Bristol Kasım 1919’un sonunda “karşılaştırma yapılacak olursa, İngiliz ve Ermeni makamlarının raporlarının yalandan imdat diye bağırımlarının aksine, Anadolu’nun (*Asia Minor*) diğer taraflarındaki şartlar eskiye nazaran daha sakin” diye bir yorum yapmıştır.⁷⁶ Bu yorum Labonne tarafından da kullanılmıştır. 1919’da Kayseri’de Fransız subay Jacques Lemaigre-Dubreuil, Türklerden Ermenilere karşı herhangi bir şiddet vakası gözlemlememiştir.⁷⁷ Üç yıl sonra Türkiye’deki *Le Petit Parisien*’in muhabiri Jean Schlicklin ise, Kemalistlere karşı Anadolu’daki

71 Hepburn raporunun son iki sayfası şurada “ekler” kısmında paylaşılmıştır: Heath Lowry, “Turkish History. On...”, 28–29.

72 Halidé Edib (Halide Edip), *The Turkish Ordeal* (New York–London: The Century Co, 1928), 376.

73 Maxime Gauin, “The Turkish–Armenian dispute: Who has something to hide?,” *Daily Sabah*, October 14, 2014.

74 Situation politique en Asie mineure, 25 juin 1920, 2, SHD, 7 N 3210, dossier 2. Ayrıca bakınız: Le mouvement nationaliste, n° 11, 16 novembre 1919, 4–5, 7 N 3210, dossier 1.

75 Daha önce bahsedilen raporlara ek olarak, Kemal hakkında iğneleyici sözler içeren yazı için bakınız: Lettre du général Franchet d’Espèrey au ministre de la Guerre, 28 juin 1920, SHD, 7 N 3210.

76 23 Kasım’da sona eren haftadaki operasyonların raporları, 1919, LC, Bristol papers, container 1, file November 1919.

77 Lettre du lieutenant Lemaigre–Dubreuil au haut–commissaire français à İstanbul, 13 septembre 1919, CADN, 36 PO/1/10.

Hıristiyanlara yapılan muamele konusunda yayılan “iftiraları” (bu konuda derin bir soruşturma yapmasının ardından) şiddetle protesto etmiştir.⁷⁸ Kemalistlere karşı yapılmış en iyi bilinen “Ermeni katliamı” suçlaması (Kars’ta, Kuzey-Doğu Anadolu’da, şehrin Ekim 1920’de ele geçirilmesinden sonra) bir uydurmadır ve Kars’taki Yakın Doğu Yardım’ın temsilcisi bir katliam olmadığına dair tanıklık ifadesi vermiştir.⁷⁹ Eski Ermenistan Başbakanı Alexander Khatissian bile Fransız Albay Corbel’e Türk birliklerinin “disiplinli” olduklarını söylemiştir ve herhangi bir katliamdan bahsetmemiştir.⁸⁰ Aslında, “Ermeni firarilerin kendileri Türk birliklerin bu sırada katliam gerçekleştirmedeğini itiraf etmişlerdir.”⁸¹ Benzer şekilde, Hacin’de (Güney Anadolu) Ermeniler ile Türkler arasındaki şiddetli çatışma, Ermeni milliyetçilerin Türk sivillere karşı saldırıları nedeniyle başlamıştır. Nihayetinde kazanan Türk tarafı, Ermeni Ulusal Birliğinin iddia ettiği şekilde toplu katliam yaparak değil, sadece “bazı milisleri” ve üst kademe liderliğini “katlederek” çatışmayı sonlandırmıştır.⁸²

Yunan-Türk savaşına gelince, Türk ordusu disiplinliydi ve komuta herhangi bir misilleme faaliyetini yasaklamıştır.⁸³ 1922’de Türkler ile halen gayri resmî savaş halinde olan bir ülkenin temsilcisi olan Sir W. Tyrrell bile Kemalistlerin İzmir’e gelişinden birkaç gün sonra “Yunan birlikleri tarafından yapılan taşkınlıkları” doğrulamış ve “Kemalist ordunun [ahlaklı] halinden çok etkilenmiştir.”⁸⁴ Benzer şekilde, 1922-1923 kışının başında İngiliz hükümetinin talebi üzerine Anadolu’da soruşturma yürüten Uluslararası Kızıl Haç “bu sözde Hıristiyan Yunanlara karşı son derece sert” yaklaşan fakat Kemalistleri ve Türk Kızıl Haçı öven bir rapor yayınlamıştır.⁸⁵ İstanbul’daki Yüksek Temsilci

78 Jean Schlicklin, *Angora. L’aube de...*, 149–171 ve 183–193.

79 Heath Lowry, “American Observers in Anatolia circa 1920: The Bristol Papers,” in *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912–1926)* (Istanbul: Tasvir Press, 1984), 42–58 (Bu yazıda kullanılan temel belgeleri şahsen kontrol ettim) ; Jean Schlicklin, *Angora. L’aube de...*, 147–149. Bu meseledeki Barton-Bristol yazışması yayımlanmıştır ve şimdi internette mevcuttur: http://www.ataa.org/reference/bristol_letter.html http://www.ataa.org/reference/barton_letter.html

80 Défaite de l’armée arménienne (signature omise) ; Résumé de la conversation entre A. Khatissian et le colonel Corbel, documents transmis au secrétaire général du ministère des Affaires étrangères le 6 janvier 1921 par Paul Lépissier, délégué à Trabzon du haut-commissaire français à İstanbul, AMAE, P 16675.

81 La situation en Orient au 1er décembre 1920, SHD, 1 BB7 236.

82 Capitaine Taillardat, Protection des minorités chrétiennes de Cilicie, 11 décembre 1920, 5–6, CADN, ISL/1V/144.

83 Berthe Georges-Gaulis, *Angora, Constantinople, Londres...*, 32, 69–70, 118, 124, 173 ve passim ; Arnold J. Toynbee, *The Western Question...*, 239–240.

84 Télégramme de l’ambassadeur français à Londres, 12 septembre 1922, AMAE, P 1380. Ayrıca bakınız: Report on the Turkish Nationalist Offensive in Anatolia by Major H. G. Howell, 15 September, 1922, FO 424/255, 22–24.

85 Dépêche de l’ambassadeur français à Washington, 2 janvier 1923, AMAE, P 1380.

General Maurice Pellé 8 Eylül'de, Kemalistlerin İzmir'e varmasından hemen önce aşağıdaki ifadeleri yazmıştır:

“Uzun zamandan beri İzmir'den veya Anadolu'nun başka bir yerinden buraya bir Kemalist katliamı ile ilgili haber ne İngiliz veya Fransız istihbaratı servislerinden, ne de -böyle bir olayın olmasını hep bekleyen-ekümenik patrikhaneden gelmemiştir. Aksine, Yunan birlikler tarafından gerçekleştirilen sistematik yıkımların hakikati Avrupalı şahitler tarafından ortaya konulmuştur.”⁸⁶

Bu bulguları kabul eden Quai d'Orsay, 19 Eylül'de “hiçbir Yunanın, Yunan ordusunun geri çekilmesi sırasında Türkler tarafından rahatsız edilmediğini” yazmıştır.⁸⁷ Nitekim Ankara hükümeti, Fransız temsilcisi Albay Mougin'e Türk ulusal hükümetinin bir barış konferansı bakış açısından “ellerini temiz tutmak” istediğini defalarca söylemiştir.⁸⁸ Ve bir şehri ele geçirdikten hemen sonra mülk yakmak anlamsız bir faaliyet olurdu.⁸⁹

B) Horton-Housepian: Gerçekleri varsayımlar ile bağdaştırmak

Marjorie Housepian, Amerikan Konsolos Vekili Barnes'ın “Türk askerlerinin konsoloslüğün önündeki cadde boyunca bolca benzin döktüklerini gördüğünü ve o sırada konsolosluk kayıtlarını kurtarmak için hararetle çalıştığını” iddia etmiştir.⁹⁰ Ancak Hepburn tarafından hazırlanan raporlar derlemesi aslında şunu göstermektedir:

“Önemli ölçüde azalmış olmasına rağmen yangın gece boyunca yanmaya devam etmiştir. Diğer birkaç yangının büyük yangından uzak konumlarda başladığı gözlemlenmiştir, ki bu bariz bir şekilde kundakçılığa işaret etmiştir. İç limanın kuzey iskelesinde bulunan pasaport ofisi gece yarısından sonra birçok ağır patlama sonucunda yanmıştır. Belli sayıda varil bir veya iki binanın içinde ve yakınında gözlemlendiği için muhtemelen benzin ile yakılmıştır. Bu bina “Litchfields” demirleme yerinden sadece birkaç yarda uzaklıktaydı ve bunu patlamayı gerçekleştiren kişinin eylemleri baş kasaradaki Konsolos Vekili Barnes tarafından açıkça gözlemlenmiştir. Ancak mesafe failin

86 Télégramme du général Pellé au ministère des Affaires étrangères, 8 septembre 1922, AMAE, P 1380.

87 AMAE, P 1380.

88 Télégrammes du colonel Mougin au général Pellé, 7 et 14 septembre 1922, AMAE P 1380.

89 Heath Lowry, “Turkish History. On...”, 4.

90 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922...*, 68 ve 262.

tespit edilmesini mümkün kılmayacak kadar uzaktı. Bazı Türk birlikleri o sırada binanın kıyıya yakın ucunda konumlandırılmıştı.”

Barnes ayrıca - Bayan Housepian tarafından işine gelmediği için kullanılmayan- şu aşık telgrafı göndermiştir:

“İzmir’deki usulsüzlükler ile ilgili buraya ulaşan Amerikan basın haberleri yoğun abartı ve yalanlar içermektedir. Öldürülen Yunanlar ile Ermenilerin sayısını kesin bir şekilde söylemek imkânsızdır –bu sayı belki 2.000’dir. [Anadolu’nun] iç kesiminde Yunanlar ve Ermeniler tarafından yapılan katliamlar İzmir’de Türkler tarafından yapılanları vahşilik ve acımasızca yakıp yok etme bakımından geride bırakmıştır. Buradaki Amerikalıların çoğu İzmir’in Ermeniler tarafından yakıldığına inanmaktadır.”⁹¹

Buna bağlı olarak, Bayan Housepian, Kemal’in yangından sonra Dumesnil’e şehrin yıkımının “tatsız” olduğunu fakat “ikinci planda kaldığını” söylediğini iddia etmiştir⁹² - ve kendisi, her zaman olduğu gibi, roman yazarı Giles Milton tarafından arka çikılmaktadır.⁹³ Ancak Fransız tutanakları Housepian’ın söylediklerinin tersini söylemektedir. Dumesnil, Quai d’Orsay’a Kemal’in kundaklamadan “manevi ve maddi açıdan” etkilenmiş olduğunu yazmıştır. Raporlarında ne “ikincil önem”, ne de Kemal’in pozisyonu ile ilgili buna benzer herhangi bir anlatım bulunmaktadır.⁹⁴ Ayrıca aynı konuşmanın Türk tarafının tutanaklarında “ikincil önem” ile ilgili olan hiçbir ifade yoktur.⁹⁵ Kemal ile tanışmış olan Konsolos Michel Graillet, Türkler hakkında şöyle bir rapor yazmıştır: “Bu varlığın [İzmir’in zenginliğinin] elden gitmesine olan üzüntüleri belirgindir.”⁹⁶ Ne Bayan Housepian ne de Bay Milton Fransız arşivlerinde araştırma yapmışlardır: Bayan Housepian bir sefer Konsolos Michel Graillet’den adını vermeden bahseder, Bay Milton da bir sefer ismini yanlış yazarak ondan bahseder (“Grillet”).⁹⁷ Bay Milton, kendisini Fransız kaynaklarına dayandırıyor gibi görünmektedir, ancak kitabının sonundaki referansları arasında konu ile ilgili sayfalar içinde tek bir Fransız kaynak bile

91 Heath Lowry, “Turkish History. On...”, 14.

92 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922...*, 178.

93 Giles Milton, *Paradise Lost. Smyrna 1922: The Destruction of Islam’s City of Tolerance* (London: Sceptre, 2009), 311. Aynı hata şurada da geçmektedir: George W. Gawrych, *The Young Atatürk* (London–New York: I. B. Tauris, 2013), 206.

94 Télégramme de l’amiral Dumesnil au ministère de la Marine, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380.

95 İsmet Görgülü, *Atatürk’ten Ermeni Konusu...*, 325–326.

96 Télégramme du consul Graillet au ministère des Affaires étrangères, 23 septembre 1922, AMAE, P 1380.

97 Giles Milton, *Paradise Lost...*, 230 (dizinde aynı hata bulunmaktadır).

verilmemektedir. Daha da çarpıcı olan, 420 sayfadan daha kalın olan kitabında Amiral Dumesnil (veya General Pellé) isminden bahsetmemiştir.

Bayan Housepian'ı, Bay Milton'ın kitaplarında ve başka yayınlarda Türk tarafına karşı olan savın en önemli tanığı Amerikan Konsolos George Horton'dur. Öncesinden görüldüğü gibi, Horton'un tespitleri yardımcısınıninkilerle bile çelişki içindedir. Dahası, Horton'un bariz bir şekilde ırkçı önyargıları vardı. Türkleri “uygarlığın hiç veya birkaç başarısı ve saygınlığına sahip, kültürel tarihi olmayan ve entelektüel açıdan en düşük Müslümanlar“ olarak görmüştür. Horton'a göre Türkler “herhalde başka hiçbir şeyde başarılı olmayan büyük ve bilimsel açıdan savaşçı bir ulusun tek örneğidir. Yok ederler ama inşa edemezler;” ve onlar “uygarlığın ilerlemesinde hiçbir zaman katkı yapmamış olan Müslüman inancının tek dalıdır.” Bu yüzdendir ki, Horton'un kitabının başlığı *The Blight of Asia* (Asya'nın Belası) Türkleri kastetmektedir.⁹⁸ Dikkat çekici bir şekilde, bu eser İzmir yangınından yıllar sonra yazılmıştır, ki bu dönemde Kemalist devrim dünya çapında büyük hayranlıkla karşılanmaktaydı.

Özellikle vurgulanması gerekiyor ki yangın meselesi konusunda Dumesnil, Quai d'Orsay'a “Başkonsolos'un [Michel Graillet] paylaşmaktan uzak olmadığı bir şüpheyi” rapor etmiştir:

“12 Eylül'e kadar çok sessiz kalan ve meslektaşları ile yakın temasta olan ABD Başkonsolosu, ansızın bütün Amerikan vatandaşlarının ayrılmalarını emretmiştir [Dumesnil tarafından altı çizilmiştir].”

Yurttaşlarını 3 Eylül'de tahliye eden İngiliz Konsolosuna aynı “şüphe” ile yaklaşan Amiral, Horton'un bilgi kaynaklarının Ermeniler olduklarını, İngiliz meslektaşlarının kaynaklarının da Yunanlar olduklarını belirtmektedir. Bunun sonucunda, diplomatların “Ermeni veya Yunan kundakçı çeteler sebebiyle şehrin tehlikede olduğunu önceden bilip bilmediklerini”⁹⁹ merak etmiştir. Sonuç olarak; Horton'un sadece Türklere karşı olan ırkçılığı ile Yunan ve Ermeni milliyetçiliğine olan sevgisi sebebiyle değil, ayrıca herhangi bir otoriteyi Yunan-Ermeni çeteleri hakkında uyarmaktan kaçındığı için kendi sorumluluğunu örtbas etmek amacıyla İzmir'in tahribatının sorumluluğunu yalan bir şekilde başkalarına dayandırdığını düşünmek için sağlam sebepler vardır.

98 George Horton, *The Blight of Asia*, (Indianapolis: The Bobbs-Merrill Co., 1926), 209 ve 255.

99 Rapport de l'amiral Dumesnil, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380. Lou Ureneck, *Smyrna septembre 1922*, New York: CCCO, 2016, Horton'a dayanmaktadır fakat Dumesnil, Graillet ve Grescovich'in bulgularını göz ardı etmektedir.

Böyle bir bakış açısından yaklaşıldığında, Horton'un İzmir yangını vakası konusundaki güvenilirliği en çok kendi sözleri sebebiyle darbe almaktadır. Horton, Bay Housepian alıntı yaptığı ve benimsediği bir telgrafta, Türk tarafından Yunan güçleri için şu şekilde af sağlanmasını talep etmiştir:¹⁰⁰

“İnsanlığın çıkarları ve Yunan güçlerinin tahliyesine izin vermeye yetecek, Ankara hükümeti ile aracılık etmeyi amaçlayan Amerikan çıkarlarının güvenliği adına af [talep ediyorum]. [Böyle bir] af, İzmir'in olası yıkımını engellemiş olacaktır.” (italik kısım benim vurgulamam)

Eğer Türkler gerçekten de Horton'un kitabında tarif ettiği gibi tiksindirici ve doğuştan barbar olsalardı, sağlanacak af nasıl olurda “İzmir'in olası yıkımını engellemiş” olurdu? Tam tersine, eğer kundakçılar Ermeniler ve Yunanlar olsalardı, bir af ve en tehlikeli insanların sistemli tahliyesi belki böylesi bir yıkımı engelleyebilirdi.

C) Türk güçlerinin ve yetkililerin asıl tutumları

İzmir yangını için Türkleri suçlamış olan gazeteci John Clayton bile Kemalist ordunun İzmir'e girişini izleyen ilk iki günde askeri disiplinin “mükemmel” olduğunu ve hiç “katliam” yaşanmadığını, ama birkaç münferit cinayetin meydana geldiğini yazmıştır.¹⁰¹ Bu, bir Fransız şahit tarafından doğrulanmıştır: “Türkler Yunanları, Yunanların Mayıs 1919'da Türklere yaptığı gibi katletmemiştir.”¹⁰² Benzer şekilde, Konsolos Graillet “Kemalist birliklerin disiplininin mükemmel olduğuna” 9 Eylül'de şahitlik etmiştir: “Amiral Dumesnil'e ve bana sadece [Türk komutası] ile başlayan ilişkilerimizin tadını çıkarmak kalmıştı.” Akşam vakti ilk yağmurlar meydana gelmiş ve protestoların sonucunda “şehri gözetleyen devriyeler yağmaları biraz engellemeyi başarmaktaydı.”¹⁰³ Amerikan Donanma subayı A.J. Hepburn ayrıca Bristol'e telgraf göndermiştir:

“Yetkililerin düzeni sağlama niyetleri sorgulanamaz ve tedbirleri etkilidir. Sokak trafiğini bastırmak için şehirde genel devriyenin hemen yürürlüğe gireceği resmi olarak bana bildirilmiş ve özel

100 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922...*, 111.

101 Lysimachos (Economos), *The Martyrdom of...*, 19. Ayrıca bakınız: Noëlle Roger, *En Asie Mineure...*, 215–216.

102 Visite de M. Armand Dorville, 22 septembre 1922, AMAE, P 1380.

103 Télégramme du consul Graillet au ministère des Affaires étrangères, 26 septembre 1922, AMAE, P 1380.

birlikler mültecileri korumaya başlamıştır. Mustafa Kemal muharip olmayanları rahatsız eden Türk askerlere idam hükmü verildiğini duyurmuştur.”¹⁰⁴

Bu anlatış ile Graillet'ninki arasındaki ince fark şehrin bir kısmında, özellikle Avrupalı mahallesinde, yağmaların daha iyi bastırılmasıyla anlatılabilir. Her şeye rağmen Dumesnil “kesin tanıklıkların” Türk ordusunun -yağmadan suçlanan düzensiz askerlerin idam edilmesi dahil- yağmaya karşı mücadelesini ispat ettiğini açıklamıştır.¹⁰⁵ Bunun gibi gerçekler Bayan Housepian'ın, Türk ordusunun en azından yağmaya izin verdiğini ileri süren, zayıfça ortaya koyduğu suçlaması ile tamamen çelişmektedir.¹⁰⁶

Dumesnil'in ve Graillet'in soruşturmaları Türk ordusunun yangın ile mücadele için elinden geleni yaptığını göstermiştir.¹⁰⁷ Bu, Prentiss'in ve Gresovich'in ifadeleri ile uyumludur. Prentiss şu detayı bile vermektedir: Türk ordusu etnik kimliklerine bakmaksızın yaralılara yardım etmiştir, yaralı Yunan ve Ermeni kişiler bile kurtarılmıştır.¹⁰⁸ Benzer şekilde, bir Yahudi okulunun müdürü 18 Eylül'de şunu yazmıştır: “Bilmeniz yeterlidir ki, eğer şehir yangın tarafından tamamen yok edilmesiyse, bu zamanında gelen Türk ordusunun sayesinde.”¹⁰⁹ Yahudi öğretmenin Türk Kurtuluş Savaşı hakkındaki açıklaması Müslüman düzensiz birliklerin suçlarını saklamamaktadır; zihinlerinde yangının sorumluluğuyla ilgili herhangi bir tereddüt olsaydı, bundan mutlaka bahsedilirdi. Seyrek olarak bahsedilen fakat önemli olan yangının Türk ordusunun ve İzmir itfaiye ekibinin 14 Eylül'deki ortak müdahalesi ile üstesinden geldiği bir gerçektir, ancak rüzgar yangını kuvvetlendirmiştir ve Avrupalı mahallesini mahvetmiştir.¹¹⁰ Buna bağlı olarak, *London Times*'ta Türk düzensiz birliklerin sorumluluğundan bahseden bir yazı bile şunu belirtmektedir:

“Yüksek sayıdaki birliklerin görevlendirilmesine rağmen Türkler yangını kontrol altına almayı başaramamışlardır, ancak Türk olsun

104 A. J. Hepburn, on USS Litchfiel, to Bristol, September 9, 1922, LC, Bristol papers, Container 76, File Smyrna — Navy Messages Received 1922.

105 Amiral Dumesnil, Qui sont les auteurs de l'incendie ?, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380.

106 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922...*, 189–190.

107 Télégramme du consul Graillet au ministère des Affaires étrangères, 26 septembre 1922 ; télégramme du ministre des Affaires étrangères au chargé d'affaires de France à Washington, 26 septembre 1922 ; Amiral Dumesnil, Qui sont les auteurs de l'incendie ?, 28 septembre 1922, AMAE, P 1380.

108 “Relief Man Tells Tragedy,” *The New York Times*, 18 September 1922, 1 ; “Hasten Evacuation of Smyrna Hordes,” *The New York Times*, 27 September 1922, 1.

109 Henri Nahum (ed.), *La Grande guerre...*, 68.

110 « Ce sont les Arméniens qui allumèrent l'incendie en abandonnant leur quartier », *Le Matin*, 22 septembre 1922, 1.

veya olmasın gece görüldükleri yerlerde vurulan kundakçılara veya yağmacılara herhangi sempati gösterdikleri rapor edilmemiştir.”¹¹¹

Nurettin Paşa'nın kişisel sorumluluğu üzerine olan ve Norman Stone tarafından ortaya çıkarılan bir tezin ise kesin sonuçları yoktur: “Her halükarda gücendirilmiş, hem de öfkeden çılgına dönmüş ve oğullarını bu savaşta kaybetmiş bir adam olan Nurettin herhalde bir yeniden fethetmeyi önlemeye karar vermiştir.”¹¹² Ancak Nurettin ilk başta bu kadar “öfkeden çılgına dönmemişti”. 12 Eylül'de İzmir'in Katolik piskoposunun arabuluculuğu kabul etmiştir: Hıristiyan isyancılar silahlarını bırakmışlar ve piskoposun ve polisin gözetimi altında Avrupalı mahallesine gelmişlerdir. Nurettin sonraki günün sabahında sakin kalınması için çağrı yapan, Hıristiyanların güvenliğini temin eden ve isyancıların sadece silahlarını bırakmalarını talep eden bir bildiri yayınlamıştır.¹¹³ Benzer şekilde, yangından hemen önce İngiliz ordusunun yatırılmasında da ortak olmuştur¹¹⁴ ve 1921'de kuzeydoğu Anadolu'da Yunan isyanlarının bastırılmasındaki acımasızlığı abartılmamalıdır.¹¹⁵ İkinci olarak, amaç “herhangi bir yeniden fethetmeyi önlemek” olsaydı, öyleyse neden ilk yangın denizden en uzak olan Ermeni mahallesinde meydana gelmiş ve liman tesisinin en önemli kısımları neden yakılmamış veya dinamitlenmemiştir?

Nihayetinde, Türk güçlerine karşı “katliam” suçlamalarının tarafsız soruşturmalar ile düzeltilmesi gerekmektedir. Amiral Bristol'un gözlemlediği gibi:

“Ona [Binbaşı C. C. Davis, Amerikan Kızıl Haç'ın İstanbul şubesine bağlı özel Kızıl Haç çalışanı] yangından önce ve sonra devamlı şehir devriyesinde olan subaylarımızın ölenlerin sayısının muhtemelen 2.000'i aşmadığı kanaatine vardıklarını söyledim. Bu subaylar turları sırasında caddelerdeki ölenleri saymışlardı ve turları gün ile gece boyunca sıkça yapmışlardı. Bir caddede aynı cesetlerin günlerce durduğunu, aynı

111 “The Fate of Smyrna,” *The Times*, 16 September 1922, 8.

112 Norman Stone, *Turkey: a Short History* (London: Thames & Hudson, 2010), 151.

113 « Les réfugiés de Smyrne en France », *Le Temps*, 22 septembre, 1922, 2.

114 Telegram of Admiral Osmond Brock to Admiralty, September 11, 1922, FO 424/254, 187-188; Harry N. Howard, *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*, (Norman: University of Oklahoma Press), 1931, 323-324. Ayrıca bakınız Gotthard Jäschke tarafından çoğaltılan “Mustafa Kemal'in Amiral Brock'a Mektubu,” *Bellefen*, XXXVI-144, October 1972, 538.

115 Mary Caroline Holmes Amiral Bristol'e mektubu, 29 Mayıs, 1922, National Archives and Records Administration, College Park, RG 59, M 353, reel 45 (867.4016/708); Larry Rue, “Near East Finds Kurd Atrocities a Myth,” *Chicago Daily Tribune*, May 19, 1922, 4 ; Jean Schlicklin, *Angora. L'aube de...*, 183-193 ; Stéphane Yerasimos, « La question du Pont-Euxin (1912-1923) », *Guerres mondiales et conflits contemporains*, n° 153, janvier 1989, 32-33.

kişiler olduklarını, hesaplanan ölü sayısının arttığını, ancak cesetlerin aynıları olduğunu ona belirtmişim.”¹¹⁶

Amiral Dumesnil’e göre, bu 2.000 ölüden 500’ü yangın sırasında panik halinde hareket edilmesi sonucunda kazara boğulan her kökenden sivillerden oluşmuştu ve diğer 500’ü ellerinde silahlarıyla öldürülen Ermeniler ve Yunanlardı.¹¹⁷ Türk askerlerinin -ve sivillerinin-¹¹⁸ de İzmir’de katledildiğini göz önüne alırsak, bu Türk düzensiz birliklerin misillemelerinin kurbanlarının asıl sayısının 1.000’den az olduğu anlamına gelmektedir.

SONUÇ

Tartışmalara ve kaynaklara genel bir bakış, İzmir yangınında Kemalist yetkililerin suçsuzluğunu ortaya koymaktadır. Onların asıl suçu Ermeni-Yunan kundakçı çetelerini zamanında yok edememeleriydi. “Yangın başladığı sırada mahallede uyuyor olan ve kısmen giyinerek ancak kaçabilmiş olan milliyetçi [Ankara hükümetinin] askeri istihbaratın[ın] başı Teğmen-Albay Baki Bey” buna örnek teşkil etmektedir.¹¹⁹ Bu başarısızlık herhalde Mustafa Kemal Atatürk’ün *Nutuk*’unda (1927) kundaklamadan bahsetmemiş olmasının sebebidir. İzmir yangını kesinlikle bir kaza değildi: aksine tarihi bir sürecin sonucu ve birkaç etkenin birleşimiydi:

- 1) En az 1905’ten beri devam eden şehirdeki Ermeni milliyetçi faaliyetleri,
- 2) Ermeni milliyetçilerinin Yunan savaş suçlarına -özellikle de kundaklamalara- daha 1919’dan itibaren katılmaları ve Yunan komutasının bazı durumlarda tahribatın ve başka suçların sorumluluklarını bu Ermenilere bırakma tercihi,
- 3) 1920 ve 1921’de fazladan Ermeni aşırı unsurların İzmir’e gelmeleri,
- 4) Yunan üst komutasının 1922’de yakıp yıkma politikasını seçmiş olması;
- 5) İzmir’i yok etme planının çoğunlukla Yunan kundakçılar ile uygulanmasının imkansız olması.

116 Admiral Mark Bristol, War Diary, September 25, 1922, LC, Bristol papers, container 4.

117 Émile Wetterlé, *En Syrie avec le général Gouraud*, (Paris: Flammarion, 1924), 59–61.

118 “Une journée dans les ruines de Smyrne,” *Le Petit Parisien*, 28 septembre 1922, 3.

119 Salâhi Sonyel, *Turkey’s Struggle for Liberation and the Armenians* (Ankara: SAM Papers, 2001), 207.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Archives du ministère des Affaires étrangères (La Courneuve)

Mikrofilmler P 426, P 1380, P 16674, P 16675.

Centre des archives diplomatiques de Nantes

36/PO/1/42. 1/SL/1V/144.

Service historique de la défense (Vincennes)

1 BB⁷ 232, 1 BB⁷ 236. 4 H 34, 4 H 47, 4 H 58, 4 H 61, 4 H 62. 11 J 3202. 7 N 3210. 20 N 1082, 20 N 1095, 20 N 1101.

The National Archives, Kew Gardens

FO 424/254, FO 424/255.

Library of Congress, manuscripts division (Washington)

Mark Bristol Papers, 4, 38, 76.

National Archives and Records Administration (College Park)

RG 59, M 353, reel 45 (867.4016/708).

Makale ve Kitaplar

“Ce sont les Arméniens qui allumèrent l’incendie en abandonnant leur quartier”, *Le Matin*, 20 septembre 1922, s. 1.

“Une journée dans les ruines de Smyrne”, *Le Petit Parisien*, 28 septembre 1922, s. 3.

“Armenians, Not Turks, Set Smyrna Ablaze Relief Worker Declares,” *The San Antonio Express*, January 22, 1923.

“Grave réquisitoire d’un lord anglais contre l’armée grecque,” *Le Petit Parisien*, 27 septembre, 1922, s. 3.

“Hasten Evacuation of Smyrna Hordes,” *The New York Times*, 27 September 1922, s. 1.

“Les réfugiés de Smyrne à Marseille — Émouvants récits de l’incendie”, *Le Petit Parisien*, 21 septembre 1922, s. 3.

“Les réfugiés de Smyrne en France”, *Le Temps*, 22 septembre, 1922, s. 2.

“Relief Man Tells Tragedy,” *The New York Times*, 18 September 1922, s. 1.

“The Fate of Smyrna,” *The Times*, 16 September 1922, s. 8.

Atrocités grecques en Turquie. Second livre (İstanbul : Ahmed Ihsan & Cie, 1921),

http://louisville.edu/a-s/history/turks/atrocites_grecques_en_turquie.pdf

Bergès, Maxime. *La Colonne de Marach et quelques autres récits de l’armée du Levant*. Paris : La Renaissance du livre, 1924.

Comité de la défense nationale ottomane, *Les Atrocités des Grecs en Macédoine* (İstanbul : Ahmed Ihsan & Cie, 1914),

http://louisville.edu/a-s/history/turks/coalises_balkaniques_5.pdf

Dixon–Johnson, Cuthbert Francis. *The Greeks in Asia Minor*. London: Cole & C°, 1919.

Dumesnil, Charles. *Souvenirs de guerre d’un vieux croiseur (1914–1915)*. Paris : Plon–Nourrit, 1922.

Gates, Caleb Frank Not to Me Only (Princeton–London: Princeton University Press/Oxford University Press, 1940).

Gehri, Maurice. “Mission d’enquête en Anatolie (12–22 mai 1921).” *Revue internationale de la Croix-rouge*. (15 Temmuz 1921): 721-735, <https://fatsr.org/wp-content/uploads/2014/04/Maurice-Gehri-Mission-denq%C3%A0te-en-Anatolie-CICR-1921.pdf>

Georges–Gaulis, Berthe *La Question turque*, (Paris : Berger–Levrault, 1931).

Georges–Gaulis, Berthe. *Angora, Constantinople, Londres. Moustafa Kémal et la politique anglaise en Orient*. Paris : Armand Colin, 1922.

Görgülü, İsmet. *Atatürk’ten Ermeni Konusu*. Ankara–İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2006.

Halidé Edib (Halide Edip), *The Turkish Ordeal*. New York–London: The Century C°, 1928.

Horton, George. *The Blight of Asia*. Indianapolis: The Bobbs–Merrill C°, 1926.

İzmir valisinin raporu, 18 Ekim 1922, Documents d’histoire militaire’de tercüme edilmiştir, No. 93, janvier 1992, s. 185.

Mevlüt Çelebi (ed.) *Greek Massacre in Anatolia in Italian Archive Documents*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.

Nahum, Henri (ed.) *La Grande Guerre et la guerre gréco–turque vue par les instituteurs de l’Alliance israélite universelle d’İzmir*. İstanbul : Les éditions Isis, 2003.).

Powell, E. Alexander. *The Struggle for Power in Moslem Asia*. London: John Long, 1925.

Report of Mr. Grescovich Commander of the Smyrna Fire Brigade on the Great fire in Smyrna (İstanbul, 1922).

Report of the International Commission to Inquire the Causes and Conduct of the Balkan Wars (Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1914),
<http://www.archive.org/download/reportofinternat00inteiala/reportofinterna00inteiala.pdf>

Rue, Larry. “Near East Finds Kurd Atrocities a Myth.” *Chicago Daily Tribune*, May 19, 1922, s. 4.

Schlicklin, Jean. *Angora. L’aube de la Turquie nouvelle*. Paris : Berger–Levrault, 1922.

Scipio, Lynn A. *My Thirty Years in Turkey*. Rindge: Richard R. Smith Publisher, 1955.

Wetterlé, Émile. *En Syrie avec le général Gouraud*. Paris: Flammarion, 1924.

İkincil Kaynaklar

Ataöv, Türküya *Armenian Falsifications*. New York: Okey, 2008.

- Berber, Engin. *The İzmir Fire*. İzmir: Ödemiş Belediyesi, 2013.
- Bernard, Paul. *Six mois en Cilicie*. Aix-en-Provence: Éditions du Feu, 1929.
- Efiloğlu, Ahmet. “The Exodus of Thracian Greeks to Greece in the Post-Balkan War Era.” *War and Collapse*, edited by Hakan Yavuz and Feroz Ahmad, 330-370. Salt Lake City: University of Utah Press, 2016.
- Erickson, Edward J. *Ottomans and Armenians. A Study in Counter-Insurgency*. New York-London: Palgrave MacMillan, 2013.
- Gauin, Maxime. “‘Proving’ a ‘Crime against Humanity’?.” *Journal of Muslim Minority Affairs*, XXXV-1 (March 2015): 141-157.
- Gauin, Maxime. “The Missed Occasion: Successes of the Hamidian Police Against the Armenian Revolutionaries, 1905-1908.” *Review of Armenian Studies*, No. 30 (2014): 121-125.
- Gauin, Maxime. “The Turkish-Armenian dispute: Who has something to hide?.” *Daily Sabah* (October 14, 2014).
- Gawrych, George W. *The Young Atatürk*. London-New York: I. B. Tauris, 2013.
- Georgelin, Hervé. *La Fin de Smyrne. Du cosmopolitisme aux nationalismes*. Paris: CNRS, 2005.
- Grabill, Joseph L. *Protestant diplomacy and the Near East: Missionary influence on American policy, 1810-1927*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971.
- Gunn, Christopher. “Getting Away with Murder.” *War and Collapse*, edited by Hakan Yavuz and Feroz Ahmad, 896-917. Salt Lake City: University of Utah Press, 2016.
- Housepian, Marjorie. *Smyrna 1922: The Destruction of a City*. New York: Newmark Press, 1998.
- Howard, Harry N. *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*. Norman: University of Oklahoma Press, 1931.
- Jäschke Gotthard. “Mustafa Kemal’in Amiral Brock’a Mektubu.” *Belleten*, XXXVI-144 (Ekim 1972): 535-543.

- Kinross, Lord. *Atatürk*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1965.
- Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. New York–Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Lewy, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2005.
- Lowry, Heath. “American Observers in Anatolia circa 1920: The Bristol Papers.” *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912–1926)*, Justin McCarhty et al, 42-58. Istanbul: Tasvir Press, 1984.
- Lowry, Heath. “Turkish History: On Whose Sources Will it Be Based? A Case Study on the Burning of Izmir.” *The Journal of Ottoman Studies*, IX (1989): 1–29.
- Mango, Andrew. “Historiography by Political Committee and Committed Historians: Review Article.” *Middle Eastern Studies*, XXV-4 (October 1989): 531-562.
- Mattatia, Ronald. “Le général Maurice Pellé.” *Bulletin de la SABIX*, 43 (2009): 28–36, <http://sabix.revues.org/179>
- McCarthy, Justin. *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims*. Princeton: Darwin Press, 1995.
- McCarthy, Justin. *The Turk in America. The Creation of an Enduring Prejudice*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2010.
- McMeekin, Sean. *The Ottoman Endgame*. London: Allen Lane, 2015.
- Milton, Giles. *Paradise Lost. Smyrna 1922: The Destruction of Islam’s City of Tolerance*. London: Sceptre, 2009.
- Oberling, Pierre. *The Road to Bellapais: The Turkish Cypriot Exodus to Northern Cyprus*. Boulder–New York: Social Science Monographs/Columbia University Press, 1982.
- Öconomos, Lysimachos *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom*. London: George Allen & Uwin, 1922.
- Planhol, Xavier de. *Minorités en Islam. Géographie politique et sociale*. Paris: Flammarion, 1997.

- Roger, Noëlle. *En Asie mineure. La Turquie du Ghazi*. Paris: Fasquelle, 1930.
- Salt, Jeremy. “The Narrative Gap in Ottoman Armenian History.” *Middle Eastern Studies*, XXXIX-1 (January 2003): 19-36.
- Salt, Jeremy. *The Unmaking of the Middle East*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 2008.
- Shaw, Stanford J. “Christian anti-Semitism in the Ottoman Empire.” in *Studies in Ottoman and Turkish History. Life with the Ottomans*, 515–576. İstanbul: The Isis Press, 2000.
- Shaw, Stanford J. “The Armenian Legion and Its Destruction of the Armenian Community of Cilicia.” *Armenians in the Late Ottoman Period*, edite by Türkaya Ataöv, 155-206. Ankara: TTK/TBMM, 2001.
- Shaw, Stanford J. *From Empire to Republic: the Turkish War of National Liberation, 1918–1923*. Ankara: TTK, 2000, cilt IV.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. “The Authors’ Respond.” *International Journal of Middle East Studies*, IX-3 (October 1978): 388-400.
- Sonyel, Salâhi. *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*. Ankara: TTK, 1993.
- Sonyel, Salâhi. *Turkey’s Struggle for Liberation and the Armenians*. Ankara: SAM Papers, 2001.
- Sperco, Willy. *Moustapha Kemal Atatürk*. Paris: Nouvelles éditions latines, 1958.
- Stone, Norman. *Turkey: a Short History*. London: Thames & Hudson, 2010.
- Turan, Mustafa. *Yunan Mezalimi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Ureneck, Lou. *Smyrna september 1922*. New York: CCCO, 2016.
- Volkan, Vamık and Norman Itzkowitz. *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*. Chicago–London: University of Chicago Press, 1984.
- Westermann, William Linn. “The Armenian Problem and the Disruption of Turkey.” *What Really Happened At Paris. The Story of the Peace*

Conference By American Delegates, edited by Edward Mandel House and Charles Seymour, New York: Charles Scribner's Sons, 1921.

Yavuz, Hakan. "A Topography of Positions in the Turkish-Armenian Debate." *War and Collapse*, edited by Hakan Yavuz and Feroz Ahmad, 541-568. Salt Lake City: University of Utah Press, 2016.

Yerasimos, Stéphane. "La question du Pont-Euxin (1912–1923)." *Guerres mondiales et conflits contemporains*, n° 153 (janvier 1989) : 32–33.

RUS EDEBİYATINDA EVRİLEN ERMENİ İMGESİ

(EVOLVING ARMENIAN IMAGE IN RUSSIAN LITERATURE)

Arş. Gör. Gülsün YILMAZ GÖKKİS

Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı

Öz: *Bu çalışmada Rus edebiyatının büyük ve etkili şair ve yazarlarının (A. S. Puşkin, A. S. Griboyedov, A. P. Çehov, N. A. Teffi, O. E. Mandelştam ve A. G. Bitov'un) sekiz eseri Ermeni imgesi bağlamında incelenmektedir. Yapılan araştırmanın zaman çerçevesi 1821-1969 yılları ile sınırlandırılmıştır. Çalışmanın amacı, Rus edebiyatında yaratılan Ermeni imgesinin zaman içinde nasıl evrildiğini somut verilerle göstermektir. Bu amaç doğrultusunda A. S. Puşkin, A. S. Griboyedov, A. Çehov, N. A. Teffi'nin eserleri Mandelştam ve Bitov'un eserleriyle karşılaştırılmaktadır. Eserler metne bağlı analiz yöntemiyle incelenmiştir. Ayrıca, Rus edebiyatında Ermeni sorununa duyulan ilginin nitelik ve niceliğini gösterebilmek amacıyla bir bibliyografya hazırlanmış ve kaynakçadan önce okurun ilgisine ek olarak sunulmuştur.*

Anahtar Kelimeler: *Rus Edebiyatı, Ermeni İmgesi, O. E. Mandelştam, A. G. Bitov Evrilme.*

Abstract: *In this study, eight works of Russian poet and authors of Russian literature (A. S. Pushkin, A. S. Griboyedov, A. P. Chekhov, N. A. Teffi, O. E. Mandelstam and A. G. Bitov) are examined in the context of Armenian image. The time frame of the conducted research was limited within the years of 1821-1969. The aim of this work is to show how the Armenian image is created in Russian literature evolved in time. A. S. Pushkin, A. S. Griboyedov, A. P. Chekhov, N. A. Teffi are compared with those of O. E. Mandelstam and A. G. Bitov. The work has been analyzed by using the context-dependent analysis method. In addition, a bibliography was*

* Bu makale Gülsün Yılmaz Gökkis'in, Prof. Dr. Birsen Karaca danışmanlığında hazırladığı "Türk, Rus ve Ermeni Edebiyatlarında Ermeni İmgesi" başlıklı yüksek lisans tezinde bir bölüme yeni kaynaklar eklenerek yeniden kaleme alınmıştır.

prepared in order to show the quality and quantity of the Armenian question in Russian literature and it was drawn to the reader's attention as attachment before the source.

Keywords: *Russian Literature, Armenian Image, O. E. Mandelshtam, A. G. Bitov Evolving.*

Bu makalenin amacı, elimizdeki veriler ışığında, Rus edebiyatında yaratılan Ermeni imgesini, bu imgenin geçmişten günümüze nasıl evrildiğini ve bu olguyu besleyen kaynakların neler olduğunu göstermektir. Bu amaç çerçevesinde incelemek üzere seçtiğimiz eserler, Rus edebiyatına yön vermiş ya da kendini Rus edebiyatında duyumsatmayı başarmış yazarların ürünleri olacaktır.

XX. yüzyılın başlarında Rus kültür adamlarının Ermeni kültürü ve edebiyatıyla ilgili bilgi ve algı düzeyi şöyle bir karakteristiğe sahiptir:

XX. yüzyıl, Doğu Ermeni edebiyatının SSCB’de gelişimi açısından önemli bir dönem olmuştur. Bu yüzyılda hem Sovyet halkları Ermeni edebiyatı ile tanışmış hem de bilim adamları ciddi olarak Ermeni edebiyat tarihini incelemeye başlamışlardır. Bu yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan gelişmelerin motivasyonu Rusların ilgi alanına diğer Sovyet halklarıyla birlikte Ermeniler de girmiştir: Bu ilgi, Sovyetler Birliği bünyesindeki halkların kendi kültürel değerlerini diğer “kardeş halklara” Rusça olarak tanıtmaları için motive edilmeleri şeklindedir. Ancak bu ilginin geçmişinde şöyle gelişmeler de vardır: 15 Ekim 1914 tarihinde Stepanos Mamikonyan’ın başkanlığında yapılan Moskova Ermeni Komitesi’nin toplantısında milli kültür giderleri için harcanmak üzere 1 milyon Ruble kadar para toplanması kararlaştırılır. Bu miktarın büyük bir bölümü ünlü Rus şair Valeri Yakovleviç Bryusov’un bir Ermeni şiir antolojisi hazırlaması için ayrılacaktır.¹ Aynı dönemde yazılmış olan Maksim Gorki’nin *Sbornik armayanskoy literaturı* (*Сборник армянской литературы*; 1916) adlı eseri de Ermeni kültürünü tanıtmayı hedeflemektedir. Veselovski, Bryusov ve Gorki’nin yanı sıra, Aleksandr Aleksandroviç Blok, Konstantin Dmitriyeviç Balmont, İvan Aleksiyeviç Bunin ve Rus edebiyat dünyasında saygın bir yere sahip olan pek çok yazar, Ermeni edebiyatını Rus edebiyatına çeviri yoluyla tanıtmak için ikna edilir. Tek sorun, bu yazarların içinden Veselovski dışında hiçbirinin Ermenice bilmiyor olmasıdır. 1916 yılında basılan *Ermenistan Şiiri* (*Поэзия Армении*) adlı antolojinin redaktörü Bryusov’un eserin ön sözünde “böyle bir çalışmanın bana değeri olan bir şeyler verebileceğini tahmin etmiyordum”² şeklinde dile getirdiği düşünceleri ve kendisine bir antoloji hazırlanması için ilk kez başvurulduğunda teklifi reddetmesi, bunun üzerine M. Gorki’nin araya girmesi, anılan dönemlerde Ermeni edebiyatının Rusya edebiyat dünyasında tanınmadığını işaret eder.³

1 Konu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için Bkz: Вирсен Караджа, “В. Я. Врюсов как Переводчик Армянской Поэзии,” (Диссертация, Москва: Московский Государственный Университет им. М. В. Ломоносова, Филологический Факультет, 1999), 61.

2 *Поэзия Армении*, ред: Валерия Брюсов (Московского Армянского Комитета, 1916), 4; Birsen Karaca, *Ermeni Edebiyatı Seçkisi* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 17.

3 Konu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için Bkz: Birsen Karaca, *Ermeni Edebiyatı Seçkisi*, 12-13.

Bu noktadan sonra, makalenin başlangıcında Ermeni imgesiyle ilgili imlediğimiz evrilme olgusunu resmetmek için, zamanı XIX yüzyılın ilk yarısına alarak, verilen eserleri yazılma sırasını takip ederek inceleyeceğiz.

Bu amaçla inceleyeceğimiz ilk eser, Aleksandr Sergeyeviç Puşkin'in (1799-1837)⁴ gençlik dönemi eserlerinden olan "Gavriiliada"⁵ olacaktır. Poema türünde yazılan eser, 1821 yılında tamamlanmış fakat sansür nedeniyle yayınlanamamıştır. Eserin Rusçada tam metin olarak ilk kez yayımlanması, 1918-1922 yılları arasında gerçekleşir.⁶ Ancak bu baskıda eser yanlışlıkla Gavriiliada⁷ adıyla çıkmıştır. Eserin Türkçedeki ilk baskısı ise 2012 yılında gerçekleşmiştir.⁸ 39 kıtadan oluşan eserin, kıtalarındaki dize sayıları farklıdır.

"Gavriiliada"nın başkahramanı melek Gavriil'dir.⁹ Eserin konusu eski ahitten alınmıştır. Ancak konuyu Puşkin'den önce Fransız şair Evariste de Parney (1753-1814) *Tanrıların Savaşı* (1796) adlı eserinde işlemiştir ve ihtimal ki genç Puşkin de Parney'den etkilenmiştir.¹⁰

Poemada, Yahudi bir genç kız olan Mariya, Tanrı, Tanrı'nın haberci meleği Gavriil ve şeytan arasında geçtiği varsayılan olaylar anlatılmaktadır. Olaylar anlatılırken aşk, cinsellik ve hırs motifleri ön plana çıkar. "Gavriiliada"nın makalemizin ilgi alanına girmesinin nedeni, Puşkin'in eserde anlattıklarını bir Ermeni söylencesinden aldığını bildiren dizesidir.

"<...>

Sonra, çağırıp gözdesi Gavriil'i,

Sade bir dille açıkladı aşkını.

Sohbetlerini onların kilise bizden gizledi,

Evangelist¹¹ biraz kusur işledi!

4 Puşkin'in eserlerindeki Ermeni imgesi detaylı olarak TEBAREN tarafından 21.04.2018 tarihinde düzenlenen Ermeni Mezalimin 100. Yılında Tarihi Gerçekler konulu uluslararası sempozyumda 'A. S. Puşkin'in Eserlerinde Ermeni İmgesi' başlığı ile bildiri olarak sunulmuştur.

5 "Гавриилиада," *Русская Виртуальная Библиотека*, son erişim 15 Mart, 2018
<http://rvb.ru/pushkin/01text/02poems/01poems/0786.htm>.

6 "Из Комментариев к Пушкинским Произведениям," *Фундаментальная электронная библиотека "Русская Литература и Фольклор"*, son erişim 18 Temmuz, 2013,
<http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/vr/vr-0732.htm>.

7 Eserin gerçek adı "Gavriiliada"dır. Yukarıda bahsedilen hatalı baskıda "i" harfinin biri eksik yazılmıştır.

8 Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Poemalar*. Çev: Kayhan Yükseler (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012).

9 Tanrının haberci meleği. Türkçe'de karşılığı Cebrail'e, İngilizce de ise Gabriel'e denk düşer.

10 "Évariste de Parney", *Wikipedia*, son erişim 18 Temmuz, 2013,
https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89variste_de_Parney.

Ama **Ermeni söylencesi** şöyle der,
Göklerin sultanı, beklemeden övgüleri,
Merkuri¹² olarak başmeleği seçti,
Fark edep ondaki akklı ve yeteneği, –
Ve akşamleyin Mariya’ya gönderdi.
Başmeleğin gönlünden geçen bir başka onurdu:
Sık sık o elçilik görevlerinde mutlu olmuştu;
Taşımak ufak tefek notları ve haberleri
Gerçi karlı bir işti, ama o onur sahibiydi.
Ve şan düşkününü oğul, gönlünde yatanı saklayıp,
Mecburen lütufkâr dalkavuk oldu
Göklerin sultanı... yeryüzünün de muhabbet tellalı.
<...>”

(Rusçadan çeviren: Birsen Karaca)

Puşkin’in “Gavriliada”da bir Ermeni söylencesinden bahsetmesi ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır.¹³ S. M. Şvartsband, “Ermeni söylencesi”nin tamamen Puşkin’e ait bir kelime oyunu olduğunu iddia etse de¹⁴, M. P. Alekseyev,

11 Kelime anlamı “kutsal kitaba yönelmek” olan Evanjelizm, takdiri ilâhi gereği yeniden doğuşçu Hristiyanların (born again Christian) semâya yükseltilerek büyük sevinç/vecd ile mükâfatlandırılacakları inancına dayandırılmaktadır. *Dergipark*, son erişim 17 Temmuz, 2013, <http://journals.istanbul.edu.tr/tr/index.php/iktisatsosyoloji/article/view/4774/4337>.

12 *Poemalar* adlı çalışmada Kayhan Yükseler, poemada yer alan “В Меркурии” kalıbındaki Меркурий kelimesinin astronomi alanındaki anlamını kullanarak çevirmiştir. Oysa Меркурий kelimesi eski zamanlarda tanrıların habercisi anlamıyla kullanılmaktaydı. Словари и энциклопедии на Академике, son erişim 03 Mayıs, 2018, https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/42435/МЕРКУРИЙ. Yükseler’in yapmış olduğu bu hata eserde anlam kaymasına yol açmıştır. Çeviride buna benzer hatalar bulunmaktadır.

13 Görüşlerle ilgili olarak Bkz: “Ужель загадку разрешила?...” *Журнальный зал*, son erişim son erişim 03 Mayıs, 2018, <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/79/ko49.html>; “Из Комментариев к Пушкинским Произведениям,” *Фундаментальная электронная библиотека “Русская Литература и Фольклор,”* son erişim 18 Temmuz, 2013, <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/vr/vr-0732.htm>; “Заметки о «Гавриилиаде»,” *Фундаментальная электронная библиотека “Русская Литература и Фольклор,”* son erişim 18 Temmuz, 2013, http://feb-web.ru/feb/classics/critics/alekseev_m/a72/a72-281.htm.

14 “Ужель загадку разрешила?...” *Журнальный зал*, son erişim 03 Mayıs, 2018, <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/79/ko49.html>.

söylencenin basit bir kurgu olmadığı görüşündedir.¹⁵ “Gavriiliada”da anılan “Ermeni söylencesini” irdeleyen ve ulaşabildiğimiz tek kaynak, M. F. Muryanov’un “Из комментариев к Пушкинским Произведением”¹⁶ adlı çalışması olmuştur. Muryanov’a göre, Puşkin’in andığı söylence Ermeni kültüründe yaşamaktadır.¹⁷ Bununla birlikte aynı araştırmacı söylence üzerine yapılan çalışmaların henüz başarıya ulaşmadığı bilgisini de verir. Muryanov’un makalesinde Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etme süreci incelenmektedir: Araştırmacı tarafından verilen bilgiye göre, Rus İmparatorluğu’nda Kutsal Kitabın Ermenice olarak basılmasına oldukça geç bir süreçte, 1817 yılında izin verilmiştir. Çünkü Kalkedon Konsilinin¹⁸ (Kadıköy Konsili¹⁹, 451) ve bu konsili takip eden tüm dünya konsillerinin Hristiyanlık ile ilgili olarak almış oldukları kararları kabul etmeyen Ermeni kilisesinin tutumu monofizit bir sapkınlık olarak değerlendirilmiştir. “Henüz kendi dogmatik gelişimini tamamlamamış olan -evrensel kiliseden- kendi annesinden kopan Ermeni kilisesi, tam bir inanç bilincine sahip olmayan, eksik doğmuş (bir çocuk) gibi kalmıştır.”²⁰

Tartışmalar bir yana Puşkin’in²¹ bu eserinde, Hristiyanlığa karşı olan septik yaklaşımını açıklarken bir “Ermeni Söylencesi”ni kaynak olarak göstermesi bizim açımızdan ilginçtir.

Kronolojik sıraya göre inceleyeceğimiz ikinci eser, A. S. Griboyedov’un²² “Erivan gezisi” (Эриванский поход) adlı çalışması olacak. Bu eser A. S.

15 “Заметки о «Гавриилиаде»,” *Фундаментальная электронная библиотека “Русская Литература и Фольклор.”* son erişim 18 Temmuz, 2013, http://feb-web.ru/feb/classics/critics/alekseev_m/a72/a72-281.htm .

16 “Из Комментариев к Пушкинским Произведениям,” *Фундаментальная электронная библиотека “Русская Литература и Фольклор”*, son erişim 18 Temmuz, 2013, <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/vr/vr-0732.htm> .

17 “Из Комментариев к Пушкинским Произведениям,” *Фундаментальная электронная библиотека “Русская Литература и Фольклор”*, son erişim 18 Temmuz, 2013, <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/vr/vr-0732.htm> .

18 Словари и энциклопедии на Академике, son erişim 18 Temmuz, 2013, http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/109651/%D0%A5%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9 .

19 “Kalkedon Konsili,” İncil Tarihi, son erişim 03 Mayıs, 2018, http://inciltarihi.com/hristiyanlik-tarihi/konsiller_donemi/kalkedon-konsili/ .

20 “Из Комментариев к Пушкинским Произведениям,” *Фундаментальная электронная библиотека “Русская Литература и Фольклор.”* son erişim 18 Temmuz, 2013, <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/vr/vr-0732.htm> .

21 Puşkin, gençlik döneminde dine karşı septik bir yaklaşım sergiler. “Пушкин и религия,” *Журнальный зал*, son erişim 03 Mayıs, 2018, <http://magazines.russ.ru/voplit/2004/3/ras4.html>.

22 Yazar hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz: A. C. Грибоедов, Грибоедов.net, son erişim 03 Mayıs, 2018, <http://www.griboedov.net>.

Griboyedov'un 12 Mayıs - 1 Temmuz 1827 tarihleri arasında Erivan'a yaptığı geziden ve günlük tarzında tuttuğu notlarından oluşmaktadır. Seyahati Peterburg'tan Kars'a gelmesiyle başlayan yazar, kaldığı kampların kalitesi ile ilgili bilgileri, tanıştığı ve ilişki kurduğu kişileri, yolculuğu boyunca gördüklerini, geçtiği yerleri ve günlük yaşantısını not etmektedir. Griboyedov, yolda gördüğü Ermeni papazlardan da söz etmektedir. Bundan sonra Gürcü kapısından geçen yazar, bugün Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Alagöz yerleşkesinden bahseder. Daha sonra da Ağrı Dağı'ndan, Aras Nehri'nden, Aştarak Köyü'nden, Eçmiadzin'den, Erivan'dan, Arpaçay'dan bahseder. Yazar bu seyahati sırasında Nahçıvan'a kadar gitmiştir.²³

İnceleyeceğimiz bir üçüncü eser ise yine Puşkin'e ait. Şairin Kafkasya ziyaretinden sonra kaleme aldığı "Tazit"²⁴, 1829 yılının sonları ile 1830 yılının başlarında yazılmış bir poemadır. Bu eser, 1837 yılında Jukovski tarafından *Sovremennik* dergisinde bölümler halinde "Galub"²⁵ adı altında yayımlanmıştır. Puşkin'in bu poeması, günümüzde eserin başkahramanı Tazit'in adıyla basılmaktadır ve anılmaktadır.²⁶ Poemanın Türkçedeki ilk baskısı 2012 yılında gerçekleşmiştir.²⁷

"Tazit" in konusu genel hatlarıyla şöyledir: İhtiyar bir Çerkez olan Gasub'un oğlu düşman tarafından öldürülmüştür. Cenazede yaşlı bir adam, Gasub'a on üç yıl önce kendisine "cesur bir Çeçen yaratması" için teslim ettiği diğer oğlu Tazit'i getirir. Gasub, oğlu Tazit'in varlığında teselli bulmayı umut eder. Gasub için Tazit ölen oğlunun intikamını alacak olan tek oğuldur. Fakat Tazit, Gasub'un beklentilerini boşa çıkartır. Tazit, içine kapanık, sürekli olarak dağlara kaçan ve günlerce gelmeyen, "tembel", "asi" bir delikanlıdır. Kardeşinin katilini dağlarda yaralı görmüştür ama kardeşinin intikamını almamıştır, tıpkı Shakespeare'in yarattığı Hamlet karakteri gibi. Gasub, bu davranışı yüzünden Tazit'i lanetler ve evden kovar.

23 Eserin tamamı için Bkz: A. C. Грибоедов, Грибоедов.net, son erişim 03 Mayıs, 2018, <http://www.griboedov.net/proizvedeniya/put10.shtml>

24 "Тазит," *Русская Виртуальная Библиотека*, son erişim 15 Mart, 2018, <http://rvb.ru/pushkin/01text/02poems/01poems/0792.htm> .

25 Poemada eserin başkişisi Tazit'in babasının adı Gasub'tur. Galub olarak yazılmasının nedeni ise muhtemelen Jukovski'nin yanlış okumasından kaynaklanmaktadır. Bkz: "Гасуб, а Не Галуб," *Фундаментальная электронная библиотека "Русская Литература и Фольклор,"* son erişim 21 Temmuz, 2013, http://feb-web.ru/feb/classics/critics/bondi_s/bon/bon-054-.htm.

26 Mark Altshuller, "Motif in Sir Walter Scott's The Fair Maid of Perth and Aleksandr Puskin's Tazit," *The Slavic and East European Journal*, son erişim son erişim 03 Mayıs, 2018, <http://www.jstor.org/discover/10.2307/308925?uid=2134&uid=4582702647&uid=2&uid=70&uid=3&uid=4582702637&uid=60&sid=21102172417603>

27 Puşkin, *Poemalar*; 195-209.

Puşkin'in bu poemasının çalışmamızın içinde yer almasının nedeni ise, eserde çizilen Ermeni imgesidir. Eser kahramanlarından olan Gasub'un oğlu Tazit'le yaptığı konuşmalarda resmedilen Ermeni imgesi şöyledir:

“Baba:

Neredeydin, oğul?

Oğul:

Kayalıklı kanyonda,
Taşlık kıyının yarıldığı
Ve Daryal'a yolun açıldığı yerde.

Baba:

Orada ne yapıyordun?

Oğul:

Terek'i dinliyordum.

Baba:

Peki görmedin mi bir Gürcüyü ya da Rus'u?

Oğul:

Gördüm, mal götüren
Bir Ermeni Tiflis arabasıyla.

Baba:

Muhafızları var mıydı?

Oğul:

Hayır, yalnızdı.

Baba:

Neden tesadüfi bir darbeyle
Onu yere sermeyi düşünmedin.
Ve neden kayalıktan üzerine sıçramadın?

Çerkez'in oğlu hiçbir cevap vermeyerek
Gözlerini yere indirdi.

<...>

Tazit yeniden atını eyerliyor.
İki gün iki gece ortadan kayboluyor.
Üçüncü gün ölü gibi solgun,
Eve geliyor. Babası,
Onu görerek, soruyor:
“Neredeydin sen?”

Oğul:

Orman sınırının yakınında
Kuban köyleri civarında.

Baba:

Kimi gördün?

Oğul:

Düşmanı.

Baba:

Kimi? Kimi?

Oğul:

Kardeşimin katilini.

Baba:

Oğlumun katilini!
Yaklaş!.. Nerede onun başı?
Tazit!.. Bana o kafa gerekli.
Ver doya doya bakayım!

Oğul:

Katil
Yalnız, yaralı, silahsızdı.

Baba:

Kan borcunu unutmamışsın!..
Düşmanı sırt üstü devirdin,
Doğru değil mi? kılıcını çıkardın,
Boğazına çeliği sapladın
Ve sessizce üç kez çevirdin,
Kendinden geçtin onun inlemeleriyle
Onun yılanı ölümüyle...
Kafası nerede?.. Ver... Gücüm kalmadı...
Fakat oğul, gözlerini yere indirerek, sustu.
Ve Gasub kara gece gibi oldu
Ve öfkeyle oğluna haykırdı:

“Defol git- Sen bana oğul değilsin,
Sen Çeçen değilsin- Sen yaşlı bir kadın,
Sen korkak, sen köle, sen bir Ermenisin.”

Yukarıdaki dizelerde, Gasub’un Tazit’te gördüğü olumsuz nitelikleri belleğinde sakladığı Ermeni imgesiyle örtüştürmesi dikkat çekicidir. Diğer yandan Gasub’un, oğlu Tazit’e öfke anında söylediği sözler, genç Puşkin’in ziyaret için bulunduğu Kafkasya’da diyalog kurduğu insanları ve toplumları ne kadar derinden gözlemlendiğinin belgeliyor. Bu sözler, bir başka açıdan ise Kafkasya’da yaşayan bir halkın toplumsal belleğinde korunan cesaret ve korku algısını değerlendirmemize olanak veriyor.

Aleksandr Sergeyeviç Puşkin’in makalemize konu olan diğer eseri, *Erzurum Yolculuğu*’dur (*Путешествие в Арзрум*). Dört bölümden oluşan bu eserin ikinci bölümünde Puşkin, Ermenistan’ın görünüşü, iklimi, adını belirtmediği bir köy ve Ağrı Dağı hakkında bilgi verir. Puşkin, Erzurum’a kadar uzanan yolculuğu sırasında Kars şehrini de ziyaret eder. Burada bir gece evlerinde konakladığı bir Ermeni ailesi de Puşkin’in eserine konu olur. Puşkin, bu ailenin küçük oğlu Artemi’nin savaşa olan ilgisinden bahsetmekte ve onu “<...> bir Türk aygırı üzerinde, elinde esnek Kürt kargısı, belinde hançer, Türkleri ve savaşı sayıklayarak yanımda dörtnala ilerliyordu.”²⁸ cümlesiyle

28 A. Пушкин, “Путешествие в Арзрум,” *Золотой Том, Собрание Сочинений*, (Moskva: Импдж, 1993), 666.

tanımlamaktadır. Bu eserde, Ermenilerin Türklere ve savaşa karşı ilgisi satır arası bir bilgi olarak sunulmuştur.

Anton Çehov'un 1899 yılında kaleme aldığı *Çukurda* adlı uzun öyküsünde de Ermenilerin fiziksel özelliklerine gönderme yapılır. Eser kişilerinden Anisim, Samorodov'u tanımlarken şöyle der: “<...> *İnanmazdınız. Biz ona muhtar diyoruz, çünkü Ermeniye benziyor, kapkara.* <...>”²⁹

N. A. Teffi'nin “Yazılmamış Günlüklerden” (Из дневников ненаписанных)³⁰ adlı öyküsüdür. Teffi, 1917 yılında Ekim Devrimi'nde ülkesini terk etmiş ve İstanbul üzerinden Paris'e geçmiştir. Teffi, “Yazılmamış Günlüklerden” de, 1917 devrimiyle kısa süreliğine yurt dışına çıktıklarını düşünerek Paris'te yaşayan aristokratları ironik bir tutumla anlatmaktadır.³¹

Eserde Paris'te yaşamlarını sürdüren üç milletten söz edilmektedir: Fransızlar, Ruslar ve Ermeniler. Yazar, Rus aristokratlar için Paris'teki yaşam şartlarının oldukça güç olduğundan, fakat Ermenilerin zengin bir yaşam sürdüklerinden bahsetmektedir. Esere Ermeni bir petrolcünün evinde verdiği akşam yemekleri konu olmuştur. Hatta Teffi, ikramın bol olduğu ve misafirlerin iyi ağırlandığını ima etmek için “<...> uşaklarına bile hardal sürmüşlerdi.” ifadesini kullanmaktadır. Eserini yazmaya başlamasından bir yıl sonra Ermeniler için aynı ifadeyi kullanmaya devam etmektedir. Teffi, çalışmasının sonlarına doğru, Ş-yanlı adlı bir Ermeniden bahseder. Çizilen zengin Ermeni imgesini bozmayarak, ironik tutumunu şöyle devam ettirir:

Puşkin, bu ailenin küçük oğlu Artemi'nin savaşa olan ilgisinden bahsetmekte ve onu “<...> bir Türk aygırı üzerinde, elinde esnek Kürt kargısı, belinde hançer, Türkleri ve savaşı sayıklayarak yanında dörtnala ilerliyordu.” cümlesiyle tanımlamaktadır.

“Ermenilerin yine uşaklarına bile hardal sürmeye başladıklarını söylüyorlar. Birisi, bir Ş-yanlının malikânesinde koskoca bir konağın köpeklerine tahsis edildiğini söylüyor. On dört köpek: hepsi pasaportlu, vizeli ve diplomalı. Köpekler kötü havalarda yağmurluk, galoş ve başlıklarla geziyorlarmış. Köpekleri tavuk etinden köfteyle besliyorlarmış.

29 Anton Çehov, *Ateşler/Çukurda*, Çev: Birsan Karaca (İstanbul: Dünya Kitapları, 2008), 67.

30 N. A. Teffi, “Yazılmamış Günlüklerden,” Çev: Birsan Karaca, *Patika Kültür, Sanat, Edebiyat Dergisi*, 69, 2010, 12-13.

31 N. A. Teffi, “Yazılmamış Günlüklerden,” 12-13.

Bizim George, Ş-yanlıya gidip, köpeklerin yerine kendisini almasını rica etmek istiyor. Ama tüm bunlar boşuna, ihtimal ki bundan bir şey çıkmayacak. Neden alsın ki? George sıradan bir soylu, unvanı bile yok.”³²

Makalemizde bu noktaya kadar incelemiş olduğumuz eserlerde, yazarların özel bir Ermeni imgesi yaratma kaygısı taşımadığını, yalnızca gözlemlerini/algısını okuyucusuna aktardığını gördük. Fakat bundan sonra inceleyeceğimiz son iki eser diğer eserlerden farklı bir karakter taşımaktadır: Bunlar, Osip Emilyeviç Mandelştam’ın “Ermenistan’a Seyahat” (“Путешествие в Армению”)³³ ve Andrey Georgiyeviç Bitov’un “Ermenistan Dersleri” (“Уроки Армении”)³⁴ adlı eserlerdir. Bu iki eser Osip Emilyeviç Mandelştam ve Andrey Georgiyeviç Bitov’a Ermenistan’ın tanıtımını yapmaları için özel olarak yazdırılmıştır.

Osip Emilyeviç Mandelştam’ın eserini bizim için önemli kılan, Andrey Bitov’un “Ermenistan Dersleri” adlı çalışması oldu. Mandelştam’ın eserini yazmış olduğu yıllarda dünyaya gelen Bitov eserini önceli ve öncülü olan şairden yaklaşık 35 yıl sonra tamamlamıştır. Bitov’un “Ermenistan Dersleri”nin Mandelştam’ın “Ermenistan’a Seyahati” ile biçim ve içerik açısından benzerlik göstermesi ve iki yazarın Ermenistan’a gönderiliş amaçlarının neredeyse aynı gerekçelerle olması dikkatimizi çekti ve bu iki eseri art arda incelmenin gerekliliğini gösterdi.

Bu bağlamda inceleyeceğimiz ilk eser, Osip Emilyeviç Mandelştam³⁵ tarafından kaleme alınmış “Ermenistan’a Seyahat”tir (Путешествие в Армению).

1929 yılında, Nikolay İvanoviç Buharin³⁶, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiseri Başkanı Ter Gabrielyan’a, ünlü şair Mandelştam’ın, sanat ve edebiyat alanında herhangi bir çalışma yapması için Ermenistan’a gönderilmesi konusunda rica etti. Buharin’in bu isteğine olumlu

32 N. A. Tefî, “Yazılmamış Günlüklerden,” 12-13.

33 Мандельштам, О. Э., “Путешествие в Армению,” *Собрание сочинений в четырех томах*. Том 3. (Москва: 1994), *Lib.Ru: Библиотека Максима Мошкова*, son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://lib.ru/%3E%3C/POEZIQ/MANDELSHTAM/armenia.txt>.

34 Битов, Андрей. “Уроки Армении (Путешествие в небольшую страну),” *Воскресный День*. (Москва: Советская Россия, 1980).

35 3 Ocak 1891- 27 Aralık 1938.

36 Kişi ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz: “Николай Иванович Бухарин,” *Словари и энциклопедии на Академике*, son erişim 03 Mayıs, 2018, http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/14673/%D0%91%D1%83%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD.

yanıt, 10 gün sonra Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Maarif Halk Komiseri A. A. Mravyan'dan geldi. Mravyan, şaire üniversitede Rusça ve Rus edebiyat tarihi hakkında dersler vermesini teklif etti. Fakat halk komiserinin 1929 yılının Kasım ayında hayatını kaybetmesiyle bu plan bir yıl ertelendi.³⁷ 1930 yılında Buharin'in yardımıyla, geçimini sağlamak adına, Ermenistan'a Ermenistan'ı anlatan bir eser yazmak için gönderildi. Deneme türüne ait olan bu eser 1933 yılında *Звезда* (*Zvezda*) dergisinde tefrikalar halinde yayımlandı.

“Ermenistan’a Seyahat” 8 bölümden oluşmaktadır:

Eserin ilk bölümü “Sevan” (Севан) adını taşımaktadır. Sevan, Osip Mandelştam'ın eşiyle beraber yapmış olduğu Ermenistan seyahatindeki ilk durak yeridir. Rus şair ve eşi Sevan Gölü'nün kıyısında bulunan manastırda kalırlar. Bu bölümde Sevan Gölü ile ilgili olarak detaylı tasvirler yapılmıştır. Yine bu bölümde Ermeni kültürüyle ilgili bilgiler verilir.

İkinci bölümün başlığı “Aşot Ovanesyan” (Ашот Ованесьян)dır. Mandelştam bu bölümde adı Aşot Ovanesyan olan bir kişiden bahsediyor. Bu şahıs bir akademisyendir. Rus şair, Ovanesyan'ın fiziksel özelliklerini aktarırken, karakteriyle ilgili bilgiler verirken söz konusu şahsa mâl ettiği nitelikleri, genel olarak Ermeni halkının hanesine de yazar. Bu bölümde ayrıca Ovanesyan'ın çalışmış olduğu Doğu Halkları Enstitüsü ile ilgili bilgiler de verilmektedir.

“Moskova” (Москва) kitabın üçüncü bölümünün başlığıdır. Bu bölüm esere dahil edilen en uzun denemedir. Şair “Moskova” başlığı altında Ermenistan'da gezdiği yerleri SSCB'nin başkenti Moskova ile kıyaslamaktadır. Ermenistan'da bulunduğu üniversite ve tanıştığı eğitimciler hakkında bilgiler verilmektedir. Ayrıca bu bölümde Mandelştam'ın Ermenistan'da daha önce bulunduğu yani söz konusu seyahatin ilk olmadığı bilgisi de verilmektedir.

Dördüncü bölüm “Suhum” (Сухум) başlığıyla verilmiştir. Suhumi olarak da bilinen Suhum ve Abhazya Cumhuriyeti'nin başkenti olan Karadeniz'e kıyısı olan bir yerleşim yeridir. Mandelştam Suhum'u, “yas, tütün ve kokulu yağların şehri” diye tasvir ediyor. Ayrıca bu bölümde Abhaz dilinin yapısı ve zorluğu ve Kafkasya'daki diğer diller hakkında bilgiler de verilmektedir.

“Fransızlar” (Французы) adlı bölümde Mandelştam'ın ilgisi dünya çapında bilinen ressamlar üzerinde yoğunlaşmıştır: Renuar, Van Gogh, Picasso, Claude Monet gibi. Ayrıca bu bölümde şair inançlarla ilgili yaklaşımlardan da söz etmektedir.

37 Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz: “Проблемный очерк: «Четвертая проза» и путевой очерк: «Путешествие в Армению»,” son erişim 10 Ekim, 2013, <http://do.gendocs.ru/docs/index-88465.html?page=4>.

“Natüralist Çevreler” (Вокруг натуралистов) şairin inançlarla ilgili yaklaşımlar üzerinde yazmaya devam ettiği bir bölümdür. Mandelştam bu bölümde “evrim teorisini” gündeme getiriyor ve hayvanlar üzerine gözlemlerini yazıyor. Ayrıca dünya klasikleri arasına girmiş olan edebiyatçıları ve sanatçılara da göndermeler yapmaktadır.

“Aştarak” (Аштарак) Mandelştam’ın kitabının yedinci bölümüdür. Aştarak günümüzde Ermenistan sınırlarının içerisinde bir yerleşim yerinin adıdır. Rus şair denemesinde Aştarak şehrinin tasvirine geniş bir yer ayırmıştır. Şair, buradan Ağrı Dağı’nı izlemeyi kendine vazife edinmiş gibi görünmektedir. Mandelştam Aştarak’ın birçok Avrupa şehrinden daha eski olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu denemede ayrıca şehrin ozanları ve hasat festivalleri ile meşhur olduğunu da belirtilmiştir. Mandelştam bu bölümde, kendisine ilginç bir oyun bulmuş gibidir: SSCB döneminde yasaklı olan Rusça kelimelerin Ermenicesini söylemekten aldığı hazı okurları ile paylaşıyor.

Eserde yer alan son deneme “Alagöz Dağı” (Алагез) başlığını taşımaktadır. Şair bu bölümde Byurakan adlı bir yerleşim yerinden bahsetmektedir. Byurakan, makalemizde daha sonra inceleyeceğimiz Bitov’un “Ermenistan Dersleri” ne de konu olacaktır.

“Ermenistan’a Seyahat” başlığını taşıyan bu denemeler derlemesinde toplam 30 eser kişisi bulunmaktadır. Bu kişilerin neredeyse tamamı Ermenidir. Ağırlıklı olarak erkek olan bu eser kişilerinin hepsi olumludur ve kişiler orta yaş grubuna dâhildir.

Eserde ilk göze çarpan, Osip Mandelştam’ın Ermeni tipi yaratma konusunda gösterdiği gayrettir. Bu tipin genel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz: zeki, yakışıklı ya da güzel, eğitilmiş, iyi bir meslek sahibi olmak.

“Ermenistan Dersleri” Andrey Bitov tarafından 1967-1969 yılları arasında yazılmış, 125 sayfalık hacme sahip bir gezi denemesidir. Yazar, çalışmış olduğu gazete tarafından Ermenistan üzerine bir yazı yazması için 10 günlüğüne Ermenistan’a gönderilir. Gazete için hazırlanması tasarlanan Ermenistan izlenimleri, yaklaşık 1 yıl sonra kitap olarak ama Mandelştam’ın “Ermenistan’a Seyahat”i gibi tür olarak gezi notları şeklinde yayımlanır.³⁸

Eser, tıpkı Mandelştam’ın “Ermenistan’a Seyahat” i gibi kendi içerisinde 8 bölüme ayrılmıştır.

38 Birsen Karaca, “Ermeni Sorunu ile İlgili Olarak Toplumsal Bellek Oluşturmak Yönünde Ermeni Kitle İletişim Araçlarının Oynadığı Rol,” Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Journal of Social Sciences* 7, (2003): 57-64, son erişim 03 Mayıs, 2018, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/154818>

“Dil Dersi” (Урок языка) adlı ilk bölümde yazar, Ermenistan’ın başkenti Erivan’a ait ilk izlenimlerini belirtmekte ve Ermenistan’daki en büyük kütüphane olan Matenadaran³⁹ hakkında bilgi vermektedir. Yine bu bölümde Bitov, bazı Ermenice kelimelerin ne anlama geldiğini okuyucusuyla paylaşmaktadır.

Bitov “Tarih Dersi” (Урок истории) adlı ikinci bölümde ise okuyucusunu Ermenilerin ünlü tarihçisi Leo ve ülkenin sınırları hakkında bilgilendirir. Yazar bu bölümde (“Kitap” başlığı altında yayımlanan kısmında), kendisinin tesadüfi olarak eline geçmiş olduğunu söylediği akademik bir kitabın⁴⁰ herhangi bir sayfasını açarak verdiği bilgiyi okuyucuyla paylaşır. Bu bilgide yazarın Ermeni propagandasına angaje olarak Türkiye’yi ve Türkleri suçlamaları yer alır.⁴¹

“Köylerin bazılarında sakinler öldürüldü, -diğerleri ise sadece yağmalandı. Çok sayıda insan, rahipleri ile birlikte, zorla Müslüman edildi; kiliseler camiye dönüştürüldü.

Hizan Köyü’nün çoğu yağmalandı ve ölüme mahkûm edildi. Kızlara ve kadınlara tecavüz edildi, birçok aile zorla Müslüman edildi. <...> Siirt şehri ölüme mahkûm edildi; dükkânlar ve evler yağma-”.⁴²

Eserin bundan sonra kalan 5 bölümü ise sırasıyla:

“Coğrafya Dersi” (Урок географии) adlı bölümde şehrin yapısı, Masis Dağı, Sevan Gölü ve Ağrı Dağı hakkında bilgi verilmektedir.

“Kafkas Esiri” (Кавказский пленник), Ermeni gelenekleri ve Aparan adlı yerleşim bölgesini anlatan bir bölümdür.

“Gehard” (Гехард), Gehard Manastırı ve Garni Tapınağı için ayrılmış bölümdür.

“Şehir Planlayıcısının Tutkusu” (Страсти градостроителя) adlı bölümde Andrey Bitov, açıkça Mandelştam’a öykünür ve Peterburg ile Erivan’ı

39 Ayrıntılı bilgi için Bkz: ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ Մ.Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ, son erişim 03 Mayıs, 2018, http://www.matenadaran.am/v2_2/.

40 Kitabın adı için Bkz: Андрей Битов, “Уроки Армении (Путешествие в небольшую страну),” *Воскресный День*, 289.

41 Konu ile ilgili olarak yazarın başka bir kaynaktaki yazısı için Bkz: “Битов Андрей Георгиевич/Уроки Армении,” Армянская энциклопедия фонда «Хайазг», son erişim 03 Mayıs, 2018, http://ru.hayazg.info/Битов_Андрей_Георгиевич/Уроки_Армении.

42 Андрей Битов, “Уроки Армении (Путешествие в небольшую страну),” *Воскресный День*, 289.

karşılaştırır. Bu noktada Peterburg, Andrey Bitov'u, Mandelştam'ı taklitten kurtaran unsurdur: Mandelştam, karşılaştırma yapmak için Moskova'yı seçmişti. Bu bölümde dikkatimizi çeken bir başka unsur da okura şehir planlayıcısı olarak sunulan kişidir. Bu kişi ideal Ermeni tipidir. Yazar, bu kişi fiziksel olarak çok yakışıklı, yeşil gözlü, bakımlı olduğuna vurgu yapar. Şehir planlayıcısının kendine has bir konuşma tarzı vardır, modern görünüşlüdür, sadedir ve yazara göre, “*Ermenilerin temsilcisidir*”.

“Bilge Kişinin Yanında” (У старца) adlı bölümde bir Ermeni ihtiyara övgüler ve Bitov'un (Mandelştam'ın anlattığı) Byurakan şehrine gidemediği bilgisi vardır.

“Agartsin Hatırası” (Воспоминание об Агарцине)-(3 yıl sonra), Ermenistan'a seyahatin gerçekleşmesinden 3 yıl sonra yazılmış bir bölümdür. Ve Agartsin Manastırı hakkında bilgi verir.

Eserde anılan kırka yakın eser kişisi bulunmaktadır. Net bir sayı veremememizin nedeni, gezgin Bitov'un vakit geçirmiş olduğu bazı gruplardaki kişi sayısını tam olarak vermemesidir. Bu kişilerin neredeyse tamamı Ermenidir. Eserde yazar tarafından sürekli olarak bahsedilen “arkadaş”, yukarıda bahsi geçen senaristlik kursunda tanıştığı, Hrant Matevosyan'dır.⁴³ Bitov, Ermenistan seyahati boyunca Matevosyan'ın misafiri olmuştur.

“Ermenistan Dersleri”nde bahsedilen kadın ve erkeklerin sayısal dağılımı neredeyse eşittir. Eserde anılan kadınlar güzel, erkekler ise yakışıklı ve kibardır. Bitov, anlattığı kişilerin eğitim durumuyla ilgili bilgi vermemektedir.

Bitov, “Ermenistan Dersleri” adlı bu çalışmasında yukarıda da bahsettiğimiz gibi Ermeni propagandası yapma eğilimindedir.

Bu aşamada yukarıda çizdiğimiz resmi netleştirebilmek için, ünlü şair Osip Mandelştam'ın “Ermenistan'a Yolculuk” adlı eserini ve Bitov'un “Ermenistan Dersleri”ni karşılaştırmak için şöyle bir tablo hazırladık.

43 Bkz: “Грант Матевосян,” LiveLib, son erişim 03 Mayıs, 2018, <https://www.livelib.ru/author/311885-grant-matevosyan>.

“Ermenistan’a Yolculuk” (Osip Emiliyeviç Mandelştam)	“Ermenistan Dersleri” (Andrey Bitov)
Eser 8 bölümden oluşmaktadır.	Eser 8 bölümden oluşmaktadır.
Mandelştam, Buharin’in yardımıyla Ermenistan’a gönderildi. Amaç, Ermenistan’da inceleme yapması, Ermeniceyi öğrenmesi, Ermenistan ve Ermeniler üzeri bir yazı yazması idi.	Bitov Ermenistan’a, çalışmış olduğu gazete tarafından gönderilmiştir. Amaç, Ermenistan ve Ermeniler üzerine gazete için yazı yazması idi.
Mandelştam Ermenistan’dan döndükten sonra yapmış olduğu bu çalışmanın ürünü olan denemeleri <i>Зvezда (Zvezda)</i> adlı dergide tefrikalar halinde yayımladı.	Bitov Ermenistan’dan döndükten gazetesinin talep ettiği gezi yazılarını çıkartamadı. Bu konuda eleştiriler aldı. 1 yıl sonra, Ermenistan’a yapmış olduğu seyahati “Ermenistan Dersleri” başlığı ile bir kitap halinde yayımladı.
“Ermenistan’a Yolculuk” ta 30 kadar eser kişisi vardır	“Ermenistan Dersleri” nde 30’dan fazla eser kişisi vardır.
Eserde yer alan kişilerinin tamamına yakını Ermenidir.	Eserde yer alan kişilerinin tamamına yakını Ermenidir.
Eser kişilerinin tamamı olumludur.	Eser kişilerinin tamamı olumludur.
Bazı Ermeni kişilerine aşırı övgü vardır.	Bazı Ermeni kişilerine aşırı övgü vardır.
Ermeni diline karşı beğeni vardır.	Ermeni diline karşı yoğun bir beğeni vardır.
Ermenistan’ın coğrafi ve fiziki yapısı, eğitimcileri hakkında bilgi verilmektedir.	Ermenistan’ın fiziki ve coğrafi yapısı, mimarisi hakkında bilgi verilmektedir.
Eserde SSCB ile kıyaslamalar vardır. (Şehirler, kültürler, vb.)	Eserde SSCB ile kıyaslamalar vardır. (Şehirler, mimari yapı, kültürler, vb.)
Eserde Ermeni propagandası yapılmaktadır.	Eserde Türk’e karşı Ermeni propagandası yapılmaktadır.
Eserde “soykırım iddiaları” ile ilgili herhangi bir ima yoktur.	Eserde yazar “soykırım iddiaları” nı destekleyen ifadeler kullanmaktadır.

Bu makalede Ermeni imgesi bağlamında Rus edebiyatına ait altı yazarın, 1821-1969 yılları arasında kaleme aldığı toplamda sekiz eseri incelenmiştir. Eserleri incelerken referans noktalarımızdan ilki eserlerin yazıldığı yıllar oldu. Çünkü makalemizde yer alan eserlerde yaratılan Ermeni imgesinin 2. Dünya Savaşı sonrası yazılan eserde (“Ermenistan Dersleri”) soykırım iddialarının ve Ermenilerin kendilerini sunarken kullandığı “mağdur” imgesinin işlendiği dikkatimizi çekti. Bu da bize yazar Andrey Georgiyeviç Bitov’un “Ermenistan Dersleri”nde çizdiği Ermeni imgesini daha önce yazılan eserlerdeki Ermeni

imgesiyle karşılaştırma fikrini verdi. Ayrıca Osip Emilyeviç Mandelştam'ın eserinin “Ermenistan Dersleri”nden önce yazılması ve Andrey Bitov'un yarattığı Ermeni imgesine kaynak olması nedeniyle bu iki esere de dikkat çekmeye karar verdik.

Puşkin'in “Tazit” adlı eserinde cesurluğu ile bilinen Çeçenlerin aksine, yaşlı bir kadınla, korkakla, köle ile bir tutulan bir Ermeni, yani aşağılanan Ermeni imgesi sunarken, Mandelştam ve Bitov'un eserlerinde bu imge eserin başından sonuna kadar övgüye layık olan bir Ermeni imgesine dönüşüyor. Yine

Puşkin'in “Tazit” adlı eserinde cesurluğu ile bilinen Çeçenlerin aksine, yaşlı bir kadınla, korkakla, köle ile bir tutulan bir Ermeni, yani aşağılanan Ermeni imgesi sunarken, Mandelştam ve Bitov'un eserlerinde bu imge eserin başından sonuna kadar övgüye layık olan bir Ermeni imgesine dönüşüyor.

Puşkin'de, *Erzurum Yolculuğu* adlı eserinde çizilen Türklere düşman, savaşa tutkulu Ermeni imgesini Mandelştam ve Bitov'un eserlerinde görmek mümkün değil. Andrey Bitov eserinde yapmış olduğu Ermeni propagandasında bile, bahsettiği vahşeti tesadüfi bir şekilde eline geçen bir tarih kitabından okuyarak öğreniyor; bir Ermeniden dinlemiyor. Bu şekilde Türkiye'ye karşı olumsuz duygular besleyen bir Ermeni imajı çizmemiş oluyor. Yani mükemmel olarak sunduğu Ermeni imgesine leke sürmüyor.

Çehov'un eserinde kapkara olan ve kalpazanlık yapan Ermeni, Mandelştam ve Bitov'un eserlerinde yakışıklı bir adama

dönüyor. Öyle ki Bitov'un eserinde bahsedilen “çok yakışıklı, yeşil gözlü, bakımlı” şehir planlayıcısı yazara göre, “*Ermenilerin temsilcisi*” sayılıyor.

Son olarak Teffi'nin eserine dikkat çekeceğiz. Teffi'nin “Yazılmamış Günlüklerden” adlı öyküsünde ironik bir tutumla çok zengin ve görgüsüz olarak sunduğu Ermeni imgesi, Osip Mandelştam ve Andrey Bitov'un eserlerinde mağdur, daha mütevazı, kibar, eğitilmiş ve iyi bir meslek sahibi olmasıyla ön plana çıkan bir Ermeni imgesine dönüşüyor.

Yapmış olduğumuz eser karşılaştırmalarının sonunda Rus edebiyatında Ermeni imgesi yaratma konusunda dönüşümün temsilcisinin yazar Andrey Georgiyeviç Bitov olduğu dikkatleri çekmiştir. Bu konuda Bitov'u, Osip Emilyeviç Mandelştam'ın önüne geçiren uygulama, Bitov'un “Ermenistan Dersleri” adlı çalışmasında Ermeni propagandası yapmasıdır.

EK 1. RUS EDEBİYATINDA ERMENİLERİ KONU ALAN ESERLERİN BİBLİYOGRAFYA ÇALIŞMASI

Kitaplar/Gezi Notları/Şiirler/Poemalar/Öyküler

Ахматова, А. А..

“Подражание армянскому...” World Art. Son erişim 04 Mayıs 2018,
<http://www.world-art.ru/lyric/lyric.php?id=3333>.

Белый, А..

Армения. Ереван: Советакан Грох, 1985.

Битов, А. Г..

“Уроки Армении (Путешествие в небольшую страну).” *Воскресный
День*. Москва: Советская Россия, 1980.

Грузинский альбом. Тбилиси: Мерани, 1985.

Брюсов, В. Я..

“К Арарату...” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018,
<http://nashasreda.ru/valerij-bryusov-k-armenii/>.

“К Армении...” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018,
<http://nashasreda.ru/valerij-bryusov-k-armenii/>.

“К Армянам...” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018,
<http://nashasreda.ru/valerij-bryusov-k-armenii/>.

“Арарат из Эривани...” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018,
<http://nashasreda.ru/valerij-bryusov-k-armenii/>.

“Свобода и Война...” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018,
<http://nashasreda.ru/valerij-bryusov-k-armenii/>.

“Тигран Великий...” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018,
<http://nashasreda.ru/valerij-bryusov-k-armenii/>.

“Победа при Каррах...” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018,
<http://nashasreda.ru/valerij-bryusov-k-armenii/>.

“Моление Царя (Историческая сцена)...” Armenian House. Son erişim 04
Mayıs, 2018, <http://armenianhouse.org/bryusov/plays-ru/praying.html>

“И. Туманяну надпись на книге” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://nashasreda.ru/valerij-bryusov-k-armenii/>.

“Ов. Иоаннисиану в Альбом...” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://nashasreda.ru/valerij-bryusov-k-armenii/>.

Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней. Москва, 1916.

Веселовский, Ю. А..

“К Армянам.” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://nashasreda.ru/yurij-veselovskij-uznat-armeniyu-vostok/>.

“Старый армянин к маленькому сыну...” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://nashasreda.ru/yurij-veselovskij-uznat-armeniyu-vostok/>.

“Из Ованнисьяна.” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://nashasreda.ru/yurij-veselovskij-uznat-armeniyu-vostok/>.

Грибоедов, А. С..

“Эриванский поход.” Грибоедов.net. Son erişim 04 Mayıs, 2018 <http://www.griboedov.net/proizvedeniya/put10.shtml>.

Гитович, А. И..

“Так будет до самого марта...” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/216/Gitovich_-_Izbrannoe.html.

“Пирь в Армении.” ВикиЧтение. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://biography.wikireading.ru/292748>.

“Армения сказала нам: “Друзья...” PROFILIB Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.com/chtenie/96732/aleksandr-gitovich-izbrannoe-10.php>.

“Армения! Как путь в небытиё...” PROFILIB Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.com/chtenie/96732/aleksandr-gitovich-izbrannoe-10.php>.

“Армения! Бессмертен твой народ...” PROFILIB Электронная библиотека, Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.com/chtenie/96732/aleksandr-gitovich-izbrannoe-10.php>.

“Хачатур Абовян.” PROFILIB Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.com/chtenie/96732/aleksandr-gitovich-izbrannoe-10.php>.

- “Живопись.” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.com/chtenie/96732/aleksandr-gitovich-izbrannoe-10.php>.
- “Тост/2.” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.com/chtenie/96732/aleksandr-gitovich-izbrannoe-10.php>.
- “Пиры — это битвы.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/202/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Эпилог.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/184/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Зима - она похожа на войну...” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/96732/aleksandr-gitovich-izbrannoe-9.php>.
- “Ни печки жар, ни шутки балагура...”, *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/96732/aleksandr-gitovich-izbrannoe-9.php>.
- “Не крупные ошибки я клянц...” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/96732/aleksandr-gitovich-izbrannoe-9.php>.
- “Мкртчянам.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/217/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Вернувшись из Еревана, навещаю старых знакомых.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/212/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Мысли из гостиницы «Армения».” e-reading.club, Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/203/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Воображаемое свидание с Ованесом Ширазом (Неправильные октавы).” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/185/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Воображаемое свидание с Ованесом Ширазом (Неправильные октавы)/1.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/186/Gitovich_-_Izbrannoe.html.

- “Воображаемое свидание с Ованесом Ширазом (Неправильные октавы)/2.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/187/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Воображаемое свидание с Ованесом Ширазом (Неправильные октавы)/3.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/188/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Воображаемое свидание с Ованесом Ширазом (Неправильные октавы)/4.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/189/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Воображаемое свидание с Ованесом Ширазом (Неправильные октавы)/5.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/190/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Воображаемое свидание с Ованесом Ширазом (Неправильные октавы)/6.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/191/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Воображаемое свидание с Ованесом Ширазом (Неправильные октавы)/7.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/192/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Воображаемое свидание с Ованесом Ширазом (Неправильные октавы)/8.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/193/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Воображаемое свидание с Ованесом Ширазом (Неправильные октавы)/9.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/194/Gitovich_-_Izbrannoe.html.
- “Ереванский пейзаж.” e-reading.club. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://www.e-reading.club/chapter.php/1023332/205/Gitovich_-_Izbrannoe.html.

Гоголь, Н. В..

Тарас Бульба. Собрание сочинений в девяти томах. Т. 2. Москва: Русская книга, 1994, *Интернет-библиотека Алексея Комарова*. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://ilibrary.ru/text/1001/index.html>.

Горький, М..

“По Союзу Советов,” Полное Собрание Сочинения. Художественные Произведения в Двадцати Пяти Томах. Москва: Наука, 1974.

Городецкий, З. С..

“Армения.” Слова. Son erişim 04 Mayıs 2018, <http://slova.org.ru/gorodeckiy/armenija/>

“Ангел Армении...” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://nashasreda.ru/sergej-gorodeckij-armeniya-tebya-xochu-ya-polyubit/>.

Гроссман, В. С..

Добро вам!. Москва: Советский писатель, 1967.

Давыдов, Д. В..

“Полусолдат”, *Милитера «Военная литература»*. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://militera.lib.ru/poetry/russian/davydov/12.html>

Дудин, М. А..

“То Геноцид, то Сумгаит.” Меценат и Мир. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://www.mecenat-and-world.ru/aragast/4-aragast/dudin.htm>.

Евтушенко, Е. А..

“Казнь Стеньки Разина.” *Русская Поэзия*. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://rupoem.ru/evtushenko/all.aspx>.

Звягинцева, В. К..

Россия и Армения. Изд-во: “Советакан Грох”, 1985.

“Околдовано сердце мое...” Стих.про. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://stih.pro/okoldovano-serdce-moe/ot/zvyagintseva>.

“Моя любовь к Армении похожа...” Параллель. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://45parallel.net/vera_zvyagintseva/moya_lyubov_k_armenii_pokhozha.html.

Карабчиевский, Ю. А..

Тоска по Армении. Электронная библиотека RoyalLib.com. Son erişim 04 Mayıs, 2018, https://royallib.com/read/karabchievskiy_yuriy/toska_po_armenii.html#0.

Мандельштам, О. Э..

“Армения.” Наша Среда. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://nashasreda.ru/osip-mandelshtam-armeniya/>.

“Путешествие в Армению.” Собрание сочинений в четырех томах. Том 3. Москва: 1994, *Lib.Ru: Библиотека Максима Мошкова*, Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://lib.ru/%3E%3C/POEZIQ/MANDELSHTAM/armenia.txt>.

Немирович-Данченко, В..

“За что?” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/147665/vasily-nemirovich-danchenko-stikhotvoreniya-5.php>.

“На Берегу Евфрата.” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/147665/vasily-nemirovich-danchenko-stikhotvoreniya-5.php>.

“Знамя.” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/147665/vasily-nemirovich-danchenko-stikhotvoreniya-5.php>.

Петровых, М. С..

“Армения.” *Ruthenia*. Son erişim 04 Mayıs 2018, <http://www.ruthenia.ru/60s/petrovyh/armenia.htm>

“Средневековье.” *Ruthenia*. Son erişim 04 Mayıs 2018, <http://www.ruthenia.ru/60s/petrovyh/armenia.htm>

“Осень сорок четвертого года...” World Art. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://www.world-art.ru/lyric/lyric.php?id=15096>

Полонский, Я. П..

“Прогулка По Тифлису.” *Lib.ru: “Классика”*. Son erişim 04 Mayıs, 2018, http://az.lib.ru/p/polonskij_j_p/text_0050.shtml.

“Агбар.” *Lib.ru: “Классика”*. Son erişim 04 Mayıs, 2018, http://az.lib.ru/p/polonskij_j_p/text_0050.shtml.

“Саят-Нова.” *Lib.ru: “Классика”*. Son erişim 04 Mayıs, 2018, http://az.lib.ru/p/polonskij_j_p/text_0050.shtml.

“Выбор Устабаша.” *Lib.ru: “Классика”*. Son erişim 04 Mayıs, 2018, http://az.lib.ru/p/polonskij_j_p/text_0050.shtml.

“Караван.” *Lib.ru: “Классика”*. Son erişim 04 Mayıs, 2018, http://az.lib.ru/p/polonskij_j_p/text_0050.shtml.

Потто, В. А..

“Эриванский Поход”, *Кавказская война*. Библиотека Русской Религиозно-Философской и Художественной Литературы. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/29.html>.

Пушкин, А. С..

“Дон.” *Русская Виртуальная Библиотека*. Son erişim 04 Mayıs, 2018, http://rvb.ru/pushkin/01text/01versus/0423_36/1829/0502.htm.

“В Альбом Кж. А. Д. Абамелек.” *Русская Виртуальная Библиотека*. Son erişim 04 Mayıs, 2018, http://rvb.ru/pushkin/01text/01versus/0423_36/1832/0572.htm.

“Отрывки из Путешествия Онегина.” *Интернет-библиотека Алексея Комарова*. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://ilibrary.ru/text/436/p.11/index.html>.

“Путешествие в Арзрум.” *Золотой Том, Собрание Сочинений*. Москва: Имидж, 1993.

“Тазит.” *Русская Виртуальная Библиотека*. Son erişim 15 Mart 2018, <http://rvb.ru/pushkin/01text/02poems/01poems/0792.htm>.

“Гавриилиада.” *Русская Виртуальная Библиотека*. Son erişim 15 Mart 2018, <http://rvb.ru/pushkin/01text/02poems/01poems/0786.htm>.

Тарковский, А. А..

“Комитас.” *Ruthenia*. Son erişim 04 Mayıs, 2018,
<http://www.ruthenia.ru/60s/tarkovskij/komitas.htm>.

Тихонов, Н. С..

“Красные на Араксе.” *Ruthenia*. Son erişim 04 Mayıs, 2018,
<http://www.ruthenia.ru/sovlit/c/100766.html>.

Тeffi, N. A..

“Yazılmamış Günlüklerden.” Çev: Birsen Karaca. *Patika Kültür, Sanat, Edebiyat Dergisi*, Sayı: 69, 2010.

Чичибабин, Б. А..

“В сердце моем болит Армения.” (1991) *В стихах и прозе*. Москва: Российская Академия Наук Литературные Памятники, 2013.

“Современные Ямбы.” (1991) *В стихах и прозе*. Москва: Российская Академия Наук Литературные Памятники, 2013.

“Дума о Карабахе.” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/42785/boris-chichibabin-sobranie-stikhotvoreniy-39.php>.

“Псалом Армении.” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/42785/boris-chichibabin-sobranie-stikhotvoreniy-34.php>.

“Второй Псалом Армении.” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/42785/boris-chichibabin-sobranie-stikhotvoreniy-34.php>.

“Третий Псалом Армении.” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/42785/boris-chichibabin-sobranie-stikhotvoreniy-34.php>.

“Четвертый Псалом Армении.” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/42785/boris-chichibabin-sobranie-stikhotvoreniy-35.php>.

“9 Января 1984 года.” *В стихах и прозе*, Москва: Российская Академия Наук Литературные Памятники, 2013

“9 Января 1983 года.” *PROFILIB* Электронная библиотека. Son erişim 04 Mayıs, 2018, <https://profilib.net/chtenie/42785/boris-chichibabin-sobranie-stikhotvoreniy-35.php>

“Зима в Кахетии.” (1942-1945) *В стихах и прозе*, Москва: Российская Академия Наук Литературные Памятники, 2013.

Çehov, Anton.

Ateşler/Çukurda. Çev: Birsen Karaca. İstanbul: Dünya Kitapları, 2008.

Шервинский, С. В..

“В Мастерской Сарьяна.” *Стихотворения-Воспоминания.* Томск: Водолей, 1997.

“М. С. Сарьян.” (воспоминания) *Стихотворения-Воспоминания.* Томск: Водолей, 1997.

“Несколько Часов с Чаренцем.” (воспоминания) *Стихотворения-Воспоминания.* Томск: Водолей, 1997.

“Стихи об Армении.” *Стихотворения-Воспоминания.* Томск: Водолей, 1997.

“Эчмиадзин”, *Стихотворения-Воспоминания.* Томск: Водолей, 1997.

“Патриархальная Зима.” *Стихотворения-Воспоминания,* Издательство «Водолей», Томск, 1997.

“Кондитер.” *Стихотворения-Воспоминания,* Издательство «Водолей», Томск, 1997.

“Вечером на Норке.” *Стихотворения-Воспоминания,* Издательство «Водолей», Томск, 1997.

“За Колхозным Столом.” *Стихотворения-Воспоминания,* Издательство «Водолей», Томск, 1997.

“Конец Давида.” *Стихотворения-Воспоминания,* Издательство «Водолей», Томск, 1997.

Эренбург, И. Г..

“В Римском Музее.” *Русская Поэзия.* Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://rupoem.ru/erenburg/v-muzeyax-rima.aspx>.

“Ночь Была. И На Пинегу...” *Русская Поэзия.* Son erişim 04 Mayıs, 2018, <http://rupoem.ru/erenburg/noch-byla-i.aspx>.

KAYNAKÇA

Kitaplar/Poemalar/Öyküler

Битов, Андрей. “Уроки Армении (Путешествие в небольшую страну)”, *Воскресный День*. Москва: Советская Россия, 1980.

Çehov, Anton. *Ateşler/Çukurda*. Çev: Birsen Karaca. İstanbul: Dünya Kitapları, 2008.

Грибоедов, А. С. *Эриванский поход*. 1827, Грибоедов.net. Son erişim 22 Ekim, 2013, <http://www.griboedov.net/proizvedeniya/put10.shtml>.

Karaca, Birsen. *Ermeni Edebiyatı Seçkisi*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

Мандельштам, О. Э. “Путешествие в Армению.” Собрание сочинений в четырех томах. Том 3. Москва: 1994, *Lib.Ru: Библиотека Максима Мошкова*. Son erişim 032018, <http://lib.ru/%3E%3C/POEZIQ/MANDELSHTAM/armenia.txt>.

Puşkin, Aleksandr Sergeyeviç. *Poemalar*. Çev: Kayhan Yükseler. İstanbul: Yarı Kredi Yayınları, 2012.

Пушкин, А. С. “Путешествие в Арзрум.” *Золотой Том, Собрание Сочинений*. Москва: Имидж, 1993.

Пушкин, А. С. “Тазит.” *Русская Виртуальная Библиотека*. Son erişim 15 Mart, 2018, <http://rvb.ru/pushkin/01text/02poems/01poems/0792.htm>.

Пушкин, А. С. “Гавриилиада.” *Русская Виртуальная Библиотека*. Son erişim 15 Mart, 2018, <http://rvb.ru/pushkin/01text/02poems/01poems/0786.htm>.

Поэзия Армении. ред: Валерия Брюсов. Московского Армянского Комитета, 1916.

Teffi, N. A.. “Yazılmamış Günlüklerden.” Çev: Birsen Karaca. *Patika Kültür, Sanat, Edebiyat Dergisi*, Sayı: 69, 2010.

Makaleler

Алексеев М. П.. Заметки о «Гавриилиаде» // Алексеев М. П. Пушкин: Сравнительно-исторические исследования / АН СССР; Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом). — Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1972, 281-325, *Фундаментальная электронная библиотека “Русская Литература и Фольклор*. Son erişim 18 Temmuz, 2013, http://feb-web.ru/feb/classics/critics/alekseev_m/a72/a72-281.htm.

Altshuller, Mark. “Motif in Sir Walter Scott’s The Fair Maid of Perth and Aleksandr Puskin’s Tazit.” *The Slavic and East European Journal* 32, no. 1 (Spring, 1988): 41-54.

Бонди С. М., “Гасуб, а не Галуб” // Бонди С. М. Черновики Пушкина: Статьи 1930-1970 гг. - 2-е изд. -М: Просвещение, 1978, 54-62, *Фундаментальная электронная библиотека “Русская Литература и Фольклор”*. Son erişim 21 Temmuz, 2013, http://feb-web.ru/feb/classics/critics/bondi_s/bon/bon-054-.htm.

Karaca, Birsen. “Ermeni Sorunu ile İlgili Olarak Toplumsal Bellek Oluşturmak Yönünde Ermeni Kitle İletişim Araçlarının Oynadığı Rol.” Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Journal of Social Sciences* 7, Bolu, 2003. Son erişim 03 Mayıs, 2018, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/154818>.

Кошелев В. А.. “Ужель загадку разрешила?.” *Журнальный зал*. Son erişim 03 Mayıs, 2018, <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/79/ko49.html>.

Мурьяновб М. Ф.. “Из Комментариев к Пушкинским Произведениям.” *Фундаментальная электронная библиотека “Русская Литература и Фольклор”*. Son erişim 18 Temmuz, 2013, <http://feb-web.ru/feb/pushkin/serial/vr/vr-0732.htm>.

Раскольников, Феликс. “Пушкин и религия.” Опубликовано в журнале: «Вопросы литературы» 2004, no. 3. Son erişim 03 Mayıs, 2018, <http://magazines.russ.ru/voplit/2004/3/ras4.html>.

Tezler

Караджа, Вирсен. “В. Я. Брюсов как Переводчик Армянской Поэзии.” Диссертация, Московский Государственный Университет им. М.В. Ломоносова, Филологический Факультет, Москва, 1999.

Yılmaz Gökkis, Gülsün. “Türk, Rus ve Ermeni Edebiyatlarında Ermeni İmgesi.” Danışman: Prof. Dr. Birsen KARACA, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ermeni Dili ve Kültürü Anabilim Dalı, Ankara, 2013 (Yüksek Lisans Tezi).

İnternet Kaynakları

Wikipedia. Son erişim 18 Temmuz, 2013, <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B8%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%B0%D0%B4%D0%B0>.

- Wikipedia. Son erişim 18 Temmuz, 2013,
https://en.wikipedia.org/wiki/%C3%89variste_de_Parny .
- Словари и энциклопедии на Академике. Son erişim 03 Mayıs, 2018,
https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/42435/МЕРКУРИЙ.
- Словари и энциклопедии на Академике. Son erişim 18 Temmuz, 2013,
http://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/109651/%D0%A5%D0%B0%D0%BB%D0%BA%D0%B5%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9.
- Словари и энциклопедии на Академике. Son erişim 06 Ekim 2013,
http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/14673/%D0%91%D1%83%D1%85%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD.
- “Kalkedon Konsili.” İncil Tarihi. Son erişim 03 Mayıs, 2018,
<http://inciltarihi.com/hristiyanlik-tarihi/konsiller-donemi/kalkedon-konsili/>.
- A. С. Грибоедов. Грибоедов.net. Son erişim 03 Mayıs 2018,
<http://www.griboedov.net/bio.shtml>.
- “Проблемный очерк: «Четвертая проза» и путевой очерк: «Путешествие в Армению».” Son erişim 10 Ekim, 2013,
<http://do.gendocs.ru/docs/index-88465.html?page=4> .
- ՄԱՏԵՆԱԴՎՈՍՅԱՆ Ա. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ. Son erişim 03 Mayıs, 2018,
http://www.matenadaran.am/v2_2/.
- “Битов Андрей Георгиевич/Уроки Армении”, Армянская энциклопедия фонда «Хайазг». Son erişim 03 Mayıs, 2018,
http://ru.hayazg.info/Битов_Андрей_Георгиевич/Уроки_Армении.
- “Грант Матевосян.” LiveLib. Son erişim 03 Mayıs, 2018,
<https://www.livelib.ru/author/311885-grant-matevosyan>.

KİTAP TAHLİLLERİ

(BOOK REVIEWS)

Aslan Yavuz ŞİR
Avrasya İncelemeleri Merkezi
ayavuzsir@avim.org.tr

1915 ERMENİ TEHCİRİ VE URFA MUTASARRIFI ŞEHİT NUSRET BEY

(1915 ARMENIAN RELOCATION AND
GOVERNOR OF URFA MARTYR NUSRET BEY)

Yazar: Bayram Akça

Atatürk Araştırma Merkezi, 2007, VIII+152 sayfa, 8 TL

Bayram Akça'nın kitabı Birinci Dünya Savaşı yıllarında önce Bayburt'ta kaymakam ve daha sonraları da Urfa'da mutasarrıf olarak görev yapan Nusret Bey'in mütareke döneminde yargılanması ve idam edilmesi sürecini ele almaktadır. Yakın zamanda Manzara Verlag tarafından "*Der Schauprozess: Der Fall Nusret Beys vor Umsiedlung der Armenier 1915*" (Şov Yargılaması: Ermeni Tehcirinin Arka Planında Nusret Bey'in Davası) başlığı ile Almanca tercümesi yayınlanarak, Almanca konuşan okurların da kitaptaki bilgilerden istifade etmeleri sağlanmıştır.

Bayram Akça'nın çalışması giriş ve sonuç kısımları dışında üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde yazar, savaş sonrası mütareke döneminde kurulan çeşitli İstanbul hükümetlerinin Ermeni tehcirine bakışını değerlendirmektedir. Yazar, ikinci bölümde Nusret Bey'in tehcirden dolayı yargılanma süreci incelenmekte ve üçüncü bölümde ise bu yargılamalar sırasındaki uygulamaları ve tavırları nedeniyle birçok skandala imza atan ve Nemrut (zalim) lakabıyla anılan Mustafa Paşa'nın dava sırasında yaptıkları ve sonrasında suiistimallerinden dolayı tutuklanıp yargılanması ele alınmaktadır.

Mütareke döneminde kurulan ilk hükümet olan Ahmet İzzet Paşa kabinesi

7 Ekim 1918'de hükümete geçmiş ve kabinenin ilk icraatlarından biri tehcir edilen Ermenilerin geri dönmesi ve mallarının kendilerine iade edilmesine yönelik çalışmalar olmuştur (s15-16). Bunun dışında Meclis-i Mebusan'da da Ermeni tehciri gündeme gelmiştir. Ermeni ve Rum mebuslar savaş sırasında yaşanan kayıplar hakkında hararetli tartışmalara girerek 1 milyon Ermeni'nin telef edildiğini iddia etmiş ve hükümete bu konuda çeşitli sorular yöneltilmişlerdir. Buna karşın Müslüman mebuslar ise Ermeni ve Rum mebusların kullandıkları rakamların abartılı olduğunu belirtmiş ve aynı dönemde yaşanan Müslüman kayıplarının göz ardı edilmesinden şikâyet etmişlerdir (s.16-17). Mütareke döneminin şartları ve yaşanan çeşitli anlaşmazlıklar sebebiyle Ahmet İzzet Paşa kabinesi kısa bir süre sonra 9 Kasım'da bırakmış ve yerine 11 Kasım'da kurulan Tevfik Paşa kabinesi geçmiştir.

Bu arada 13 Kasım 1918'de İstanbul itilaf devletleri kuvvetleri tarafından işgal edilmiş ve bunu takiben de İttihat-Terakki önderlerinin ve tehcirde rol alan diğer kimselerin tutuklanması ve yargılanması için hükümet üzerinde kurulan baskıların çok önemli ölçüde artmış olmasıdır. Buna ek olarak İttihat-Terakki'nin amansız bir biçimde muhalifi ve düşmanı olan Hürriyet ve İtilaf Partisi de bu dönemdeki ittihatçı karşıtı atmosferden yararlanarak, İttihat-Terakki'ye yöneltilen her türlü suçlamaya destek vermiştir. Yazarın verdiği bilgilere göre bu baskıların neticesi olarak hükümet önce tehcir meselesinin incelenmesi için soruşturma komisyonlarını oluşturmuş ve ardından da divanı harp adı verilen askeri mahkemelerin kurulmasına karar vermiştir. Ayrıca İstanbul'da ve çeşitli vilayetlerde bulunan devlet görevlileri tutuklanarak İstanbul'daki Bekirağa tevkifhanesine yollanmışlardır. Tüm bu gelişmeler kamuoyunda bir infial yaratmış ve hükümetin icraatları sertçe eleştirilmeye başlanmıştır. (s.17-20).

Bu dönemde Tevfik Paşa kabinesinin yaptığı en önemli icraat ise tehcir meselesinin etraflıca soruşturulması ve tarafsız bir şekilde yargılamaların yapılması için tarafsız olan İsveç, İsviçre, Hollanda ve İspanya devletlerinden ikişer yargıç istenmesi olmuştur (s.19-20). Tevfik Paşa hükümeti bu hareket ile İtilaf Devletlerinin baskıcı ve intikamcı tavırlarına ek olarak Hürriyet ve İtilaf Partisinin de İttihatçılara olan nefreti nedeniyle adil olmayan ve haksızlıklara yol açacak yargılamaların önüne geçmek istemiştir. Ancak İngiliz Hükümeti sahip olduğu gücü ve etkiyi kullanarak, Osmanlı'nın yargıç istediği bu devletler üzerinde baskı kurarak tarafsız yargılamalara katkıda bulunmalarına engel olmuştur. (s.20)

Bu arada İstanbul'da İttihat Terakki önderlerinin yargılandığı ana dava ve Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'in yargılandığı Yozgat tehcir davası

başlamış ve yapılan yargılamalardaki usulsüzlükler kamuoyunda rahatsızlıklar yaratmıştır. Buna ek olarak Padişah ile sorunlar yaşayan Tevfik Paşa 3 Mart 1919'da istifa etmiştir. (s20-21).

Tevfik Paşa hükümetini takiben ise Damat Ferit Paşa peş peşe üç ayrı hükümet kurmuş ve yargılamalar konusunda hem itlaf devletleri hem de Ermeni Patrikhanesini memnun etmek için oldukça fazla çaba sarf etmiştir. Bu dönemde tutuklanan ve yargılanan insanların sayısı artmış, ayrıca daha önceki hükümetler döneminde sanıklara tanınan haklar önemli ölçüde kısıtlanmıştır. Bu sayede yargılanan sanıklara süratli şekilde cezalar verilmiş ve İtilaf devletlerini etkileme çabası içine girilmiştir. (s.23-25). Yazarın deyişiyle Damat Ferit hükümeti “döneminde amansız bir insan avı biçimini alan tutuklamalar, Sivas Kongresi üzerine birden bire” yavaşlamıştır (s.25). Bunun üzerine Anadolu'daki Milli Mücadele hareketini bir tehdit olarak algılayan Damat Ferit Hükümeti bu hareketi engellemek için Sivas Kongresine katılanları tutuklamaya ve kongreyi bu şekilde bertaraf etmeye çaba göstermiştir (s.25)

Kitabın ikinci bölümünde yazar okuyuculara Nusret Bey hakkında biyografik bilgiler vermekte ve memurluk kariyerinin kısa bir özetini sunmaktadır. Buna göre Nusret Bey 1876 yılında Yanya'da doğmuş, ilk ve orta öğrenimini Yanya'da tamamladıktan sonra İstanbul'daki Mekteb-i Mülkiye'de okumuştur (s.36). 1914 baharında Bayburt'a Kaymakam olarak atanana dek, Balkanlarda, Anadolu'da çeşitli kazalarda kaymakamlık görevini başarıyla sürdürmüştür (s.36-38). Balkan Savaşları sırasında Batı Trakya'daki İskeçe kazasında kaymakamlık görevi yapan Nusret Bey, kaza Yunanlılar tarafından işgal edilinceye kadar gösterdiği üstüne hizmetlerin neticesinde “dördüncü rütbeden Mecidiye nişanıyla” ödüllendirilmiştir (s.39). İskeçe'nin işgali üzerine İstanbul'a yerleşmiş, 19 Nisan 1914'te Bayburt kaymakamlığına atanana kadar burada kalmıştır. (s.39).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Rus sınırına yakınlığı sebebiyle Bayburt'ta karışıklıklar artmış ve bölgedeki askeri yetkililer Rus ordusunun Ermenileri kışkırtmaya yönelik çabalarına dikkat çekmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir. İsyan için silah depolama, düşman için casusluk faaliyetinde bulunma ve telgraf hatlarını kesme gibi olayların sayısı da artmıştır (s.39-41). Bu gibi olayların önlenmesi amacıyla 27 Mayıs 1915'te Osmanlı Hükümet Ermenileri güney bölgelere tehcir etme kararı almıştır. (s.42) Nusret Bey'de hükümetin emri gereği kendi kazasında tehcir sürecini başlatmış ve kabilelerin korunması için de çeşitli tedbirler almıştır. Örneğin Temmuz 1915'te Bayburt'tan çıkarılan Ermeni kabilelerinin “Kop Dağından geçişleri esnasında... 11 Temmuz 1915'de dört cihetten Kürt eşkiya taarruza

başlamışlarsa da iki saat devam eden çarpışma sonucunda [eşkıyadan] iki kişi telef ve geri kalanının firar ettiği... ve Ermeni kabilelerinin de kurtarıldığı Bayburt Nokta Kumandanlığına bildirilmiştir” (s.43).

Diğer Yandan Bayburt'ta ordunun lojistik açıdan desteklenmesi konusunda da oldukça üstün hizmetleri olan Nusret Bey çeşitli madalya ve tebrik telgrafları almıştır (s.45). Bu hizmetlerinin neticesinde terfi ettirilmiş ve Kasım 1915'te Diyarbakır'ın Ergani Kazasına Mutasarrıf olarak atanmıştır. (s.45, dipnot 218). Ergani'de ise Nusret Bey'in çabaları tehcir süreci göreve atanmadan önce başlayıp bittiği için daha çok orduya lojistik destek sağlamaya odaklanmıştır. Ancak savaş sonrası işgal İstanbul'unda kurulan mahkemelerde Nusret Bey Ergani tehcirinden de sorumlu tutulmuş ve büyük bir haksızlığa uğramıştır.

Ergani'den sonra ise Urfa'ya Mutasarrıf olarak atan Nusret Bey İngiliz işgaline kadar bölgede kalmıştır. Nisan 1919'da Damat Ferit hükümeti döneminde görevden alınmış ve tutuklanarak İstanbul'a yollanması istenmiştir (s.54-55). Bir süre tutuklu kaldıktan sonra askeri mahkeme heyeti tarafından yapılan ilk sorgulamasında suçsuz olduğuna karar verilip 21 Mayıs'ta serbest bırakılmıştır (s.57).

Bundan sonraki süreçte ise İstanbul Erenköy'de tuttuğu bir evde ailesi ile birlikte yaşamaya başlayan Nusret Bey yaklaşık 6 ay sonra 6 Kasım 1919'da tekrar tutuklandı (s.58). Suçsuz olduğuna olan inancının tam olması gereğiyle bu süreç içinde hiçbir kaçma teşebbüsünde de bulunmaması dikkat çeken başka bir husustur.

Yargılanması esnasında oldukça fazla sayıda hak ihlaline ve mahkeme heyetinin taraflı tutumuna maruz kalan Nusret Bey'in talihsizliği Damat Ferit'in Nisan 1920'de Sadrazam olarak tekrar göreve başlaması ve yeni bir kabine kurmasıyla daha da artmıştır. Zira 27 Nisan'da yayınlanan bir dizi kararname ile yapılan değişikliklerden sonra sanıkların avukat tutma hakları ellerinden alınmış ve daha önceleri yargılama sürecini izlemelerine ve gazetelerde yayınlamalarına izin verilen basın mensuplarının da mahkemeye katılımları yasaklanmıştır. Bu sayede sanıklar en temel savunma hakkı olan avukat bulundurma haklarında mahrum edilmiş, ayrıca mahkeme basına tamamen kapatılarak, kamuoyundan gelecek tepkilerin de önüne geçilmiştir. Bütün bunlara ek olarak da Askeri Mahkeme Heyetinin başına da zalimliği ve sanıklara olan düşmanlığı ile tanınan Nemrut Mustafa getirilmiştir (s.64-67).

Yargılama sürecinde ise hâkimlerin taraflı tutumu, suçlamalara dayanak oluşturmak için sahte şahitlerin dinlenmesi gibi olaylar yargı sürecinin tarafsızlığına gölge düşürmüştür. Bayburt ve Ergani tehcirinde Ermenilerin

öldürülmesi, mallarının yağma edilmesi ve Ermenilerin geride bıraktıkları mallar sayesinde kendini zenginleştirdiği gibi iddialarla itham edilmiştir. Örneğin Mahkemenin bir oturumunda yargı heyeti Agoni Markayan, Varsenik Arisyan ve Erfahi Arakel adlı kadınları şahit olarak dinlemek için Nusret Bey'in mevcut bulunduğu bir oturumda mahkemeye çıkartmıştı. Mahkeme başkanı şahitlere “Nusret Bey burada mı? Kendisini tanıyor musunuz?” diye sormuş ve şahitler de buna cevap olarak “Tanıyoruz ama burada değil” demişlerdir. Ortaya çıkan bu fiyasko sonucunda dışarı çıkarılan şahitler, gerekli telkinleri aldıktan sonra tekrar mahkeme salonuna davet edilip bu kez Nusret Bey'in Mahkeme salonunda olduğunu belirtmişlerdir (s.79).

Benzeri şekilde başka şahitler de aynı tarih ve saatte fakat farklı yerlerde gerçekleşen olaylar için Nusret Beyi suçlamışlardır. Nusret Bey ise bu suçlamalar karşısında “İnsanüstü bir varlık olmalıyım ki birbirinden 50 km uzaklıktaki iki noktada aynı anda bulunabilmek hünerini göstereyim” diyerek suçlamalar arasındaki tezatlığı dikkat çekmeye çalışmıştır (s.78-79). Ancak mahkeme başkanı olan Nemrut Mustafa Paşa “ona müdafaa hakkı vermez, şahitlerin birbirini nakzeden ifadelerine dikkat çekilse aldırış etmez ve bunları zapta geçirtmezdi” ve Nusret Beyi sıkça ve kaba bir şekilde “sus be adam, patladın mı” gibi ifadelerle azarlamaktaydı (s.76).

Mahkeme başkanının bu tutumu karşısında Nusret Bey'in umutsuzluğa düştüğü eşi Hayriye Hanım'a ve kardeşi Cevdet Bey'e yolladığı mektuplardan anlaşılmaktadır. Bu mektuplarda kendine isnat edilen suçlamaları kabul etmeyen Nusret Bey, bu suçlamaları itilaf devletlerine yaranma ve İttihat-Terakki'ye hizmet edenlerden intikam alma çabalarının bir parçası olarak görmektedir. Savaş sırasında ordunu iâsesi için gösterdiği üstün hizmetler karşısında aldığı madalya ve takdirler sebebiyle İttihatçı olduğu yönünde bir kanaatin oluştuğunu belirten Nusret Bey “bu nedenle de Damat Ferit Hükümeti beni cezalandırabilmek için Ermeni tehciri meselesini icat etti” demektedir (s.84). Mahkeme heyeti henüz kararını açıklamasa da Nusret Bey'in adil bir yargılamaya dair umutları tükenmiştir ve idam cezası beklemektedir.

Ayrıca Ermenilerin geride bıraktıkları mallardan kendini zenginleştirdiği yönündeki suçlamalara rağmen Nusret Bey büyük maddi sıkıntılar çekmekteydi ve üstelik borcu da vardı. İdam edileceğini düşündüğü için şahsi eşyalarını eşine göndereceğini belirtmiş ve borçlarının da ileride ödenmesi konusunda eşinden ricada bulunmuştur: “Gümüş tabakamı, saatimi ve boş cüzdanımı sana verilmek üzere mevkuf Binbaşı Hamdi Bey'e verdim... Borcumu havi pusulayı ağabeyime verdim. İleride müsait zamanda tesviye ediniz” (s.84).

Mahkeme heyetine başkanlık eden Nemrut Mustafa Paşa ve diğer üyeler Nusret Bey'in idam edilmesinde ısrar ederken, diğer bir üye Ferhat Bey ise suçlamalardan tatmin olmamış ve 3 sene ceza almasını teklif etmiştir. Ferhat Bey'in itirazları sonucu idam cezası veremeyen mahkeme heyeti Nusret Bey 15 yıl kürek cezası vererek ve 4 Temmuz 1920'de kararı imzalayıp davayı neticelendirmiştir (s.87).

Ancak Nemrut Mustafa Paşa'nın entrikaları bitmemiş ve 27 Temmuz'da Ferhat Bey'in başka bir göreve tayinini sağlayıp ondan kurtulduktan sonra, aynı davanın kararnameyi değiştirerek başka bir kararname çıkarmış ve bu kez de Nusret Bey'i idam cezasına çarptırmıştır (s.89). Bunu takiben ise Nusret Bey 5 Ağustos 1920'de Bayezid Meydanı'nda idam edilmiştir (s.92). İdamından yaklaşık iki ay sonra Ankara'daki Büyük Millet Meclisi Nusret Bey'e yapılan haksız muameleye kayıtsız kalmayarak ailesine maaş bağlanması yönünde bir kanun çıkarmıştır. (s.93-94).

Aynı yargılama için iki farklı kararname çıkararak bir hukuk skandalına imza atan Nemrut Mustafa Paşa ise Damat Ferit hükümeti işbaşında olduğu sürece güvendedi. Ancak 18 Ekim 1920'de Damat Ferit hükümetinin istifası üzerine kurulan Tevfik Paşa hükümeti döneminde bu durum değişmiştir. Bu dönemde Nemrut Mustafa Paşa'nın kanunsuz icraatları sebebiyle kamuoyunda yaygın bir rahatsızlık bulunuyordu. İlk olarak Askeri Mahkeme başkanlığı görevinden alınan Nemrut Mustafa (s.100), 15 Kasım'da ise vazife başındayken işlediği suiistimaller sebebiyle tutuklanmıştır (s.101-102). Dönemin gazetelerinde Nemrut Mustafa Paşa'nın suiistimalleri arasında "bir mahkum hakkında iki karar verdiği, mazbatalardan birinde mahkum için ... hapis kararı verildiği halde ikinci mazbata-i hükümiyede kararın idama" çevrilmesi de yer alıyor ki bu da Nusret Bey'in davasında gerçekleşmiş bir skandaldı (s.102)

2 Aralık'ta mahkemeye çıkarılan Nemrut Mustafa "Nusret Bey hakkında iki mazbata-yı hükümiye tanzim ederek" görevini kötüye kullanmaktan 18 Ocak 1921'de 7 ay hapis cezasına çarptırılmıştır. Mustafa Paşa ile birlikte bu hukuk skandalına imza atan diğer mahkeme üyeleri de daha az süreler ile hapis cezası almışlardır (s.106.) Ancak kısa süre haptikten sonra "mahkûmiyeti yeterli görülerek" 13 Şubat'ta Padişah tarafından affedilerek serbest bırakılmıştır. Daha sonra yurtdışına kaçan Nemrut Mustafa ileriki tarihlerde Şeyh Sait isyanını da hazırlayanlar arasında yer almıştır (s.106-108).

Sonuç olarak Bayram Akça'nın çalışması Nusret Bey'in memuriyette iken verdiği hizmetleri ve yargılanma sürecini detaylı bir şekilde anlatarak literatüre anlamlı bir katkı yapmaktadır. Ancak bununla birlikte kitapta bazı eksikliklerin de mevcut olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin kitabın ana konusu ve

karakterini oluşturmasına rağmen Nusret Bey'in kim olduğu, nerelerde bulunduğu gibi bilgiler okuyucuların karşısına 37. sayfadan önce ıkılmamaktadır. Yazar giriş kısmından sonra ilk bölüme mütareke döneminde kurulan hkmetleri ve faaliyetlerini özetleyerek başladıktan sonra ancak ikinci bölümde Nusret Bey'i okuyuculara tanıtmakta ve sonrasında ise yargılanma sürecini ele almaktadır. İlk olarak Nusret Bey'in tanıtılması ve mevcut kaynaklara göre tehcir sürecinde aldığı rolün anlatılmasının ardından kronolojiye uygun bir şekilde mütareke dönemi geçilmesi ve bu dönemdeki hkmetlerin ve faaliyetlerinin anlatılması kitabın ve argümanlarının daha kolay anlaşılmasını sağladı.

İkinci bir eleştiri de yazarın kullandığı birincil kaynaklar dışında kullandığı literatürü kısıtlı tutması üzerine yapılabilir. Zira yazarın ortaya çıkardığı yeni bilgi ve bulguların mevcut literatürde nereye oturduğunun bir çerçevesini çizmesi kitabın katkısını çok daha anlamlı bir hale getirebilirdi. rnek vermek gerekirse, Taner Akam çeşitli yazılarında Nusret Bey'in yargılanması sırasında "İstanbul'dan aldığı bir emirde hiçbir Ermeni'nin hayatta bırakılmaması gerektiğini ve bu emre karşı çıkanların idam edileceğinin kendisine belirtildiğini" itiraf ettiğini iddia etmektedir. Ancak yargılama kayıtları incelendiğinde böyle bir durumun söz konusu olmadığı açık bir şekilde görülmektedir. Nusret Bey yargılanması sırasında kararghı Erzurum'da bulunan III. Ordu komutanı Mahmut Kamil Paşa'dan "tüm Ermenilerin ihraç edilmesi" yönünde bir emir aldığından bahsetmektedir. Fakat mahkeme kararname de bu ihraç [sürgün] emrine atıfta bulunurken "tehcirden sonra gelen bir emirde hiçbir Ermeninin bırakılmamasını" işar eden [bildiren] bir emir olarak bahsetmektedir. Taner Akam burada "hiçbir Ermeninin bırakılmaması" ifadesini "hiçbir Ermeninin **hayatta** bırakılmaması" şeklinde değiştirerek bu sürgün emrini bir "imha emrine" evirerek çarpıtmaktadır. Üstelik söz konusu emrin Erzurum'da bulunan Mahmut Kamil Paşa tarafından yollanmış olmasına rağmen, Taner Akam bunu İstanbul'dan yollanmış bir emir gibi sunarak çizdiği soykırım portresine uygun hale getirmeye çalışmaktadır. Bayram Akça ise bu eserleri incelemediği için Nusret Bey konusunda Taner Akçam'ın yaptığı bu bariz arpıtmayı görememekte ve gerekli düzeltmeyi yapamamaktadır.

Bu ufak eleştiriler bir kenara bırakılırsa, Bayram Akça'nın çalışmasının son dönemde Ermeni Meselesi zerine yazılmış çalışmalara güzel bir katkı yaptığı söylenebilir.

Doç. Dr. Ali ASKER

Karabük Üniversitesi
İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü
öğretim üyesi

Betül ERDOĞAN

Karabük Üniversitesi
SBE Uluslararası Politik Ekonomi Anabilim Dalı
Y. L. öğrencisi

HOCALI BİR SAVAŞ SUÇUNA TANIKLIK (ERMENİSTAN SANIK SANDALYESİNDE)

(KHODJALY: WITNESSING A WAR CRIME (ARMENIA IN THE DOCK))

Yazar: Ian Peart, Fiona Maclachlan

Teas Press, Mayıs 2017, 280 sayfa, 25 TL

Geçen yüzyılın 80’li yıllarının sonlarından itibaren Ermenistan’ın Azerbaycan’a karşı toprak iddiaları Dağlık Karabağ hakkında yapay bir gündem oluşturarak ilerleyen dönemlerde saldırı ve işgal eylemleri ile devam etmiştir. Uzun süre Azerbaycan’ın bu işgaline karşı yürüttüğü savunma savaşı ve toprak bütünlüğünü koruma mücadelesi maalesef dünya kamuoyunda duyulmamış, ülke aynı zamanda fiilen bir “enformasyon savaşı” ile karşı karşıya kalmıştır. Ermeni işgal güçlerinin ve Dağlık Karabağ yönetiminin sivil ahaliye karşı yaptığı sayısız hesapsız insanlık dışı eylemler, işlediği suçlar görmezden gelinmiştir. 1992 yılı Şubat’ının 25’ini 26’sına bağlayan gecede Hocalı kasabasında yaşanan sivil halka karşı işlenen soykırım cinayeti bu süreçte bir kırılma noktası oluşturmuş, çok ağır bir insanlık suçu olarak dünya kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır. Resmi açıklamalara göre bu soykırım sırasında 63 çocuk, 106 kadın ve 70’den fazla yaşlı dâhil olmak üzere toplam 613 kişi katledilmiştir. Ayrıca 1275 kişi esir alınmış, 150 kişi kaybolmuştur. Ayrıca, öldürülmüş insanların cesetlerinin birçoğu yakılmış, değişik azaları kesilmiş, derisi yüzülmüş, gözleri oyulmuştur. Öldürülenlerin çoğu işkence edilerek öldürülmüştür.

Hocalı soykırımı üzerine yurt içinde ve yurt dışında çok sayıda kitap ve makale yazılmıştır. Yabancı yazarlardan Fiona Maclachlan ve Ian Peart tarafından 2014 yılında kaleme alınan *Hocalı Bir Savaş Suçuna Tanıklık (Ermenistan Sanık Sandalyesinde)* adlı çalışma yaşanan facianın gözler önüne serilmesi açısından dikkat çekmektedir. *Khodjaly Witness of a War*

Crime. Armenia in the Dock özgün adıyla Ithaca Press yayınevinden çıkan eserin Türkçe çevirisi TEAS Press yayınevi tarafından basılmıştır. Kitabın Türkçe çevirisi Rüstem Baksoy ve Uğur Büke tarafından 2017 yılında yapılmıştır.

Kitabın **Önsöz**'ünün epigrafinde Serj Sarkisyan'ın 2000 yılında Thomas de Waal ile söyleşisinde soykırım itiraf niteliğinde, utanç verici bir değiş kullanılmıştır:

“Hocalı'dan önce Azerbaycanlılar bizi hafife alıyorlardı; Ermenilerin sivil halka el kaldırmayacak insanlar olduklarını düşünüyorlardı. Bu yargıyı kırmayı başardık. İşte olanlar bundan ibarettir.”

Önsöz'de, öncelikli olarak Hocalı'da yaşanan vahşetin mağdurların hayat hikayelerinden kısa notlar aktarıldıktan sonra, Rusya'nın Kafkasları işgal etmesinin ardından bölgede Ermeni nüfusunun planlı bir şekilde arttığına, zamanla Ermenilerin politik hayallere kapılarak “Büyük Ermenistan” arayışına girdiklerine dikkat çekilmektedir. 1991 yılında Azerbaycan'dan bağımsız sözde “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti” ilan edilerek Azerbaycanlılara karşı etnik temizlik politikası devam ettirilmiştir. 1994 yılına gelindiğinde Ermenistan Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi Azerbaycan bölgesini (ülke topraklarının yaklaşık yüzde 20'sini) işgal etmiştir. İnsan Hakları İzleme Örgütü ateşkes imzalanıncaya kadar toplam 25 bin kişinin hayatını kaybettiği tahmininde bulunmuştur. Bugün de Ermenistan hala BM Güvenlik Konseyi'nin açık bir şekilde işgalci güçleri çekmesini talep ettiği dört karara rağmen Azerbaycan topraklarına yönelik işgalini devam ettirmektedir.

Oradaydılar.. Görüşmeler başlığı altında verilmiş bölümün (ss. 21-62) dikkat çeken özelliği “istatistiklerin arasındaki insanlara odaklanması”dır. 2011 yılında olayın mağdurları ile görüşen Fiona Machachlan “... benim gözlemime göre, katliamdan kurtulandan hiçbir olayların bu şekilde gelişeceğini ve aylar süren saldırılardan Ermenilerin (söylenenlere göre bir Rus alayının yardımıyla) onları sonunda evlerinden süreceği o korkunç, karanlık kış gecesiyle sonuçlanacağını düşünmemiştir.” Trajedinin mağdurlarının anlattıkları dehşet dolu, insanlıkla hiçbir şekilde bağdaşmayan, kaidesiz bir savaştan ziyade ağır silahlarla silahlanmış bir ordunun savunmasız, sivil halka karşı uyguladıkları soykırım cinayetini tüm çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir. Mağdurlardan Şahibe Mustafayeva başağından vurularak Ermenilere esir düşmüş, hücrede bir süre yaşadıktan sonra kan kaybından ölmüş kocasıyla ilgili şöyle söylüyor: “Cesedini 30 Mart'ta aldık, naylon bir torbada, buzlar içinde. Ona nasıl işkence ettiklerini tüm detaylarıyla anlatamam. Dişlerini şekmişlerdi, kollarının ikisi de kırılmış ve yüzünde yaralar vardı.” Başka bir mağdur, Yasemen Hasanova, Hocalı'da kalmış annesiyle

ilgili şöyle söylüyor: “Öldüğünü bilmiyorduk, esir tutulduğunu sanıyorduk. Hiçbir kızın annesi öldüğü için Tanrıya şükredeceğini düşünmezdim. Ermenilerin işkencesine uğramaktansa, orada öldüğü için şükrettim.”

Kitabın **Olay Yerinden Bildiren Yabancı Gazeteciler** başka bir bölümünde (ss. 63-73) London Times adına Kafkasya’da muhabirlik yapan Anatol Lieven, o dönemde Reuters’ın Moskova’daki baş fotoğrafçısı Frédérique Lengage, Fransız fotoğrafçı, fotoğraf muhabiri ve yazar Reza Deghati ile yapılan söyleşiler yer almaktadır. Söyleşilerde birbirinden korkunç olaylara tanıklık etmiş yazarlar, trajedinin dehşet verici boyutlarına dikkat çekmektedirler. Anatol Lieven, uluslararası medyada duygusal açıdan Ermenilere sempati duyulduğunu ve Batı’nın Karabağ olayında önyargularından kurtulamadığını belirtmektedir. Bölgeyi helikopterle dolaşarak olup bitenleri gözlemlemiş yazar görgü tanıklığını şöyle aktarmaktadır:

“...tepelere saçılmış cesetleri görmek için helikopterle gezmiştik ve o zaman benim için Ermenilerin Dağlık Karabağ’da ve aynı zamanda Ermenistan’ın içinde de, etnik temizlik yaptıkları gayet açıktı... Dağlık Karabağ’da ya da herhangi bir başka yerde gerçekleşecek bir Ermeni işgalinin Azerbaycanlı nüfusun zorunlu sürgünüyle sonuçlanacağından ve Hocalı’da da gayet net bir biçimde bunun gerçekleşeceğinden emindim... bu süreçte çok sayıda kadının ve çocuğun öldürüldüğünü ve benim gördüğüm cesetlerden hatırı sayılır bir kısmının yakın mesafeden vurulmuş olduğuydu.”

Hocalı olayında bir katliama tanıklık ettiğini söyleyen Reza Deghati’nin anlattığı bir olay Ermenilerin Fransa’da nasıl da özgüven içinde Türk düşmanlığı yaptıklarını son derece net bir biçimde ortaya koymaktadır. Aslen bir İran Türkü olan Reza Deghati Fransa tarafından ulusa sağladığı yarardan ötürü *Legion d’Honneur*’le ödüllendirilmiş ünlü bir fotoğrafçıdır. Paris’teki Luxembourg Metro İstasyonunda otuz yıllık çalışmalarına dair bir retrospektif hazırladığını ve fotoğraflar arasında Hocalı katliamında ölen oğlunun ve kocasının gözleri olmayan cesetlerini bulmuş Feryad Eden Kadın resmini de koymuştur. Serginin açılışından iki gün sonra Ermenistan’ın Fransa’daki Büyükelçisi tarafından öğle yemeğine davet edilerek o arada pek de örtülü olmayan bir biçimde tehdit edilmiştir. Ardından “kimliği belirsiz” kişiler tarafından portrenin altındaki küçük açıklama yazısının tam 27 kez grafitiyle karalanarak kendisine yönelik çirkin şeyler yazılmış, sonunda fotoğrafın açıklama kısmı yırtılmıştır. Bu durum karşısında Reza Deghati’nin bu tespiti son derece isabetlidir:

“İşte o zaman fark ettim ki, eğer bu insanlar Paris’in merkezindeki bir sergideki iki satır metne tahammül edemiyor ve onu koparıp atmamak gereği

hissediyorlarsa, o zaman Azerbaycan halkına, kendilerine karşı bir satır yazmaya cüret edecek gazetecilere, şairlere ve yazarlara neler yapabilirlerdi. Peki ya Karabağ halkına?”

Kitabın *Uluslararası İnsan Hakları Örgütlerinin Değerlendirilmesi* adlı başka bir bölümünde Memorial İnsan hakları Örgütünün 25-26 Şubat 1992 Gecesi Hocalı'nın Alınması Sırasında Gerçekleşen Ağır İnsan Hakları İhlalleriyle İlgili Raporu ve İnsan Hakları İzleme Örgütü/Helsinki Kafkaslarda Katliam adlı raporundan alıntılar verilmiştir.

Memorial'in raporunda; Hocalı'dan kaçanlar için Ermenilerin iddia ettikleri “açık koridor” konusunda sivil halkın habersiz olduğu, bu koridor boyunca yol alan mültecilere ateş edilerek çoğunun öldürüldüğü yer almaktadır. Öldürülenlerin cesetlerinin geniş bir alana yayıldığı, çoğunun kadın ve yaşlılardan oluştuğu, aralarında çocukların da bulunduğu raporda geçmektedir. Dört gün içinde Ağdam'a götürülmüş 200 civarındaki cesedin onlarcasının tahrip edildiği, en azından dördünün kafa dersinin yüzülmüş olduğu ve birinin de kafasının koparıldığı bildirilmiştir. Raporda Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) askerî birliklerine ait 366. Motorize Piyade Alayı'nın askerlerinin de Hocalı baskınında yer aldığı geçmektedir.

Kitabın *Uluslararası Medya* bölümünde (ss. 99-173) facianın hemen ardından dünyanın *Washington Post*, *Trud*, *Le Monde*, *Komsomolskaya pravda*, *The Times*, *The Irish Times*, *The New York Times*, *The Guardian*, *İzvestiya*, *Nezavisimaya gazeta*, *Pravda*, *Moskovskie novosti*, *The Sunday*, *The Independent*, *Milliyet*, ayrıca *Passport Magazine* (Moskova, Ocak 2011) gazetelerinde yayınlanmış otuzdan fazla makale yer almaktadır.

29 Şubat 1992'de Reuters özel temsilcisi Elif Kaban'ın *Le Monde* gazetesinde yayımlanan haberinde Ağdam hastanesinde yüzlerce ağır yaralı olduğunu ve daha fazlasının kayıp olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bölgeye o anda ulaştırılan sekiz cesetten biri genç bir kadına ikisi küçük kız çocuklarına ait olduğunu ve dağlarda taşınamayan çok daha fazla ceset olduğunu bildirmiştir.

Milliyet gazetesinin Azerbaycan muhabiri Rehber Beşiroğlu 15 Mart 1992'de *Katliamı Gördüm* manşetiyle yayımladığı haberinde doğup büyüdüğü topraklarda yaşanan vahşeti akrabalarının öldürülmesinin etkisinden çıkamadığını aktarmıştır. Hocalı'dan zorla sürgün edilen insanları ormanlık alanda karşıladıklarında hepsinin işkenceye maruz bırakıldığını görmüş, kiminin gözü çıkarılmış kiminin ise kulağının kesilmiş olduğuna şahit olmuştur. Yürüyemeyenler, ayağı kesilenler ise donarak ölmüştür. Beşir Rehberoğlu, bebeğini emzirirken bir genç annenin öldürüldüğünü, 6 aylık

bebeğin bir süre süt, sonra da kan emerek, daha sonra soğuktan donarak öldüğünü yazıyordu. *Karabağ'da Soykırımı Gördüm* başlıklı yazısında Hocalı'da iskân etmiş bir Ahıska Türkü, 70 yaşındaki Hüseyin İbrahimioğlu, yaşanan vahşete tanıklık ediyor. “*Ben Türküm. Stalin döneminde Ahıska'dan, Gorbaçov döneminde ise Özbekistan'dan sürüldüm. Ama bize karşı olan vahşiliklerde böylesini görmedim. Ermeniler bizim köyümüzü iki saat içerisinde göğe savurdular. Köyümüz alev içinde oldu. Ermeniler çocuklarımızı ve bebeklerimizi vahşicesine öldürürken, siz Türksünüz, ölmelisiniz diye bağıryorlardı.*” Yine aynı gazete *Yeşil Tepelerde Ölüm Kol Geziliyor* başlığıyla verilmiş yazıda Karabağ tepelerinin Ermeniler tarafından öldürülen Azerbaycanlıların cesetleriyle kaplı olduğu yazılıyordu. Gazetede yer alan habere göre Karabağ bölgesinde çekilmeye başlayan 366. Motorize Piyade Alayı'ndan firar etmiş dört Rus askeri er, düzenledikleri basın toplantısında, beyinlerinin yıkandığını ve Hıristiyan Ruslar olarak Hıristiyan Ermenilerin safında Müslüman Azerbaycanlılara karşı savaşa çağrıldıklarını söylemişlerdi.

8 Mart 1992 tarihli The Independent gazetesinde Helen Womack'ın bölgede şahit olduğu olaylara ve tecrübelerine yer verilmiştir. Womack, Ağdam'a ulaşmadan önce Ermeni yetkililerin sivil mültecilerin öldürüldüğünü reddettiklerini ancak bölgeye ulaştığında çok sayıda ceset gördüklerini aktarmıştır. 2011'de Moskova'da yayımlanan Passport Magazine'de Helen Womack 1992: *Tarafsız Habercilik İçin Bir Mayın Tarlası* başlıklı bir yazı yayımlanmıştır. Bu yazıda Hocalı soykırımında ölenlerin Müslüman olduğuna dikkat çekerek Batı'nın Ermeni diasporası etkisinde olduğunu ve bu trajedilere sessiz kaldığını belirtmiştir. Facianın olduğu dönem Karabağ bölgesinde gördüğü katliamdan sonra ağır sinirsel bir çöküntüye girdiğini anlatmıştır.

Yenilginin Yankılar (ss. 177-207) adlı bölümde Pyotr Kvyatkeviç, Thomas de Wal, Yuri Pompeyev, Svante E. Cornell'in eserlerinden alıntılar yapılmıştır. Bu bölümde atıfta bulunulan kitaplardan biri de Markar Melkonyan'ın *Kardeşimin Yolu* (Markar Melkonian, *My Brother's Road*, I.B. Tauris, Londra-New York, 2008) eseridir. Eserin, California doğumlu, ASALA mensubu, Türk diplomatlarını öldüren, Orly Havaalanı bombalamasını gerçekleştiren (15.07.1983), Ermenilerin “milli kahramanı”, teröristbaşı Monte Melkonyan'a hasredilmiştir. Şunu da vurgulamak gerekir ki Ermenilerin nazarında “dünyaca ünlü bu kahraman”, Azerbaycan askerleri tarafından yakalandığı sırada, yalvararak af dilemişse de sağ bırakılmamıştır. Markar Melkonyan'ın kitabında geçen satırlar Ermenilerin Karabağ'da işledikleri korkunç cinayetlerle ilgili itirafları barındırıyor. Markar, “kardeşinin esirlere zarar verilmesine karşı olduğunu, fakat küstah bir itaatsizlikle karşı karşıya kaldığını 38 esir

Azerbaycanlının katledildiğini öğrendikten on gün sonra daha kanlı sonuçları olan olaylarla karşı karşıya kaldığını” yazıyor. Kitabın bir yerinde ise şöyle geçiyor:

“*Monte, kadınların ve kız çocuklarının kırılmış oyuncak bebekler gibi saçıldığı çimenlere çömeldi. ‘Disiplin yok!’ diye söylendi. Günün öneminin farkındaydı. Sumgayıt şehrinde gerçekleşen Ermeni karşıtı katliamın dördüncü yıldönümüydü. Hocalı stratejik bir hedefti ama aynı zamanda bir intikam eylemi olmuştur.*”

Yuri Pompeyev’in *Karabağ Kan İçinde* (Крoвaвый oмyт Кaрaбaхa) adlı eserinden yapılan alıntı Hocalı soykırımının ne kadar gaddarlıkla gerçekleştiğini gözler önüne seriyor:

“*1992 yılının 25 Şubatının 26’sına bağlayan gece uykudaki Hocalı sakinlerine uygulanan vahşet, dört yıldır devam eden kanlı Karabağ girdabındaki son damla oldu. Bu vahşeti, Hatın veya Son my (My Lai) katliamlarıyla kıyaslamak yersiz olur. Oralarda insan derisi ve savunmasız insanların kulak koleksiyonu yapılmadı. Oralarda insanlar sadece katledildiler.*”

Kitapta ayrıca, trajediği yansıtan 39 fotoğraf verilmiştir.

Ekler bölümünde (ss. 211-249) birkaç resmî belge ve rapor da yer almaktadır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin 30 Nisan 1993 tarihli raporunda Ermenistan askeri güçlerinin sivil halkı uyardıktan savaşa başladığı, Azerbaycan’ın Karabağ bölgesine yaşanan bu olayla barış ve güvenlik ortamının yok edildiği belirtilmiştir. Mezarlara bakıldığında çok sayıda sivil ölümlerinin olduğunu anlaşılabileceği yazılmıştır. Güvenlik Konseyi tarafından 29 Temmuz, 14 Ekim ve 12 Kasım 1993 tarihlerinde yaşanan insanlık dışı olayla ilgili ve Ermenistan’ın işlediği savaş suçlarını belirten raporlar ilan edilmiştir. Birleşmiş Milletler’in Ermeni işgalci güçlerin geri çekilmesini talep ettiği bu kararlara rağmen Ermenistan Karabağ bölgesinde hala işgalci konumundadır.

Eklerde yer alan Kongre Üyesi Dan Burton’ın ABD Temsilciler Meclisi’ndeki 17 Şubat 2005 tarihli konuşması da oldukça dikkat çekicidir. Dan Burton; her sene Nisan ayında Ermenilerin üzerinden 90 yıl geçmiş olmasına rağmen sonuçları hala netleşmemiş bir olayı anmak için geldiklerini fakat henüz üzerinden on yıl kadar geçmiş olmasına rağmen Hocalı katliamından kimsenin bahsetmediğini belirtmiştir. Hocalı katliamı birçok yayın ve örgüt tarafından açık bir şekilde belgelendirilmiş kanıtlara sahiptir. Konuşmasında “*Ermeniler 600’den fazla Azeriyi öldürdü çok daha fazlasına ise işkence edip esir aldılar*”

ifadelerine yer vermiştir. Herkes tarafından bilinen bu gerçekler ışığında kongre üyelerinin Azerbaycanlılar tarafında yer alması gerektiğini belirtmiştir.

Uğur Büke tarafından tercüme edilmiş bu çalışmada bazı tashih ve baskı hatalarının olduğunu da belirtmek gerekir. Bu hataların birçoğunun kitabın orijinalinde yer aldığı, çeviri sırasında dikkat dışında kaldığı kuvvetle muhtemeldir. Bakü yakınındaki Pirşahı kasabası “Pirşahi” olarak verilmiştir. Azerbaycan Ordusu yerine orijinalde geçen Azerbaycan Milli Ordusu ifadesinin kullanılması daha da isabetli olurdu. Ayrıca ordunun kuruluş tarihinin 1991 yerine 1911 olarak verilmiştir (s. 78). Özellikle Memorial örgütünün raporunda geçen yer isimlerinde de çok sayıda hatanın olduğu görülmektedir: İmaret Gervend yerine İmeret Geverent, Hadrut yerine Gadrutsk Mardakert – Mardakersk, Meşeli – Lesnaya, Malıbeyli – Malıbeyli, şaumyan- Şaumyanovsk vs. (muhtemelen adlar İngilizceye bu şekilde aktarılmıştır). Kirkican (veya Kerkicahan) köyünün ismi Krkidjan olarak geçmektedir. Eski MVD SSCB olarak aktarılmış kurumun ismi SSCB İçişleri Bakanlığıdır. Kitabın tekrar baskısında bu hataların giderileceğini umuyoruz.

Sonuç olarak bu eserde Hocalı ile ilgili var olan basın ve literatürden alıntılarının bir araya getirilmesi okuyuculara ve araştırmacılara olayın boyutları ve yankılarını bir bütün halinde görme fırsatı sunuyor. Özellikle görgü tanıklarının, katliama şahit olanların ifadelerine ve resmî belgelere yer verilmesi, kitabın araştırmacılar için bir kaynak oluşturmasına da olanak sağlıyor.

Eserin Türkçeye çevrilerek yayınlanmış olması konuyla ilgili Türkçe literatüre de katkı sağlamaktadır.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması ve akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur. Ermeni Araştırmaları dergisi Ermeni Meselesi'ne ilişkin makaleleri kabul etmektedir.

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, yılda üç defa yayımlanır. Derginin dili Türkçedir. Ermeni Araştırmaları Dergisi daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış makaleleri kabul etmektedir. Makaleler, derginin belirlediği bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dil ile yazılmış olmalıdır.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 59. sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenler ve uzmanlar ile doktora öğrencilerinden Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalara ilişkin makaleler yayımlanmıştır.

Ermeni Araştırmaları Dergisi EBSCO ve TÜBİTAK-ULAKBİM tarafından taranmaktadır.

Ermeni Meselesi konulu tüm çalışmalar değerlendirmeye alınmaktadır. Ayrıca bazı temel konu başlıkları şöyle olabilir.

- Ermenistan Siyaseti
- Ermenistan Tarihi
- Ermenistan'da Kültür ve Sosyopolitik Gelişmeler
- Ermenistan'ın Bölgesel ve Uluslararası politikaları
- Türkiye-Ermenistan İlişkileri
- Ermenistan-İran İlişkileri
- Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri
- Ermenistan-ABD İlişkileri
- Ermenistan-AB İlişkileri

Yayın İlkeleri

Makalelerin, e-posta yolu ile şu adreslere gönderilmesi rica olunur:

ayavuzsir@avim.org.tr veya info@avim.org.tr

Makaleler, dipnotlar ve kaynakça dahil, en az 5.000 en fazla 13.000 kelime olmalıdır. Makaleler, Microsoft Word programında, Times New Roman karakterinde ve tek satır aralıkla yazılmalıdır. Açıklamalar ve kaynak gösterimi sonnot olarak değil, dipnot olarak gösterilmelidir. Metin için 12 punto, dipnotlar için 10 punto kullanılmalıdır.

Başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir

- Makalenin başlığı
- Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
- Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
- Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
- Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır.

Makalelerin hazırlanmasında, Ermeni Araştırmaları dergisinin şekil kuralları ile dipnot ve kaynakça sistemine riayet edilmelidir. Yayın Kurulu, teslim edilen makalelerle mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde ilgilenecektir. Teslim edilen makalelerin durumu hakkında yazarlara e-posta yoluyla bilgi verilecektir.

Bu makale çağrısı 60ncı sayı içindir.

Makale son gönderim tarihi **3 Ağustos 2018**'dir.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
  - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
  - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır
2. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yazı kurulu karar verir.
3. Yazı kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. alışmalar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.
5. Yazılardaki fikir ve değerlendirmeler yazarlara aittir ve aksi belirtilmediği sürece Terazi Yayıncılık'ın görüşlerini yansıtmaz. Bütün hukuki sorumluluk yazara aittir.
6. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
7. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
8. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki iml kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,5 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Başlıklar 14 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların Microsoft Word yazılım programında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5000 ve azami 10000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Yazılar, Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmış 200 kelimeyi aşmayan zet, İngilizce'ye tercüme edilmiş başlık ve Türkçe ve İngilizce beş anahtar kelimeyle beraber gönderilmelidir.
6. Yazar adı, sağ köşeye, italik koyu, 12 punto olarak yazılmalı; unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. **Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir.** Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

SİPARİŞ FORMU

Adı : ..... Adres : .....
Soyadı : .....
Telefon : .....
E-mail : .....

Aboneliklerimiz

- Ermeni Araştırmaları Dergisi - 4 Aylık Yıllık 45 TL ~~5X~~
 Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık Yıllık 30 TL ~~3X~~
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı Yıllık 17 TL

Tek Sayı Siparişi

- Ermeni Araştırmaları Dergisi – Son Sayısı (sayı 59) 17 TL
 Review of Armenian Studies Dergisi – Son Sayısı (sayı 36) 17 TL
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi – Son Sayısı (sayı 18) 17 TL

Eski Sayı Siparişi

- Ermeni Araştırmaları Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL
 Review of Armenian Studies Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL
 Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi'nin ..... Numaralı Eski Sayısı/Sayıları Adedi 9 TL

Kitaplar

- Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı 15 TL
(Genişletilmiş 2. Baskı)
 Armenian Diaspora / Turgut Kerem TUNCEL 35 TL
 Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri 25 TL
Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR
 'AZA BEAST' Savaşın Köklerine İnmek / Colum MURPHY 30 TL
 Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus 20 TL
 Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar / Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset 30 TL
 Ermeni Konferansları 2017 / Der: Ömer Engin LÜTEM 30 TL
 Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / Bilâl N. ŞİMŞİR 20 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

Adres: Süleyman Nazif Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası:

Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181 /6296007 IBAN No: TR960006200018100006296007
Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

Türkiye'nin İlk Avrasya Araştırma Kurumu
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ

AVİM
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

Anasayfa | Yayımlarımız | Etiketler | Konferans | Etkinlerimiz | İletişim

Arat

AVİM DÜZENLE

Barınca Ara

Kalınca Ara
Balıca Ara
İri Ara
Tüm Etiketleri Ara

1. Sayfa Adını

Ara

Bülten
Arşiv: 15/01/2016
Günlük Bülten İçin Tıklayınız

AVİM BLDG

KIRM TATARLARINDAN DEĞER ALMALIYIZ
Prof. Dr. ANATOLIN 13.07.2016

ALMANİYENİN AMACI NE? - TÜRKİYE GAZETİNE - 05.06.2016
Prof. Dr. Cahit ERHAN 02.06.2016

THE GERMANIC DISEASE IN GERMANY AND TURKEY - AN OBJECTIVE PERSPECTIVE - NEW ERA (Münster) - 24.06.2016
Joseph OCSICHO 20.06.2016

ALMAN PARLAMENTİNİN TÜRKİYE'Yİ SÖZLE İSLEMİ SÖYKİZİMİYLE SUGLAMAYI HAZIRLANIYOR... [1]
Dr. Şükru M. ELEKÇİBAĞ 02.06.2016

ALMAN PARLAMENTİNİN TÜRKİYE'Yİ SÖZLE İSLEMİ SÖYKİZİMİYLE SUGLAMAYI HAZIRLANIYOR... [2]
Dr. Şükru M. ELEKÇİBAĞ 02.06.2016

DUYURULAR

15 TEMMUZ 2016 TARİHİNDE İZMİR'DEN ANKARA TEMŞİLE İKİMİN ZİYARETTİK
22.07.2016

AVİM GAYRUSÖZ MUKALLESİ ÇEVREDE ARŞİVİNDEN İZMİR'DE KURULAN YENİ İZMİR ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİNE

AVİM Araştırma Kurumu

AVİM GAYRUSÖZ MUKALLESİ ÇEVREDE ARŞİVİNDEN İZMİR'DE KURULAN YENİ İZMİR ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİNE

AVİM Araştırma Kurumu